

RÁCZ ANITA

Etnonimák a régi magyar településnevekben

Rácz Anita

ETNONIMÁK A RÉGI MAGYAR TELEPÜLÉSNEVEKBEN

RÁCZ ANITA

Etnonimák a régi magyar településnevekben

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2016

A Magyar Névarchívum Kiadványai 37.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programjának keretében. Megjelentetését támogatta a Debreceni Egyetem belső kutatási pályázata (RH/751/2015).

Lektorálta:
Hoffmann István
Korompay Klára

ISBN 978-963-318-571-1
ISSN 1417-958X

© Rácza Anita, 2016
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2016

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Borítóterv: Varga József

Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

Bevezetés	9
I. A <i>nép</i> és <i>népnév</i> fogalma	15
II. Tudománytörténeti háttér	25
III. Az ómagyar kori településnevekben előforduló népnevek	31
1. <i>avar</i>	32
2. <i>bajor</i>	34
3. <i>besenyő</i>	35
4. <i>bolgár</i>	37
5. <i>böszörmény</i>	37
6. <i>cigány</i>	39
7. <i>cseh</i>	41
8. <i>francia</i>	43
9. <i>görög</i>	43
10. <i>horvát</i>	45
11. <i>jász</i>	46
12. <i>káliz</i>	49
13. <i>kazár</i>	51
14. <i>komán</i>	52
15. <i>korontál</i>	52
16. <i>kölpény</i>	54
17. <i>kun</i>	55
18. <i>lándor</i>	57
19. <i>lengyel (lengyen)</i>	57
20. <i>magyar</i>	60
21. <i>marót</i>	62
22. <i>morva</i>	64
23. <i>nándor (lándor)</i>	64
24. <i>német</i>	67
25. <i>oláh</i>	69
26. <i>olasz</i>	73

27. orosz	76
28. oszlár (eszlár)	80
29. örmény	80
30. polyák	81
31. rác	81
32. román	83
33. ruszin	83
34. rusznyák	83
35. rutén	84
36. sváb	84
37. szász	85
38. székely	87
39. szerb	89
40. szerecsen(y)	89
41. szlovák	90
42. tatár	90
43. tót	92
44. török	95
45. úz	97
46. várkony	98
47. zsidó	100
IV. A népnévi eredetű településnevek névszerkezete	103
1. A népnév alapalakban szerepel település neveként	104
2. A népnév képzős alakban szerepel település neveként	111
2.1. Az -i képzős nevek	114
2.2. A -d képzős nevek	120
2.3. Ritkább képzőkkel alakult nevek	128
2.4. A képzők kapcsolódásának morfológiai háttere	133
2.5. A képzős nevek névföldrajza	137
3. A népnév települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel településnévben	141
3.1. -falu, -falva	146
3.2. -telek, -telke	150
3.3. -föld, -földe	152
3.4. -vár, -vára	152
3.5. -város	153
3.6. -ház(a), -lak(a), -ülés, -szállás	154

3.7. -egyház, -monostora, -sok, -váraja, -vég	155
3.8. A névszerkezetek szemantikai típusai	156
3.9. A névtípus névföldrajza	158
4. A népnév jelzőként szerepel településnévben	158
4.1. A településnévnek nincs névpárja	162
4.2. A településnévnek népnévi jelzős párja van	163
4.3. A településnévnek nem népnévi jelzős párja van	167
5. A népnév nem települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel település neveként	171
6. Összegzés	176
Irodalom	183

Bevezetés

1. A népnevek a korai magyar történelem megismerésében igen fontos szerepet játszanak. A Kárpát-medencében való megtelepedés kérdése a régészeket, történészeket ma is foglalkoztatja, s a rendelkezésre álló források feldolgozása után még mára is számos probléma maradt tisztázatlanul. A témát kiváló nyelvészek is vizsgálták: MELICH JÁNOS a Kárpát-medence honfoglalás kori etnikai állapotát helynevek megfigyeltével kívánta felvázolni (A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925–1929), KNIEZSA ISTVÁN pedig hasonló, de részben megújított módszerrel leginkább a magyar szállásterület megrajzolásával foglalkozott (Magyarország népei a XI-ik században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2. Budapest, 1938. 365–472). BENKŐ LORÁND főleg Anonymus gesztájának elemzése révén került kapcsolatba a témával (lásd főképpen a Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1998., illetve Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 29. Budapest, 2002. kötetek írásait). A történész KRISTÓ GYULA pedig egy bő évtizede jelentette meg a Nem magyar népek a középkori Magyarországon című monográfiáját (Budapest, 2003a), amelynek eredményei témánk szempontjából szintén nem hagyhatók figyelmen kívül.

Az ómagyar kori településnevek vizsgálata az utóbbi időben fellendülni látszik: egyre több tanulmány vagy éppen egész kötet foglalkozik e korszak neveivel. 1998-tól öt olyan könyv is megjelent, amely Árpád-kori vármegyék (Abaúj, Bars, Bihar, Borsod, Bodrog, Győr) névanyagát dolgozta fel.¹ E kutatások a területi kapcsolatok alapján szerveződve tekintenek vizsgálati anyagukra. Kiindulópontjuk szerint az összefüggő földrajzi területen született helynevek úgy tekinthetők, mint a magyar helynévrendszer „kicsinyített mása”, amelynek bemutatása alapján a névrendszer egészére vonatkozó általánosítások is megfogalmazhatók.

Nagyon fontosnak tartom azonban a korai magyar névkincs egy másik szempontú elemzését is: a tematikus feldolgozásokat. Jelen munkámhoz is meghatározó inspirációt adott két ilyen alapmunka: az egyik KÁZMÉR MIKLÓS A »falu«

---

¹ TÓTH VALÉRIA, Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001; RÁCZ ANITA, A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen, 2005; RÁCZ ANITA, A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2007; PÓCZOS RITA, Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 2001; BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 1998.

a magyar helynevekben. XIII–XIX. század (Budapest, 1970), a másik pedig MEZŐ ANDRÁS A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század (Budapest, 1996) című műve. Mindkét munka a helynevek egy csoportjának teljeskörű monografikus feldolgozására törekszik: az első annak a helynévcsoporthoz a vizsgálatát végezte el, amelyben a *falu* földrajzi köznév vagy annak valamely változata van jelen. A második munka pedig egy szemantikailag jól körülhatárolható névcsoporthoz dolgoz fel: a magyar nyelvterület minden olyan településnevét összegyűjtötte, elemezte, amely patrocíniumi névből alakult. A két munka tehát célkitűzésében közös: a magyar helynévrendszer egy bizonyos névtípusának lehetőleg minden rendelkezésre álló adatát összegyűjteni, elemezni, kijelölni a névtípus helyét a magyar helynevek rendszerében, és bemutatni az adott típus belső összetettségét, keletkezését, történeti változását.

Mindezt azért tartom igen fontosnak megemlíteni, mert a nyelvészek, történészek, névkutatók által az idők során bizonyos névfajtákra tett megállapításokat ma gyakran minden kritika nélkül fogadják el a különböző tudományterületek szakemberei, pedig újabban több jeles kutató, így BENKŐ LORÁND mellett a történész KRISTÓ GYULA is azt hangsúlyozta, hogy alapos forrásfeltárással együtt szükséges lenne az eddigi kutatási eredményeket újabb vizsgálatok eredményével szembevetni. Mindezt leginkább az indokolja, hogy a 20. század első felében kialakult kutatási módszerek, elvek és gyakran az alkalmazott alapfogalmak föltűnt is eljárt az idő. Másfelől a forrásanyagok is nagyobb számban és a korábbinál jobb minőségben állnak a kutatók rendelkezésére. Mindezek megújításának igényével, illetve a téma interdiszciplináris jellegének fokozott figyelembevételével és hangsúlyozásával én magam is időszerűnek gondolom az eddigi kutatási eredmények felülvizsgálatát, kiegészítését és pontosítását.

A fentiek felismerve az Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez (Debrecen, 2011) című közelmúltban megjelent munkámban a címben megjelölt témára vonatkozóan elvégeztem a napjainkban rendelkezésre álló, lehetőség szerint teljes adatanyag összegyűjtését és rendszerezését. Azok a kutatók ugyanis, akik eddig hasonló adatok gyűjtésébe belefogtak (KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1. Szeged, 1973), munkájukat a településtörténet és a névtudomány határterületén egyensúlyozónak tartották, ám szükségszerűen inkább a történész szemével tekintettek a forrásokra, ezért a települések névadatainak teljes összegyűjtését nem tekintették feladatuknak. Én viszont éppen ezt a célt tűztem ki magam elé: a népket tartalmazó településnévi adatokat a lehető legkorábbi időtől, a honfoglalástól 1526-ig, az ómagyar kor végéig egybefoglalni. A fent említett könyv munkám első szakaszának eredménye volt, amely a rendelkezésemre álló oklevéltárak, okmánytárak, megyei monográfiák, családi oklevéltárak, történeti földrajzi munkák és egyéb forráskiadványok (mindezek tételes felsorolását lásd a RÁCZ A. 2011 irodalomjegyzékében) alapján a Kárpát-medence népket tartalmazó településneveinek

rendszerezett gyűjteménye. Ebben 943 település 1 352 névalakjának 7 619 névadatát tettem közzé. A feldolgozó munka folytatásaként az ebben szereplő népnévi eredetű településneveket vontam több szempontú nyelvészeti vizsgálat alá, s ennek eredményeként született meg e névanyagnak az az elméleti igényű feldolgozása, amelyet most a kezében tart a tisztelt olvasó. A monográfia megjelenése óta végzett elemző munkának és az itteni speciális vizsgálati szempontoknak megfelelően a jelen dolgozat 915 település 1 321 névalakjának több mint 7 600 névadatát vizsgálja.

2. A mai átlagos nyelvhasználó számára a népnévi lexémák jól körülhatárolható csoportját adják a magyar szókincsnek: bizonyos meghatározható tulajdonságokkal bíró embercsoportnak, azaz egy népnek, etnikumnak a megjelölésére szolgálnak. Az értelmezés azonban korántsem ilyen egyszerű akkor, ha az etnikumnak, a népnek a tudományos igényű meghatározását kívánjuk megadni, és ezt a továbbiakban vizsgálatunkban alapként szeretnénk felhasználni. Még összetettebb a helyzet akkor, ha a fogalmat történeti értelemben is ki kívánjuk terjeszteni, ugyanis ebben az esetben figyelembe kell vennünk azt is, hogy magának a *nép* fogalmának a jelentése hogyan változott, alakult a történelem során: egyáltalán mely szavakat használták a korai időktől e fogalom (idegen, Európa írásosságában leginkább latin nyelvű) előzményeiként, illetve hogy e lexémák jelentései milyen fogalmi jegyeket, sajátosságokat foglaltak magukba, azaz hogyan töltötték be a ma használatos *nép* lexéma szerepét, hogyan feleltethetők meg — ha megfeleltethetők egyáltalán — a *nép* mai fogalmának.

A történettudomány egy ideje maga is foglalkozik annak a problémának a vizsgálatával, hogy a mai értelemben vett *nép* és *nemzet* fogalom hogyan alakult ki, a történelem különböző korszakaiban hogyan formálódott, változott a jelentéstartalma. Munkám egy önálló fejezetében e problémakört igyekszem körüljárni.

3. A helynevek iránt nagyon régóta érdeklődnek az emberek. A kutatók közül a nyelvészek a nyelv azon elemeit látták bennük, amelyekből számos, a magyar nyelvre, annak állapotára és változására vonatkozó tanulság vonható le, a történészek pedig főképpen a magyarság korai életéről szóló, a településtörténetre, illetve a népességtörténetre vonatkozó ismereteket igyekeztek nyerni belőlük. Nem véletlen tehát, hogy a helynevekkel (település- és víznevekkel, mikronevekkel) foglalkozó nyelvészeink és történészeink kutatásainak középpontjába került az a kérdés is, hogy vajon milyen módon és milyen mértékben hasznosíthatók e nevek egy adott terület nyelvi s ennek jórészt megfeleltethetően: etnikai viszonyainak meghatározásában.

A kérdés megválaszolása az etnikai helyzet vonatkozásában inkább a történészek kompetenciája lehet. KRISTÓ GYULA az egyik utolsó munkájában az idegen etnikumok jelenlétét vizsgálta a középkori Magyarországon (2003a), és kutatásában természetesen a helynevek tanúságára is támaszkodott. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy „a nyelvészeti úton adódó kijelentés mindössze lehetőséggről

szólhat (nem kizárt, hogy az illető népcsoport valaha ténylegesen ott lakott)” (i. m. 15). Korábban a magyar történeti és régészeti irodalom zöme minden népnévvel alakilag megegyező településnevet közvetlenül népnévből eredeztetett. Ma már azonban elfogadott álláspontnak számít az, hogy nem feltétlenül kell és szabad minden népnévi alapú településnevet így interpretálni: elképzelhető, hogy a népnév előbb személynévvé vált, majd a személynévből született meg a helynév, általában a birtoklás kifejezésére (vö. BÁRCZI 1958: 159, illetve KISS L. 1997: 180, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 8). Lehetőségeimhez mérten ezt a kérdést is igyekszem körüljárni.

A népnévből alakult személynévek jelen voltak már az Árpád-kor magyar személynévrendszerében is, és gazdagon képviselve vannak a később kialakuló családnevek körében is. A népnevek történetére ezért közvetve a későbbi-mai családnevekbeli megjelenésükből is következtetni lehet: mivel a magyar családnevek nagy többsége a kései ómagyar korban alakult ki, joggal tehető fel, hogy azok a népnevek, amelyek valamilyen oknál fogva korán kivesztek a nyelvünkéből, vagy éppen csak később váltak elterjedtté, a családnevek között is gyérebben képviseltetik magukat, míg a kérdéses korszakban aktívan használt etnonimák ebben a tulajdonnévi csoportban is nagyobb számban lehetnek jelen.

4. Az egyes népnevek tartalmának viszonylagos voltára, jelentésének változékonyságára többen felhívták a figyelmet. SZÜCS JENŐ megfogalmazásában: „A népnevek általában nyelvi és tradícióikban különböző néprészek összefoglaló megjelölései. Maga a név vagy annak tartalma is gyakran változik a népalakulatok osztozkodása, egyesülése, új keretek képződése nyomán.” (1997: 182). Megfigyelhetjük, hogy ugyanazt a népcsoportot egyazon időben vagy éppen az idők során egymást követően különböző nevekkal illették, illetve másfelől az is előfordulhat, hogy ugyanazt az elnevezést több népcsoport megjelölésére is használták. Az etnonimák jelentése bővíülhet, szűkülhet, vagy éppen teljesen meg is változhat. A népnevek középső- és újmagyar kori történetéről egyre gazdagabb képet nyújt a fokozatosan kibontakozó magyar szótárirodalom, a két- majd egynyelvű szótáraink. E szócsoporthoz tartozó elemek jelentéséről, esetleges jelentésváltozásáról e szótárak szócikkei is adhatnak némi tájékoztatást.

5. Nagyon fontosnak gondolom az olyan névrendszertani kérdések megválaszolását, amelyek a névfunkció és a nyelvi megvalósulás problémáját vizsgálják: azt, hogy a népnevek milyen szerkezetű helynevekben vannak jelen, s e nevek milyen változásokon mentek keresztül. Az első kérdésre az eddigi kutatások alapján lényegében már tudunk válaszolni: népnévből létrejöhet településnév minden nyelvi formáns nélkül, továbbá helynévképzővel, többnyire *-i* képzővel ellátva, illetve valamilyen földrajzi köznévi utótaggal összekapcsolva; sőt népnév kétrészes nevek első, jelzői névrésze is lehet korábban már létező településnévhez hozzátoldva (ezek tehát másodlagos alakulatok). Nincsenek azonban pontos

ismereteink e névszerkezeti típusok arányairól sem összességében, sem az egyes népnevekre vonatkozóan, s nem ismerjük részletesen kronológiai és területi viszonyait sem, ezért elemzésem kiterjed ezekre az alapvető kérdésekre is.

A képzők jelenlétének vizsgálatát egy speciális szempontból is érdemes elvégezni. BENKŐ több tanulmányában is felhívja a figyelmet arra, hogy bizonyos népnevek mellett rendszeresen megjelenik az *-i* képző (*Csehi, Tóti*), míg más népnevek településnévként e formánssal soha nem fordulnak elő (**Maróti, *Székelyi, *Lengyeli, *Nándori*). A jelenséget azzal magyarázza, hogy e képző kapcsolódásának lexikai, tótani, hangtani függőségei keresztezik a kronológiai szempontokat (1998a: 71, 1998b: 119). A lehető legteljesebb összegyűjtött névanyag birtokában ezt az elképzelést is megvizsgálom.

Az utolsó, legterjedelmesebb fejezetben azt a problémát is górcső alá veszem, amelyre kutatóink korábban nemigen fordítottak figyelmet: megfigyelhetők-e a névtípuson belül sajátos típusváltások (pl. *Orosz* > *Oroszi, Besenyő* > *Besenyőtelek* stb.)? Létezik-e erre a névcsoportra jellemző szerkezeti változásforma? Igazolható-e ebben a körben is a magyar településnevek között általános tendenciaként jelentkező változásforma, az egyrészes nevek kétrészesessé válása?

A korai helynévtípusok vizsgálatában kulcsszerepe van a kronológia kérdésének. A népnévből alakult helynevek szerkezeti típusai között is jelentős kronológiai különbségek mutatkoznak. A pusztai népnévi és a népnévből képzéssel alakult helynevek jóval régebbiek, mint a kétrészesek. Összetett nevek bővítményrészében az újabb korokban keletkezett településnevekben is gyakran előfordulnak népnevek. A korábban e kérdésben állást foglaló kutatók (például KNEZSA ISTVÁN 1943, BÁRCZI GÉZA 1958, GYÖRFFY GYÖRGY 1958, MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972, KRISTÓ GYULA 1976) által megállapított kronológiai határok kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak. Az időbeliség problémáját egyfelől az elméleti alapállás főbb körülményeinek tisztázásával, másfelől a magyar nyelvterület eddigénél gazdagabb adatállományának ismeretében pontosíthatónak gondolom.

Nem érdektelen annak a kérdéskörnek a vizsgálata sem, hogy az ómagyar korban a Kárpát-medence területén kimutatható-e a népnévi eredetű településneveknek valamiféle tömbösödése. Ez a szempont önmagában is sok kérdést vet fel: vannak-e olyan vidékek, amelyek névadásában ez a lexikális réteg más vidékekhez képest jelentősebben veszi ki a részét, kimutatható-e egy-egy terület névkincsében jellemző etnonimahasználat, mutatkozik-e az egyes névszerkezeti típusok között névföldrajzi eltérés, stb. Az ilyen típusú kérdések megválaszolását segítik a névföldrajzi vizsgálatok.

Az itt vázolt kutatási témát könyvem elkészítésével azonban távolról sem tartom véglegesen lezártnak. A korpusznak már folyamatban van a térinformatikai feldolgozása, amit elsősorban az idetartozó adatok jelentős mennyisége tesz

indokoltta. Ennek elkészülte reményeim szerint további következtetések levonását is lehetővé fogja tenni, hiszen az egyes településekre vonatkoztatható névadások, illetve az egyes etnonimák kronológiai, strukturális és földrajzi sajátosságaiknak egymásra vetítése, együtt láttatása olyan jelenségekre is rávilágíthat, amelyek eddig nem rajzolódtak ki elég szembetűnően, vagy akár teljesen rejtve is maradtak előttünk.

I. A nép és népnév fogalma

1. A történettudomány jó ideje foglalkozik annak a kérdésnek a vizsgálatával, hogy a mai értelemben vett *nép* és hozzá kapcsolódóan a *nemzet(iség)* fogalma hogyan alakult ki, s a történelem különböző korszakaiban hogyan formálódott, változott a jelentéstartalmuk. Célszerű tehát ennek a tudományterületnek az ide vágó kutatási eredményeit röviden áttekinteni, hogy azután a *népnév*-re vonatkozó felfogásunkat erre alapozva alakíthassuk ki.

A téma legelismertebb magyarországi történész kutatója vitathatatlanul SZÜCS JENŐ volt, aki több évtizeden át számos tanulmányában foglalkozott ezzel a kérdéssel, és vizsgálatának eredményeit összefoglalva *A magyar nemzeti tudat kialakulása* (1997) című önálló monográfiában tette közzé. SZÜCS az Európában a történelem folyamán megjelenő, általa „nemzetiségek”-nek nevezett egységek kialakulását illetően három variánst különböztet meg, amelynek alapja az, hogy a majdani Európa — mint leendő történeti egység — az i. sz. 900–1100 körül egy idősebb és egy fiatalabb régióra bontható annak alapján, hogy ezek társadalmi, politikai és etnikai struktúrája teljesen eltérő módon alakult. Az ún. idősebb régió „nemzetiségei”-t vagy az újonnan létrejövő politikai keretek, vagy a nagyobb nyelvi egységek fogták össze, határai pedig a Karoling Birodalom összeomlása, a 9–10. század után rajzolódtak ki. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy már ekkor beszélhetnénk velük kapcsolatban a mai értelemben vett *nép* vagy *nemzetiség* (*gens*, *natio*) fogalmáról, hiszen „A későbbi nemzeti nevek mögött jelentkező »Mi«-tudat az ezredforduló idején még igen sporadikus, esetleges és egyéb csoporttudatoknak alárendelt.” (i. m. 14). Az ún. fiatalabb régió „nemzetiségei”-nek egy része már a 6–8. században létezett, ilyenek a csehek, morvák, lengyelek, magyarok, dánok, svédek, norvégok stb., azaz az „ilyen nevű, nyelvű és összetételű etnikai képződmények és »barbár« politikai keretek” (i. h.) volta már a korai középkortól igazolható. Ezeknek az alakulatoknak a későbbiekben a nyelvi-etnikai jellege csak módosult, s ahogyan SZÜCS írja, „E fiatalabb régióban régi etnikai képződmények adtak nevet, képezték gerincét, határozták meg jellegét azoknak a nagyobb politikai vagy nyelvi képleteknek, amelyeknek forrásszerű megjelölése a középkor második felében általában *gens* vagy *natio* volt.” (i. m. 15). Hogy ezeket a magukat eredetközösségként, azaz *natio*-ként számon tartó népet, másképpen *gens*-eket milyen kritériumok alapján lehet elkülöníteni egymástól, azt már Szent Ágoston megfogalmazta a *De civitate dei* című művében (i. sz. 413–416), úgy mint *lingua*, *mores*, *leges*, *instituta*, azaz nyelv, szokások, jog, intézmények. Eszerint i. sz. 500 környékén Nyugat-Európában olyan nyelvi és

kulturális tekintetben összefüggő népalakulatok éltek, amelyek tudatában voltak az etnikai és a politikai összetartozásuknak.

A *gens* kifejezés SZÜCS magyarázata szerint „A késő antik és korai középkori fogalomalkotásban [...] olyan barbár népalakulatokra vonatkozott, amelyek csoporttudatában domináns szerepet játszott a közös eredet hite, etnikai értelemben többé-kevésbé egységet alkottak, ugyanakkor politikai értelemben is szervezett alakulatok voltak. E szó származéka, *gentilis* egyszerre jelentett valamely »nép-hez tartozót« és (római szempontból) »barbárt«, (keresztény szempontból) »pogányt.«” (1997: 42). A magyar tudományos irodalomban általánosan használt *ethnosz* vagy *ethnikum* az antikvitásban egészen más jelentéssel bírt: az együtt élő, nem feltétlenül rokon emberek vagy állatok megnevezésére szolgált. Az így említett emberek nem tartoztak városállamhoz. Az ókorban tehát az volt igazán fontos, hogy egy népcsoport a rómaiakhoz vagy a görögökhöz tartozik-e, a középkorban pedig, hogy keresztény vagy zsidó-e. Akik nem tartoztak e kategóriákban, azok „barbárok” voltak, az ezen belüli hovatarozásuk nem volt igazán lényeges (az Újszövetség is így jelöl meg minden olyan embert, aki nem zsidó vagy keresztény).

A magyar *nemzet* lexéma — amelynek legkorábbi adata 1315 körülről való — eredetét tekintve a *nemz* igére vezethető vissza, és a jelentése ’⟨férfi, hím⟩ nemi aktus révén létrehoz ⟨magzatot, utódot⟩’. Ebből a cselekvés eredményét jelentő *-et* képzővel jött létre a *nemzet* ’nem, nemzetség, nép, náció’ lexéma. A *nem* : *nemz* : *nemzet* jelentésviszonya összevethető a latin *genere* ’nemz; szül’ : *gens* ’ivadék; nemzetség’ : *genus* ’származás; nemzetség, néptörzs, nép’ viszonyával (TESz., EWUng. *nemz*). A középkori magyarban a *nemzet* szó az illető ’leszármazottját’, ’utódát’, ’családtagját’, ’rokonát’ is jelentette, sőt a népnyelv később is használta ’rokonság’, ’több rokon család összessége’ jelentésben (vö. OrmSz., SzamSz.). Mindez a mi szempontunkból azért is fontos, mert a *nemzet* lexémát (csakúgy, mint a szinonimájaként használt *nemzetség-et*) tágabb értelemben a *genus*, a *natio* és a *gens* magyar megfelelőjeként ’nép’ jelentéstartalommal is alkalmazták.

A *nép* szó az előzőekhez képest teljesen más etimológiai alapra megy vissza. Első előfordulása 1221-ből mutatható ki a ’valamely helyhez, intézményhez, ritkán személyhez tartozó emberek közössége’ jelentéssel, 1315 körül pedig ’közös lakóhely, nyelv, eredet, kultúra által meghatározott közösség’ szemantikai tartalommal közlik etimológiai szótáraink. Talán összetett szó, amelynek előtagja az ősi eredetű (uráli) *nő* főnév *né-* változata, *-p* utótagjában pedig a ’férfi’ jelentésű, szintén ősi (finnugor) származtatású *fi* (< *fiú*) előzménye kereshető (TESz., EWUng.).

A *nemzet*, illetve a *nép* fogalmát a CZUCZOR–FOGARASI-féle szótár a 19. század közepén a következőképpen értelmezi: „Egy égöv alatt és földrészben lakó, hasonló eredet és nyelv által másoktól különböző emberek sokasága, pl. magyar,

német, francia, angol, spanyol nemzet. [...] Különbözik tőle a *nép*, mely többféle eredetű és nyelvű embersokaságból is állhat; továbbá a nemzet valami egészet, s polgárat egységben élő emberek sokaságát jelenti, a *nép* pedig határozatlan embertömeg, s különféle viszonyba vehető [...]. A nemzetet bizonyos testalkati, és szellemi tulajdonságok jellemzik, milyenek a nemzeti arcvonások, nemzeti nyelv, nemzeti erkölcsök, továbbá nemzeti szokások, pl. táncz, zene, viselet. [...] Az ómagyar alkotmány értelmében, a nemzet a nemesek és nemesi szabadalmakkal élők testületéből állott, tekintet nélkül az eredet és a nyelvek különségére [...] Erdélyben székely, magyar és szász nemzetet különböztetett meg a régibb törvény.” (CzF. *nemzet*). A *nép* „Mint gyűnév jelent kisebb vagy nagyobb számú, s különböző viszonyokban és körülményekben valami egészet tevő embersokaságot, pl. nyelvre nézve: magyar, német, szláv nép; lakhelyre: városi, falusi, pusztai nép; rangra, állapotra: úri, polgári, pór nép, hadi nép, fegyveres nép, szolga nép, köznép, házi nép; nemre férfinep, nőnép v. fehérsnép, néhutt nőténynép.” (CzF. *nép*).

A két fogalom között itt megmutatkozó bizonytalan különbségtétel s ezzel együtt a nagy fokú fogalmi átfedés jellemzi modern értelmező szótárainkat is. A 21. század elején megjelent értelmező szótárunk a *nép* következő jelentésmeghatározását adja: „Nagyobb emberi közösség, amelyet a közös nyelv, a (részben) közös eredet és a közös hagyományok fűznek össze.” (ÉKsz.). A *nemzet*-et pedig a következőképpen értelmezi: „Történelmileg kialakult tartós emberi közösség, amelyet közös nyelv, közös terület és gazdasági élet s a kultúrában megnyilvánuló közös lelki sajátosságok tartanak össze.” (ÉKsz.). Ez utóbbinak régies nyelvhasználatban ’nép’, népies vagy irodalmi nyelvhasználatban pedig a ’nemzetség’ (vagyis ’Egy őstől származó, azonos nevű ivadékok sora’), illetve ’család’ jelentését adja meg.

Hogy a *nemzet(ség)* és a *nép* lexémák középkori használata közötti pontos különbségeket nem tudjuk leírni, jelentésük közötti éles határvonalat nem tudunk húzni, azt az is magyarázhatja, hogy a korabeli latin *natio*, *gens*, *genus*, *populus* használata és jelentése is összemosódik, illetve időről időre változik. Ez azt jelenti, hogy „a *gens* magyar megfelelője hol *nemzet*, hol *nép*. Ezzel szemben szabályszerű, hogy egyfelől a *natio* vagy *genus* szót a nyelvemlékek korában általában nem fordítják *nép*nek, a *populus* vagy *plebs* szót viszont nem adják vissza *nemzet*ként.” (SZÜCS 1997: 145).

2. Ezen a ponton ideje azt a kérdést is megvizsgálnunk, hogy milyen kritériumok alapján mondhatjuk egy embercsoportról, hogy „nép”-et alkot. Ez a probléma már az ókortól foglalkoztatja a gondolkodókat, mint például Caesart, Cicerot, Vergiliust, ezért vessünk egy pillantást arra, hogy az akkori források mit tekintettek egy népet meghatározó kritériumnak!

2.1. Egy nép legfőbb ismérve a történetírásban egészen Hérodotosztól kezdve (kb. i. e. 484–425) a közös származás, a közös eredet volt. A csoport tagjaiban is

élt ez az eredettudat, amely a különböző vérségi kapcsolatot magyarázó eredet-mítoszokban rajzolódik ki. Ehhez a fő ismervhez kapcsolódott újabb kritériumként a nyelv, hiszen az egyes népek között a mindennapokban is tapasztalhatták az ebből fakadó kommunikációs különbségeket. Ugyanúgy észrevették azonban, hogy az egyes azonos eredetű és azonos nyelvet beszélő csoportoknak a hétköznapi szokásaik, a jogszokásaik, az életmódjuk, a külső megjelenésük és a moráljuk is többnyire azonos, azaz ezek a vonatkozások is hozzájárultak a fentebb említett megkülönböztető jegyekhez. Ezeket a sajátosságokat a *mos* vagy többes számban *mores* szavakkal fejezték ki, az összes kritériumot pedig egyszerűen a *lingua* ('nyelv') és *mores* ('szokások') kifejezésekkel foglalták össze. Az ókorból Tacitus (i. e. 1. sz.) felfogását már csak azért is érdemes kiemelni, mert lényegében a mai elképzelésünk, definíciónk alapjának is tekinthetjük. Germania című munkájában (27–46. cap., BORZSÁK 1998) a germán törzseket a következő sajátosságaik leírásával különböztette meg: közös eredet, szokások, nyelv és törvények.

Ugyancsak ezeket a jellemzőket láthatjuk viszont a középkorban Regino, prümi apát 906 körül született munkájában, amely a következőkben látja az egyes népek közötti különbség fő sajátosságait: *se discrepant genere* 'eltérő származásuk', *moribus* 'erkölcsük', *lingua* 'nyelvük', *legibus* 'törvényeik' (KURZE 1890: XX). Azt azonban, hogy a fent említett közös sajátosságokat nem kell feltétlenül nagy szigorúsággal kezelni, az is jelzi, hogy Roger Bacon a franciák kapcsán a 13. században állapítja meg, hogy bizony nyelvükben és szokásaikban megdöbbenő különbségek figyelhetők meg (vö. BÁLINT 2006: 286).

Az antikvitás idején használt *gens* és *natio*² többé-kevésbé megfeleltethető a mai modern értelemben vett *etnikum* kifejezés jelentéstartalmának. Az említett megkülönböztető jegyek a külső szemlélő (a római *populus*) számára voltak relevánsak, de érdemes azt is megvizsgálni, hogy az adott csoporthoz tartozók csoporttudatát mi határozhatta meg. A legfőbb feltétel mindenekelőtt a „Mi”-tudat létrejötte, azaz a csoport más csoportoktól való elhatárolódása, különállósága érzetének kialakulása volt, amelyet a korai időkben az azonos szokások és történeti hagyományok alapoztak meg. A nép eredetére vonatkozó hagyományok lényegében a vérközösség tudatával kapcsolódnak össze, sőt, egy idő után a csoport tudatában az etnogenezis és a nyelvgenézis szoros összetartozása jelenik meg. Mindezen „kulturális összefüggésekből egyes elemek aszerint nyerne több vagy kevesebb hangsúlyt, hogy az interetnikus érintkezések és konfliktusok, a pszichológiai kontraszthatás révén milyen mértékben kerülnek előtérbe [...]. Éppen e szemléletmód magyarázza, hogy az etnikai hovatartozás tudatosításában és kife-

---

² E két elnevezés a római népre, a római polgárjoggal rendelkező közösségre azonban nem vonatkozott, ők magukat a *populus* (ti. *populus Romanus*) szóval nevezték meg.

jezésre juttatásában oly aránytalanul hangsúlyos szerepet játszanak mai értékítéletünk szerint merő külsőségek, mint például a ruházat, fegyverek formája, haj- és szakállviselet. Mindezek [...] egy sajátos szimbólumrendszer alkatelemei, [...] különösen demonstratív módon fejezik ki az etnikai közösséghez való ragaszkodást.” (SZÜCS 1997: 60). Így alakul ki az ún. etnocentrikus szemlélet, amelynek következménye lesz az is, hogy az adott etnikum saját magát tekinti „AZ EMBER”-nek, s ezt jelezheti önelnevezésük is, amelynek jelentése nagyon gyakran ’ember’.”

2.2. A nyelvészek közül RÓNA-TAS ANDRÁS mélyrehatóan foglalkozott az etnikum mibenlétének meghatározásával (1996, 1997), és a zömmel a SZÜCS JENŐ által is felsorolt etnikumjelölő kritériumoknak két típusát különítette el: az első az *alkotó elemek* csoportja, amelyeknek feltétlenül jelen kell lenniük ahhoz, hogy egy etnikumról beszélhessünk. Ilyen a közös szemiotikai rendszer — amelyen a nyelvet, a viseletet, a kultúrát és a temetkezési szokásokat érti —, a „Mi-tudat”, illetve a saját, tartós önelnevezés. A másik típust az *alakító elemek* jelentik, amelyek fontosak ugyan, de nem elengedhetetlen a meglétük. Ide sorolja a közös eredettudatot, a közös területiséget, a közös politikai szervezetet és a vallást (1996: 23–24). Vegyük sorra ezeket a kritériumokat!

2.3. Elsőként érdemes azt megvizsgálni, hogy a nyelv mennyire tekinthető szilárd etnikummeghatározó kritériumnak. A történész GYÖRFFY GYÖRGY úgy gondolja, hogy „A régmúlt vizsgálatában ténylegesen két konkrétan megfogható etnikai sajátossággal számolhatunk, a nyelvvel és a közösség mi-tudatával, ami a népnévben nyilvánul meg.” (1958/2002: 28). A hétköznapi gondolkodás is kiemelt helyen tartja nyilván a jellemzők között a nyelvet, de vajon valóban ott van-e a helye? Ha kicsit árnyaljuk a képet, inkább azt mondhatjuk, hogy a közös nyelv az etnikum kialakulásának feltétele lehet, de fennállásának már nem feltétlenül. Ezt bizonyíthatja, hogy egy azonos nyelvet beszélő csoport több etnikumhoz is tartozhat (lásd például az angol nyelvet), de különböző nyelvet beszélő közösségek is tartozhatnak egyetlen etnikumhoz (gondoljunk a kétnyelvűség vagy a nyelvváltás jelenségére, utóbbira lásd HÓMAN 1985/2001: 68–70). Az egy nyelv = egy etnikum tétel tehát nem tartható (vö. RÓNA-TAS 1978: 409–414). Ezzel összefüggésben azt is látni kell, hogy a nép és a nyelv története közé sem tehetünk egyenlőségjelet, hiszen a népek közül több — történelme folyamán egyszer vagy akár többször is — nyelvet változtatott. A régész BÁLINT CSANÁD a magyarságról állapítja meg, hogy a honfoglalás előtti néptörténetünk „különféle ethnikumok csatlakozásainak, »beolvadás«-ainak sorából áll” (2006: 295, illetve vö. VÁSÁRY 2003: 149).³ Konstantinos számunkra több szempontból is fontos

---

³ Ezzel kapcsolatban egyébiránt figyelemre méltó BÁLINTnak az a gondolata is, hogy ezek a csatlakozások komoly következményekkel járhatnak a jövőnyszavaink vizsgálatára nézve is: véleménye szerint nem muszáj feltétlenül arra gondolni, hogy mindenképpen az átadó nép által lakott területen kellett átvennünk a kérdéses lexémákat, egészen más lokális viszonyok között lezajlott

munkájában (De administrando imperio, 39. fejezet) arról tudósít minket, hogy a 10. századi magyarok kétnyelvűek voltak. Ez a — legalábbis bizonyos mértékű — kétnyelvűség azonban a történelmi kor, a tér és a körülmények ismeretében korántsem mondható meglepőnek és talán kirívóan egyedinek sem. Mindezek miatt érthető, ha a mai tudományosság úgy foglal állást, hogy az etnikumot meghatározó tényezők közül a nyelv nem feltétlenül tekinthető az etnikai identitás kiemelkedő, mindenek felett álló indikátorának, illetve kifejezőjének. Azt azonban mindenképpen fontos hangsúlyozni, hogy az etnikum megmaradásához viszont nagyon komoly mértékben hozzájárulhat a közös nyelv.

2.4. A nyelv és a szokások mellett régóta az etnospecifikus jellemzők között tartják számon a v i s e l e t e t , különösképpen a h a j v i s e l e t e t . RÓNA-TAS ezeket az elengedhetetlenül fontos tényezők sorában említi. Ugyanakkor már Hérodotosz megfigyelte, hogy egy nép viseletét mások is hordhatják, illetve hogy az azonos viseletű emberek más nyelveken is beszélhetnek. A viselet azonban megváltozhat az etnikai identitás megváltozása nélkül is. Nem szabad lebecsülni a divat szerepét a középkorban sem: a tetszetős viselet népi hovatarozástól függetlenül terjedhetett éppúgy, mint napjainkban. Szemléletes példája ennek, hogy 900 tavaszán a salzburgi érsek arról tudósítja a pápát, hogy a morvák a magyarok mintájára borotválják a fejüket, a bajor püspökök pedig magyar módra öltözködnek. Nyilvánvaló persze, hogy az egyes viseletek felfoghatók általában nagyobb területi egységek jellemzőjeként, de ezeket magam inkább BÁLINT CSANÁDDal egyetértve nem etnospecifikus, hanem sokkal inkább kultúraspecifikus sajátosságokként gondolom értékelhetőnek.

2.5. Az etnikumot meghatározó tényezők között szerepel az azonos t á r g y i k u l t ú r a is, amelynek régmúltba nyúló szárait a régészet vizsgálja. A buktatót e téren az jelenti, hogy a 19. században kialakult az az elméleti álláspont, amely szerint a világosan körülhatárolható, azonos tárgyi kultúra mindig azonos etnikumot takar. Ez nem jelentene mást, mint hogy egy népet csakis homogén tárgyi kultúrával, azonos nyelvvel és területiséggel lehetne elképzelni, s a tárgyi kultúra folytonossága etnikai folytonosságot is jelent. Illetve megfordítva: eszerint ha egy adott területen a korábbiakhoz képest teljesen új anyagi kultúra jelenik meg, az egyúttal azt is jelentené, hogy az ott élő etnikum egy újonnan érkező népbe olvadt bele. Ez utóbbi történt a 11. század elején a Kárpát-medencében is (tudniillik új kultúra bukkant fel), holott a 10. századi állapotokhoz képest a magyar népességbe összességében csekély idegen elem került be. Ebben az esetben az új tárgyi kultúra az új kulturális közegnek, a nyugat-európai beilleszkedésnek volt a közvetkezmenye. A mai tudományos álláspont tehát már túllépett az azonos régészeti

---

népkeveredés eredményeként, a beolvadt idegen népesség emlékét őrző nyelvi tényekként is tekinthetünk rájuk (2006: 295).

kultúra = azonos etnikum elgondoláson, s ahogyan fentebb megállapítottuk, hogy a nyelv nem lehet a népi hovatartozás feltétlen jelölője, úgy hasonlóan kell vélekednünk a tárgyi, anyagi kultúráról is: az azonos régészeti kultúra nem jelent feltétlenül azonos népességet, vagyis „a hármasság: régészeti kultúra rokonsága — etnikai rokonság — nyelvrokonság, igen laza” (RÓNA-TAS 1978: 421). GYÖRFFY GYÖRGY is kiemeli, hogy „az anyagi kultúra kiásványos emlékei alapján alig lehet nyelvet és etnikai hovatartozást meghatározni” (1958/2002: 29). Vagyis az etnikummeghatározásban a többi kritériumhoz képest ennek sincs kiemelkedő szerepe, és sokkal inkább kapcsolható kulturális–politikai alakulathoz, semmint etnikumhoz.

A f e g y v e r t szintén nagyon korán kiemelt helyen szerepeltették az etnikumokat jellemző kritériumok között. Hogy ez mennyire nem tartható, azt Jordanes sorai mutatják, amelyekben egy-egy népet egy-egy fegyverrel ír le, pl. gótok: hosszú lándzsa, gepidák: kard, hunok: nyíl, alánok: nehézfegyverzet stb. Akármilyen korai időszakában is vagyunk a középkornak, mégis elképzelhetetlennek tűnik, hogy egy népcsoport csak egyetlen fegyvertípust ismerjen és használjon. Sőt, ha a steppei népek kerülnek szóba, róluk minden írott forrás az íjhasználatot említi. Nyilvánvalóan az azonos életmód miatt alakulhatott ki ez a sajátosság annak ellenére, hogy messze nem egyetlen népről kell beszelnünk a korabeli eurázsiai steppeken. Szerepe lehet viszont a fegyverzetnek a Kárpát-medencébe érkező népek meghatározásában, hiszen egy gyökeresen más közegben, az itteni fegyverkultúrával szembeállítva már lehet elkülönítő funkciója, azaz ebben az esetben már beszélhetünk etnospecifikus jellegről.

2.6. A n é p n é v már a középkorban is politikai alakulatot jelölő gyűjtőfogalom volt, amely gyakran egymás mellett élő, valójában azonban különféle népek összefoglaló elnevezése is lehetett. Ilyen volt a görögöknél, bizánciaknál, rómaiaknál a korábban már említett *barbár*, Közép- és Kelet-Európában, illetve Euráziában a *szkíta*, a *hun* és a *türk*. Ugyanakkor a középkori forrásokban nagyon gyakran nem világos, hogy egy adott népvét mikor használtak politikai keretek megnevezőjeként, mikor jelzett a név területi egységet, és mikor vonatkozott valóban az etnikai hovatartozásra. Ennek megfelelően „A modern kori történettudomány körülbelül a 20. század utolsó negyede óta már nem tekinti magától értetődően és automatikusan etnikai alapú szerveződéseknek a forrásokban említett különféle »népek«-et, »törzsek«-et és »törzsszövetségek«-et” (BÁLINT 2006: 299). De persze az államiság, tehát a politikai keret kialakulása sem feltétlenül szükséges egy etnikum kialakulásához és fennmaradásához. SZABADOS GYÖRGY a magyar ethnosz kialakulásával kapcsolatban írja: „a IX–X. századi magyarság esetében mindkét alapvető közösség-szervező erővel — önálló ethnosz, saját államiság — számolnunk kell. Természetesen, amint azt sejteni lehetett, a két közösségformáló erő egymásra hatásának nincs mindenüvé érvényes,

»egyedül üdvözítő« históriai képlete, ráadásul más tényezők hatása sem mellőzhető. Jelen tudásom szerint a magyarság legkorábbi történelmében előbb számolhatunk az ethnosz, mint az államiság meglétével, csak hogy nem maga az ethnosz szerveződött állammá, hanem egy harmadik tényező, a dinasztia szervezett steppe-államot az önálló identitással és eredeti őshagyománnyal rendelkező nép egy részéből. A kérdést tovább bonyolítja, hogy a magyarság rég meglévő ethnikuminősége önmagában nem zárja ki a néppé formálódás IX–X. századi Kárpát-medencei szakaszát, amelynek során az avar-kort túlélő »avar« (részben székely? »előmagyar?«) köznép immár »magyar« jelölő alatt keresendő; előbb a gyorsan kiépülő és szilárd kereteket biztosító államiság, később a népi szinten végbement összeolvadás révén. Mindez az újabb tudomány azon meglátását támasztja alá, hogy a magyar ethnosz legkorábbi történelme többirányú: nem csak időbeli, hanem részben térbeli folyamatnak is tekintendő, és ez nem modellezhető egyetlen vonallal, ami egy teoretikus ősnéptől vezet a Kárpát-medencei végállomáshoz. E többirányú folyamatot egyaránt jellemzik beágazások, avagy nyereségek (kabarok, »avar« köznép), és leágazások, avagy veszteségek (»szavárd« és baskíriai magyarok). Állami léptékű politikai szervezettség csupán az Etelközben, majd a Kárpát-medencében honos magyarokról állítható biztosan.” (2013: 21–22).

Ugyanaz a nép több országban is élhet anélkül, hogy lenne önálló anyanyelve. A különböző etnikumhoz tartozó népek a középkorban is keveredhettek, egy részük elvándorolhatott, megmaradhatott önállóan, vagy éppen más népekbe beolvadhatott, nevet cserélhetett, kipusztulhatott. Ezek miatt egy nép történetét csak egy bizonyos időben vizsgálhatjuk a fenti események ismeretében, s magának a népnévnek az értelmezése, az etnikai tartalma is csak az adott időre tekinthető érvényesnek. Bizonyára hasonló érveléssel magyarázható RÓNA-TAS rendszerezésében a közös politikai és területi keretnek az ún. alakító elemek között elfoglalt helye is.

A népnévnek két típusát szokás elkülöníteni: a külső, mások által a népnek adott, és a belső, önmaguk által használt megnevezést. A mi szempontunkból az utóbbinak van kiemelt jelentősége, hiszen létrejötté fontos mutatója a „m i” - t u d a t kialakulásának. Egy közösség csak akkor ad magának nevet, ha az összetartozás tudata már él bennük (lásd FODOR 1980: 130). E neveknek az a célja és lényege, hogy az adott közösséget minden más közösségtől elkülönítse, vagy adott esetben akár szembeállítsa. Így aztán az sem meglepő, hogy az önelnevezések nagyon gyakran az ’ember’ jelentést hordozzák. Ezek a nevek általában tartósak, bár van példa arra is, hogy egy etnikum önelnevezést vált.

2.7. A k ö z ö s s z á r m a z á s t u d a t hagyományozódását kiemelkedő szereppel bíró tényezőként szokás emlegetni az etnospecifikus jellemzők között. Ez a tudat lényegében a szűkebb családi kötelék felnagyítása: ahogyan a család vérségi alapon, apai ágon egyetlen ős leszármazottjának tekinthető, úgy a nagyobb

közösségeket (nemzetség, törzs, nép) is hasonló vonalra gondolják az emberek felfűzni. Vérségi kapcsolatról ez utóbbi esetekben persze nincs szó, csupán a közös származás tudata van meg, ez viszont igen fontos összetartó ereje a közösségnek (vö. HÓMAN 1985/2001: 94–96, FODOR 1980: 130–131). Reinhard Wenskus fogalmazta meg először, hogy valamely nép származástudatának alapja mindig egy nagyobb presztízssű csoport hagyománya, s ezt a hagyományt veszik át és viszik tovább az újonnan érkező és beolvadó népcsoportok is (idézi HERWIG WOLFRAM 2004: 17). Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy adott időszak valamely etnikuma nem bírhatott történelme során több eredethagyománnyal. Példa lehet erre a háromféle magyar származástudat: a csodaszarvas, a Turul-monda, illetve az Attila-hagyomány. Az első a nép, a másik kettő az uralkodó család eredetmondája (SZABADOS 2015: 85, 92). Amikor azonban a vizsgált népben már felolvadtak az eredetileg különböző eredettudattal élő különböző etnikumok, akkor beszélhetünk a magasabb presztízssű csoport által elterjesztett, a beolvadók által átvett „közös eredettudat”-ról. RÓNA-TAS szerint a közös származási tudat jelentősége korszakonként és különböző népenként eltérő lehet, s ez a „hit nem elengedhetetlen feltétele, ám gyakori kísérője volt az ethnosznak” (1996: 21). Az azonban, úgy gondolom, tagadhatatlan, hogy ez lehet az egyik alapja az ún. „mi”-tudatnak, amely pedig már döntő, valóban etnospecifikus kritériumnak tartható.

2.8. RÓNA-TAS ugyancsak az alakító tényezők között tartja számon a közös földrajzi és politikai keretet, amelyről korábban már ejtettünk néhány szót. Ide kívánczik azonban NÉMETH GYULÁnak egy a nomád államról írott megállapítása, amelyet véleményem szerint nem csupán a nomádokra lehet érvényesnek tekinteni: „egy nagyobb népalakulat előállításában [...] az elsőrangú tényező egy erősebb csoport, [...] mely a származásra, sőt gyakran a nyelvre való tekintet nélkül egy alakulatba egyesíti mindazokat a [...] családokat, nemzetségeket és törzseket, melyek hatalmi körébe beleesnek. Természetes, hogy minél nagyobb egy ilyen alakulat és minél idegenebb elemeket foglal magába, annál hamarabb széteshetik, de az együttélés [...] sokáig is tarthat, sőt egyes, eredetileg heterogén elemekből álló részek tartós, esetleg <hosszú ideig> fel nem bomló egységgé alakulhatnak.” (1930/1991: 30). FODOR ISTVÁN ugyancsak kiemeli a földrajzi keret fontosságát: „Minden népközösség (ethnosz, etnikum) kialakulásának igen fontos feltétele az, hogy egyes csoportjai (nemzetségei, törzsei) ne éljenek olyan nagy távolságra, amely a köztük levő kapcsolat megszakadásához vezethet. Nagy távolság esetén ugyanis nem alakulhatnak ki az egységbe kovácsoló közös kulturális jegyek.” (1980: 129).

2.9. Meg kell említenünk végül egy olyan szempontot is, amelyet a mai tudományosság etnospecifikus tulajdonságként már egyáltalán nem vesz számba (nyilván, nem véletlenül nem szerepelteti rendszerében RÓNA-TAS sem): a vizsgált csoport a n t r o p o l ó g i a i s a j á t o s s á g a i t, embertani, testi

jegyeit. Azt gondolom, nem is szükséges túlzott részletezéssel tárgyalni a kérdést, hiszen könnyen belátható, hogy a népcsoportok egymással való keveredése a történelem során mindig is természetes folyamat volt: a legyőzöttek beolvadása, a néphez a vándorlás során önként csatlakozók, a bevándorlók, betelepülők, a egyes házasságok mind-mind hozzájárultak ehhez. BÁLINT CSANÁD a magyarság régészeti hagyatékát érintően rendkívül határozottan fogalmaz: „a 10–11. századi magyarországi koponyák esetében még csak remény sem mutatkozik arra, hogy az europid típusúakon belül az egykor Kelet-Európában az ősmagyarokhoz csapódott keleti szlávok, esetleges finnugor és iráni eredetű csoportok mellett a történeti embertan módszereivel meg lehessen különböztetni a Kárpát-medencében a magyarságba beleolvadt nyugati és déli szlávok (és azoknak is különböző csoportjaiknak!), valamint frankok és az esetleg Nyugat-Európából, valamint Itáliából behurcolt foglyok csontmaradványait. [...] a kora középkori Kárpát-medencében egyetlen népesség sem azonosítható meghatározott embertani típussal, illetve típusokkal, ugyanakkor egyetlen embertani típus sem köthető meghatározott népességhez” (2006: 342–343).

3. A fenti rövid áttekintés jól mutatja, hogy az etnikum mibenlétének kérdését megválaszolni nem könnyű feladat, ezzel összefüggésben azt sem egyszerű eldönteni, hogy mi tekinthető népnévnek, és mi nem. Mivel az én feladatom nem ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása kell, hogy legyen, munkám során azt az elvet érvényesítem, hogy a népnevek között csak azokat az etnonimákat tartom számon (szám szerint 37-et), amelyeket a vizsgált korszak magyar nyelvhasználói a nyelvemlékekből kiolvasható ismereteink szerint valóban használhattak különböző etnikumok megnevezésére, illetve ezek bizonyíthatóan népek megnevezései voltak. Így maradtak ki vizsgálataimból az olyasféle megjelölések, mint pl. a *vendég*; *bercel*, *varsány*, habár ezek sok munkában — például KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ adattárában (1973) — a népnevek között szerepelnek, ám népnévi jelentésük minden kétséget kizáróan nem bizonyítható. A népnevek közül azonban csak azokat vizsgálom, amelyek magyar helynevekben is szerepelnek: ez a nyelvi szerep ugyanis kétségtelen bizonyítéka annak, hogy ezek az elemek a valós nyelvhasználatnak, a magyar nyelv szókészletének is részei voltak.

II. Tudománytörténeti háttér

1. A magyar tudományosságban a helynevek iránti figyelem élénkülését a 19. században fellendülő névgyűjtések, illetőleg a történeti források helynév-anyagának különböző szempontú feldolgozásai jelezték, amelyeket elsősorban ugyan még nem a nyelvészeti hasznosítás iránti igény motivált, de az ekkoriban született munkákat ma is haszonnal forgathatjuk (pl. RÉVÉSZ IMRE 1853, PESTY FRIGYES 1864, 1888, ORTVAY TIVADAR 1887, CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913 stb.). Az 1920–1930-as évektől jelentkezik az a nyelvészeti irányzat, amelyet a szakirodalom „budapesti iskola” néven szokott emlegetni (vö. BENKŐ 1991: 1–14), s amelynek gyökerei a 19. század utolsó harmadáig nyúlnak vissza. Képviselőinek munkáit alapvetően a nyelvtörténeti szemlélet határozta meg, amelynek fő irányvonalát a hangtörténeti és az alaktörténeti vizsgálat adta. Ez az időszak ugyanakkor igen jelentős volt a szótörténeti-etimológiai és részben ehhez kapcsolódóan a névtani kutatások szempontjából is. Az iskola kiemelkedő képviselőinek szinte mindegyikéhez fontos névtani vonatkozású munkák köthetők: MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, KNEZSA ISTVÁN, PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA, a későbbi generációkból pedig BENKŐ LORÁND, KISS LAJOS monográfiák, szótárak és fajsúlyos tanulmányok sorával alapozta meg és fejlesztette tovább a magyar onomasztikát. Munkáikban a történelem, a művelődéstörténet, a társadalomtörténet és a nyelvtörténet együtt, egymást kiegészítve van jelen.

A történettudomány és a nyelvtudomány művelői nagyjából egyszerre fedezték fel maguknak a helyneveket, hogy aztán saját eszközeikkel és módszereikkel keressék a választ arra a kérdésre, hogy a helynevek milyen módon szolgálhatnak alapul egy meghatározott terület etnikai képének a megrajzolásához. A témában a legkorábbi, módszerét tekintve a későbbi próbálkozásoknak is mintául szolgáló munka MELICH JÁNOS korszakos műve, A honfoglaláskori Magyarország (1925–1929), amely a helynevek alapos etimológiai, nyelvtörténeti elemzésén alapul, de fő feladatának a honfoglalás kori Kárpát-medence nyelvi-etnikai képének rekonstruálását tekinti. A középkori Magyarországot történetének korai időszakától fogva a különböző etnikumok sokfélesége jellemezte, s ezt a tarka képet még tovább színezték a későbbi idők be-, illetve áttelepítései. Ezek eredményeképpen olyan falvak is létrejöttek, amelyeket nem magyar lakosság lakott. Ilyenkor a környező magyarság gyakorta az ott élő népek nevének a falu nevében való megjelenítésével különítette el magát a települést vagy nem ritkán településrészt. Ezek a helynevek a magyar névrendszer legrégebbi rétegéhez tartoznak. KNEZSA

ISTVÁN a MELICH által már kitaposott ösvényen haladt tovább a Magyarország népei a XI.-ik században című monográfiájában (1938). A szerző leginkább a magyar szállásterület megrajzolásával foglalkozott, s kutatásai eredményét térképre is vetítette. Munkáját olyan alapműnek szánta, amely szilárd elméleti és módszertani alapon állva, szigorú forrásfeldolgozást alkalmazva biztos alapot nyújthat a később jövő kutató nemzedék számára, olyat, „amelyre a jövő kutatás nyugodtan támaszkodhat” (368). Célját elérte, hiszen a kutatók KNEI ZSÓKA eredményeit és módszereit a legutóbbi időkig komolyabb fenntartás nélkül elfogadták. KRISTÓ GYULA azonban — korábbi felvetéseket (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973, 1974, KRISTÓ 1976) követően — az ezredfordulón a Magyarország népei Szent István korában címen közzétett nagyszabású tanulmányában megkísérelte KNEI ZSÓKA eredményeinek a felülvizsgálatát. Minden lényeges ponton kritika alá vonta módszerét, s megállapította, hogy „A Kárpát-medence általa szövegesen kifejtett és térképen ábrázolt etnikai állapotai sokkal inkább a kései (12. századi, helyenként a 13. század eleji), semmint a korai (11. század eleji) Árpád-korra érvényesek.” (2000: 10). KRISTÓ kizárólag írott forrásokra támaszkodva egy rövidebb időszak, Szent István korának etnikai állapotát vázolta fel a helynevekhez képest jóval nehezebben értékelhető személynevek és bizonyos köznevek tanulságát is figyelembe véve. Módszertani tekintetben is új alapokra helyezett — ám nem minden fenntartás nélkül elfogadható — kutatásának eredményeképpen azt fogalmazta meg, hogy a 10. század első évtizedeiben a Kárpát-medencében a szláv nyelven beszélők túlsúlya volt jellemző, számban őket követte a magyarul beszélők csoportja. Elképzelése szerint a század folyamán a szlávok létszáma csökkent, míg a magyaroké folyamatosan nőtt. E két népcsoportot követte a számarányában jóval kisebb török és még kisebb német ajkú lakosság.

Lényegében e tanulmány gondolatainak folytatásaként, ám bizonyos tekintetben összegző munkaként értékelhetjük a szerzőnek néhány évvel később megjelent Nem magyar népek a középkori Magyarországon című könyvét (KRISTÓ 2003a), amelyben az idegen etnikumok jelenlétét vizsgálta a középkori Magyarországon, s ebben a helynevek tanúságára is támaszkodott. Az egyes népcsoportok történetét három szempont alapján mutatja be: hol szálltak meg a medencén belül, milyen volt a társadalmuk, és hogyan alakult az igazgatásuk rendszere. Bár e kérdések teljességgel a történelmi kutatások tárgykörébe utalhatók, a szerző maga is megjegyzi: „Nem térhettem ki viszont nyelvészeti jelenségek megtárgyalása elől. Módszertani alapelvnek itt is azt tekintem, hogy az írott források előnyt élveznek a nyelvi tényekkel szemben.” (i. m. 15). Alapelvének indoklásaként KRISTÓ elősorolja azokat a kétségeket, amelyek a helynévi adatoknak a lakosság etnikai hovatartozására vonatkozóan nem mindig teljes értékű megbízhatóságára mutathatnak: 1. Biztosan idegen etnikumú volt-e a népnévvel kapcsolatba hozható nevet viselő települések lakossága? 2. Milyen korhoz köthetők az

-i képzős népnévi alapú településnevek? 3. Etnikummeghatározók-e a pusztai népnévi eredetű településnevek? 4. Meghatározó-e a helynév etimológiája az etnikai minősítésben? 5. Magyarítottak-e helyneveket az írószervek: a kancellária, a hiteles helyek? (i. m. 15–19).

A fentiek közül számunkra a fő kérdés az, hogy a népneveket tartalmazó településnevek vajon valóban alkalmasak-e arra, hogy belőlük a Kárpát-medence korabeli népességére következtessünk.

2. A magyarok lakta területeken az idegen etnikum jelenlétét a nyelvészet oldaláról a településnév-anyag két nagy csoportja alapján szokás vizsgálni: az egyik csoportot azok a magyar eredetű egy- vagy kétrészes nevek alkotják, amelyekben népnevek fordulnak elő (KNEZSA 1943: 124), míg a másik csoportba a más nyelvekből névátvétellel a magyar helynévrendszerbe került nevek sorolhatók. A népneveket tartalmazó korai településnevekből azonban a fentebb felsorolt kétségek feltétlen jogossága miatt csak kellő óvatossággal szabad etnikumra vonatkozó megállapításokat tennünk. A népnevek ugyanis nem csupán közvetlenül válhattak egy település nevévé, de gyakori az a jelenség is, hogy a népnév előbb személynévvé lesz, s valamilyen oknál fogva az e személynévet viselő egyén a közvetlen névadó (de vö. BENKŐ 1998b: 117–118). Az ilyen esetekben természetesen nemigen lehet minden tekintetben megbízható és feltétlenül kizárólagos érvényű következtetéseket levonni a település népességére vonatkozóan. A vizsgálat egyik nehézségét tehát a népnévvel azonos alakú településnév közvetlen névadási motívumának megállapítása jelenti. A másik nehézséget is a névadás sajátos motivációs háttere adja: egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy valamely területen csakis azokon a vidékeken élt idegen népesség, amelyeket a népnevekből alakult helynevek mutatnak. A névadás motivációi között ugyanis csak az egyik lehetséges szempont a lakosok etnikai hovatartozásának kifejezése: elképzelhető, hogy valamilyen természeti jellemző, a lakosok foglalkozása stb. lesz ilyen esetben is a névadó jegy. Emellett azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy meglévő településre utólag történt betelepítés vagy betelepülés nem feltétlenül jelenik meg a névadásban, a település eredeti neve sokszor változatlan marad, noha természetesen van példa a népnévi előtaggal való bővítésre is.

A népnévi eredetű településneveknek a lakói etnikai hovatartozására vonatkozó forrásértéke egy újabb problémát is felvet: eldönthető-e egyértelműen, hogy a helynév az ottani lakosok és/vagy a település környezetének etnikumára utalóan is ad-e információkat? A hagyományos felfogás — amelyet KNEZSA munkái is tükröznek — a településnevek funkciójából indul ki: minden településnév legfontosabb szerepe az egyértelmű identifikáció, a környezettől való világos megkülönböztetés, tehát az elkülönítés igénye hozza őket létre. Ebből pedig szerintem az következik, hogy az ilyen elnevezéseket a környezet adja, s azt is biztosan lehet tudni belőlük, hogy a környező lakosság nem a névben megnevezett etnikumhoz

tartozik, tehát a település lakossága mintegy népszíjatként különül el tőlük (vö. KNIEZSA 1938: 405). A magyar nyelvű népnévvel megjelölt hely környezetében tehát feltétlenül magyar névadó népességet kell feltételeznünk. De mire utalhatnak az olyan helynevek, amelyek népnévből lett személynévre vezethetők vissza? Mivel a helynévadásnak ez a módja, a puszta személynévből alakult településnév csak a török és a magyar névadási rendszert jellemzi,⁴ azt biztosan állíthatjuk, hogy az ilyen településnevek névadója — mivel jelentős török népességgel mint névadóval komolyan nem számolhatunk — ugyancsak döntően a magyar lakosság lehet.

Egy terület etnikumával kapcsolatos megállapításokhoz a nyelvészet hatókörén belül a helyneveken kívül esetleg a személynévek vizsgálati eredményei is hozzájárulhatnak. Ám ez igen ingatag talaja lehet komolyabb következtetések levonásának. Ennek igazolására egy az általam vizsgálttól eltérő korszakra vonatkozó, ám általánosabb tanulsággal is szolgáló vállalkozást mutatok be. A történész ACSÁDY IGNÁC az 1715–1720-as jobbágyösszeírás alapján próbálkozott meg a bihari személynévek etnikai vonatkozásainak megállapításával (1896). Vizsgálatai során abból a feltevésből indult ki, hogy minden magyaros alakú név viselője magyar volt. Később bebizonyosodott, hogy eredményei valójában használhatatlanok. ACSÁDY ugyanis nem vette figyelembe, hogy a románoknak sokáig csak keresztnevük volt, s a hatósági összeírások alkalmával az összeírók vagy ragadványnevet adtak nekik (foglalkozás, tulajdonság, származási hely stb. alapján), vagy az apjuk keresztnevét tüntették fel második névként. A jobbágyok esetenként a birtokos nevét vették fel. Az összeírók azonban másféle tevékenységet is folytattak: „magyarítottak”, ha például egy román névnek magyar megfelelője is létezett, nem ritkán az került az összeírásokba (vö. GYÖRFFY I. 1915/1942: 383–386). Ha tehát a rendelkezésre álló személynévi anyagot is szeretnénk megvizsgálni, erős kritikával kell közelíteni hozzá, igen mélyreható vizsgálatot szükséges folytatni szinte névről névre haladva. És persze figyelembe kell azt is venni, hogy a korai ómagyar kor személynévrendszere a fent is mutatott korszakétól sok vonásában különböző volt. A személynévekből levont tanulságok azonban önmagukban semmiképpen sem elégségesek az etnikai összetétel jellemzésére: a helynévi (településnévi, mikronévi) adatok és a történeti vizsgálatok eredményeinek figyelembevétele együtt vezetheti a kutatót helyes következtetésekre.

3. Az 1930–1940-es években a MOÓR ELEMÉR (1936: 110–117), KERTÉSZ MANÓ (1939: 33–39, 67–77) és főképpen KNIEZSA ISTVÁN (1938, 1943, 1944, 1960) munkái nyomán kibontakozott magyar történeti helynév-tipológia a legrégebbi településnév-típusok, azaz a puszta törzsnévből, személynévből, népnévből

⁴ Újabbban a Tihanyi alapítólevél szörványai kapcsán értekezett SZENTGYÖRGYI RUDOLF arról, hogy a görög névadásban is megfigyelhető hasonló elnevezésmód (2010), ám a korabeli Kárpát-medencében jelentősebb görög népességről nemigen tudunk.

alakult helynevek, az *-i*, *-d* képzős nevek, illetve a *-falva*, *-háza*, *-laka* stb. utótaggal létrejött összetett helynevek iránt érdeklődött. KNIEZSA a helyneveket tipológiailag rendszerezve a népnévi alapú településneveknek két nagy csoportját különítette el: az egyszerű, illetve az összetett típust. Az első típuson belül ugyancsak két alcsoportot állapított meg: a pusztai népnévi alakú (*Horvát, Tót, Káloz* stb.) és az *-i* képzővel létrejött (*Németi, Csehi, Tóti* stb.) neveket. A második típusba azokat a helyneveket sorolta, amelyekben a pusztai népnévhez még valamilyen földrajzi köznév is kapcsolódik (*Tótfalu, Oroszfalu, Oláhtelek, Olasztelek* stb.) (KNIEZSA 1943: 124). Lényegében szintén ezt a három tipológiai csoportot fogadta el KRISTÓ is a Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához című munkában (1976: 58–65). KNIEZSA emellett kidolgozta az ún. kormeghatározó településnevek elméletét is, amely a történeti névtan általánosan elfogadott megállapításává vált. Eszerint bizonyos névfajták a magyarság történetének különböző korszakait jellemezhetik, ami — a későbbiekben finomított megfogalmazás szerint — természetesen nem jelenti az adott névtípusnak egy bizonyos korban való kizárólagos, hanem inkább csak feltűnően jellemző megjelenését. Ennek megfelelően használhatjuk a *régi vagy korai településnév-típus* terminust: a személynévből, a törzsnévből, a népnévből, a foglalkozásnévből minden formáns nélkül vagy képzőmorfémmával született településneveket szokás e megnevezéssel illetni (vö. KRISTÓ 1976, illetve KISS L. 1997).

A fent említett névtípusok alapját képező lexémákat a személynévek kivételével *társadalmi csoportneveknek* is nevezzük, hiszen az a közös jellemzőjük, hogy nominativusi alakban is emberek csoportját, emberi közösséget jelölnek. Egy korábbi írásomban (RÁCZ A. 2006) a törzsnevek kapcsán azt a kérdést is megvizsgáltam, hogy e csoportnevek vajon hogyan vesznek részt a nyelvi funkcióváltás különböző típusaiban, azaz vezet-e út tőlük a helynevekhez és/vagy a személynévekhez; másképpen fogalmazva: a magyar tulajdonnév-állomány létrehozásában hogyan vállalnak szerepet, és hogy ez milyen nyelvi eszközök felhasználásával valósul meg? A nyelvi eszközökre vonatkozó kérdésre a jelen munka IV. fejezete adhat választ, így azt ezen a helyen nem részletezem.

A népnevek és a településnevek viszonyáról azonban megállapíthatjuk, hogy a magyarok közé ékelődött, „népszigetként” jelen lévő, önálló települést létrehozó, hazánk területén korán megtelepült népek nyelvi-etnikai különbsége magától értetődő módon jelentett névadási alapot környezetének. A népnevek magyar helynevekben való megjelenését MELICH egyenesen ősmagyar kori sajátoságnak mondta: „A honfoglalás előtt megvolt magyarnyelvi földrajzi nevekhez és földrajzi névadáskészséghez hozzá kell sorolnunk a már a honfoglalás előtt használatban volt azon népneveket is, amelyekkel a magyarok más népeket, s azokat is, amelyekkel más népek a magyarokat jelölték.” (1925–1929: 12). Etnonima

településnév alapja tehát minden akadály nélkül, természetes módon lehetett. Ugyanakkor az ómagyar korban — amint arról már korábban is szó esett — a népnévből könnyen alakulhatott személynév. A népnévek és a személynévek szoros kapcsolatának felismerését az is mutatja, hogy kezdetben több kutatónk együtt tárgyalta a pusztai személynévből létrejött helyneveket a népnévből született településnevekkel (vö. KERTÉSZ 1939: 37, KNIEZSA 1943: 124). FEHÉRTÓI KATALIN munkáját (ÁSz.) áttekintve azt látjuk, hogy az általam feldolgozott 37 etnonima közül biztosan csupán tíznek nem mutatható ki a korabeli személynévi használata.

III. Az ómagyar kori településnevekben előforduló népnevek

Korai írásos forrásaink a magyarság által ismert más népcsoportokat többnyire latin nyelven jelölik meg. Mellettük azonban a beszélt, vulgáris nyelvben természetesen használatban volt az egyes népcsoportok magyar elnevezése is, amelyek többnyire jövevényszavakként kerültek a nyelvünkbe. Az ómagyar kori személynévi réteget, a lassan körvonalazódó családnév-rendszer elemeit, valamint a helynévkincset áttekintve azt láthatjuk, hogy létrehozásukban ezeknek az etnonimáknak egyaránt szerepe van. Amint azt a korábbiakban már jeleztem, e munkámban azokat a helynévi előfordulásokat vettem vizsgálataim alapjául, amelyek az ómagyar korban népnévi lexémákat tartalmaztak. Kiegészítésképpen azonban további forrásokat is felhasználtam. A személynévek figyelembevétele témánk szempontjából azért tartható indokoltnak, mert mind a korai személynévek, mind pedig a fokozatosan kialakuló családnévek — egészen az öröklődővé válásukig — motívált nevekként jöttek létre. E nevek népnévi eredetű rétege igen kevés kivétellel a névviseelő személy etnikai hovatartozására vagy legalábbis valamiféle azzal összefüggő körülményre utalhatott. Felbukkanásuk (azaz első írásbeli előfordulásuk) persze ugyanúgy esetleges, mint ahogyan a helyneveké is; a véletlen szerepe tehát nagyon is számításba veendő, ám ahogyan általában a magyar nyelv korai állapotának megismeréséhez, úgy értelemszerűen a népnevek vizsgálatához is jobb híján ezeket a forrásokat lehet és kell felhasználnunk. A népnevek történetére közvetve e névfajtákban való megjelenésükből is következtetni lehet. Azok az etnonimák, amelyek nincsenek jelen a kései ómagyar korban megszületett családnéveink között vagy már korán kihullottak, kivesztek a magyar nyelvből, vagy majd csak később lettek annak részévé. Minél nagyobb gyakorisággal használták a korban egy népnevet, annál biztosabb a jelenléte a magyar tulajdonnévrendszer mindkét (személy- és helynévi) rétegében.

A következő nyelvtörténeti korszakok, a közép- és az újmagyar kor népnév-állományáról a korai szótárainkból is informálódhatunk. Ezeket az egy- és két-nyelvű szótárakat azért is forgathatjuk hasznos forrásként, mert belőlük nemcsak egy-egy népnévi lexéma élő mivoltáról, aktuális használatáról szerezhetünk tudomást, de segítségükkel e nyelvi elemek jelentésváltozását is figyelemmel kísérhetjük. Igaz, hogy mindez a szótárak összeállítóinak szűrőjén keresztül valósul meg, és ez a körülmény egy-egy népnévnek valamely szótárban való megjelenését vagy éppen hiányát is befolyásolhatja, de ezek a munkák mégis viszonylag megbízható képet adhatnak kiadásuk időszakának ismereteiről. Természetesen

ugyanez igaz napjaink szótárainak anyagára is: mai ismereteinket közvetítik a szerkesztők szűrőjén át. Az általam e dolgozatban felhasznált szótárak a szakirodalom által kiemelkedő jelentőségűnek ítélt munkák a 17. századtól napjainkig: SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótára 1611-ből (Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum), PÁPAI PÁRIZ FERENC műve 1708-ból (Dictionarium Latino-Hungaricum), KRESZNERICS FERENC munkája 1831-ből (Magyar szótár gyökérrendszerrel és deákozáttal), CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS szótára 1862–1874-ből (A magyar nyelv szótára), BALLAGI MÓR könyve 1873-ból (A magyar nyelv teljes szótára), s végül a Magyar értelmező kéziszótár 2003-ból.

Az etnonimákat a továbbiakban ábécérendben, szócikkszerűen elősorolva vizsgálom meg. Az egyes szócikkek a fentebb megfogalmazott elvi megfontolások alapján a következőképpen épülnek fel. A szócikkek a címszóban szereplő névvel jelölt embercsoport korabeli földrajzi elhelyezkedésének leírásával kezdődnek, majd arról is szólok, hogy az etnikummal hol és milyen körülmények között ismerkedhettek meg a magyarok. Azaz a népnév által jelölt nép történetének a korszak magyarsága számára fontos mozzanatait mutatom be vázlatosan. Ezt követi a lexéma történeti-etimológiai elemzése. Ezután következik az etnonima ómagyar kori településnevek létrehozásában betöltött szerepének a vizsgálata. Újabb egységben vizsgálom meg a népnév korabeli személynévi, majd családnévi funkcióban való használatát, esetleg az egyes kategóriákban megfigyelhető hiányt. Mindezek után a szócikket a népnév történeti-szemantikai vizsgálata zárja le annak áttekintésével, hogy a lexéma a legjelentősebb korai szótárainkban, illetve a ma használatos értelmező szótárunkban előfordul-e, s ha igen, milyen jelentéssel szerepel bennük. Amennyiben lehetséges, a szó kirajzolódó jelentésváltozására vagy a szótárakból való hiányzásának hátterére is igyekszem magyarázatot adni.

1. avar

Az avarok a türkök elől menekülve a 6. század közepén jelentek meg Európában, és már a honfoglalás előtt megérkeztek a Kárpát-medencébe, amelynek előbb a Dunától keletre eső részét foglalták el, majd Pannónia területét is meghódítva a 6–8. század között Kárpát-medencei központtal egy erős birodalmat építettek ki (vö. BÓNA 1987a: 159–177, NéprLex. *avarok*). A mai kutatók egy része szerint ekkor a frankok által meg nem hódított, a Dunától keletre fekvő, Tisza-vidéki területeken ez az etnikum megőrizte népiségét, nyelvét és kultúráját, és a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében ezzel az etnikummal is találkozott (BÓNA 1987b: 343, FUTAKY 2001: 13–18, NéprLex. i. h.). E népcsoport megjelenésére egyesek szerint a korabeli magyarság a *várkony* etnonimát használta (vö. KRISTÓ 2003a: 323, KMTL. *avarok*).

Ennek némileg ellentmondani látszik azonban az a szótörténeti magyarázat, amely szerint az *avar* lexéma a magyarba a latin nyelvből került, forrása a latin *Avares*, *Avari* [t. sz.] 'avarok', amelynek végső eredete azonban nem tisztázott; a TESz. szerint talán a török *abar* > *avar* 'ellenszegülő, engedetlen' jelentésű szóból alakult az etnonima, amely az európai nyelvekben nemzetközi szóként terjedt el. NÉMETH GYULA monográfiájában azt írja, hogy a TESz.-féle magyarázatból a „»talán« szó törlendő” (1930/1991: 125). A magyarban a latin *-es*, *-i* végződéseket a magyar *-k* többes jel váltotta fel, így lett a középkori latin *Avares*, *Avari* alakokból magyar *avarok*. A forrásokban néhol felbukkanó *abar* alakváltozatot a bizánci görög *Αβαρ 'avar' formának a korban gyakori téves olvasata eredményezte, amikor is a *β* betűt nem a bizánci görög kiejtésnek megfelelő *v*-nek, hanem a klasszikus görög kiejtés szerint *b*-nek olvasták, s ezt jelölték írásban is. Etimológiai szótárunk a lexéma első előfordulását melléknévi használatban 1760-ból regisztrálja (az *Avar*-Magyar király lánya), 'avar ember' szemantikai tartalmú főnévként pedig csak 1800-ból tudja adatolni (TESz. *avar*²). Az *avar* lexémára csak egyetlen, a települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal álló *Avarfölde* településselnevezésben bukkanhatunk rá Zala vármegyében (1485: *Awarfowlde*, p., Adatok 23: 2, Cs. 3: 30), és még ez is bizonytalan adat. Igen figyelemre méltó, hogy a TESz. ugyanezt a névadatot az egyébként belső szóalkotással alakult 'elszáradt fű' jelentésű *avar*¹ főnév szócikkében idézi, igaz, kérdőjellel tartja ide vonhatónak. Mindezek ellenére az adatbázisba a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ szerzőhármas munkájának népnévi helyneveket felsoroló szakaszában való előfordulása miatt emeltem be, mivel a helynévnek ez az interpretálása sem zárható ki feltétlenül.

Személynévi előfordulásával az ÁSz.-ban nem találkozunk — noha az *Avarfölde* helynév előtagja leginkább ezt a magyarázatot sugallja —, de ugyanígy hiányoznak az e lexémából alakult korai családnevek is az RMCsSz.-ből. Mai családneveink között kevéssé reprezentált, HAJDÚ MIHÁLY 185 *Avar*, 260 *Ávár*, 2 *Avarfi* és 1 *Ávárffy* nevet viselő személyt tüntet fel (ÚCsnT. 79).

Köznévi használatát kutatva megfelelő szócikket SZENCZI MOLNÁRNál, PÁPAI PÁRIZNál, KRESZNERICSnél és a CZUCZOR–FOGARASI-szótárban nem találunk, BALLAGI (1873) azonban már felvette címszavai közé az *avar*-t, és tulajdonnévként meghatározva „a magyarok előtt hazánkban lakó rokon népfaj”-ként értelmezi.

Az ÉKsz. főnévi és melléknévi használatát egyaránt bemutatja. Főnévként kétféle szemantikai tartalmú alkalmazásáról olvashatunk: egyfelől a történetudományban használatos szakszónak minősíti, és annak a török-tatár eredetű, kihalt, nomád népnek a megnevezőjeként mutatja be, amely az 5–8. században a Kárpát-medence területén élt. Másfelől pedig 'a Kaukázus dagesztáni részén élő, keleti kaukázusi nyelvet beszélő nép' szemantikai tartalmát is megadja. E népnek a Kaukázusban ma is élő avarokkal való kapcsolata napjainkban vitatott kérdés.

Úgy tűnik tehát, hogy az *avar* etnonima magyar nyelvbeli korai jelenlétét, az ómagyar korban népcsoportot megnevező használatát nyelvi adatok igen csekély mértékben támasztják alá. A népnevekre általában jellemző személynévi majd családnévi előfordulására a korszakban nem találunk példát, jelentős korai szótáraink címszavai között csak a 19. század utolsó harmadában bukkan fel először, illetve napjaink magyar népességében is kevés az *Avar* családnévet viselők aránya. Mindezek alapján úgy gondolom, nagyobb valószínűséggel feltételezhető, hogy az adatbázisunkban szereplő egyetlen *Avarföldre* településnév első lexémájában valóban inkább az 'elszáradt fű' jelentésű főnév, és nem az etnonima szerepel.

2. *bajor*

A Dél-Németország keleti részéről származó *bajor*-ok elnevezése korai településneveinkben nemigen van jelen. A korai ómagyar korban csupán egyetlen Beszterce vidéki település, Németi (1332–1336/Pp. Reg.: *Nempty*, Királynémeti) 1332–1336. évi pápai összeírásban található három latinositott névalakja, a *Bananta* ~ *Bauarica* ~ *Bavarica*, v. (Gy. 1: 562, EH. 317), illetve ennek német nyelvű változata (*Bayersdorf* 'bajor falu', Gy. 1: 562) tartalmazza e népcsoport nevét. A népnévnek a korabeli használatban lévő, a németországi latinságból származó alakja a *Bauarus* volt, amely MOLLAY szerint a tudományos nyelvhasználatot jellemezte, és mellette élt a *bajor* alak (1982: 195 *bavar*).

A TESz. a 'bajor ember' szemantikai tartalmú közszo első biztos előfordulásának egy 1538-as *païor* alakot tart. A népnév a magyar nyelvben német, valószínűleg bajor-osztrák eredetű (vö. baj.-osztr. *baær*, *baijer* 'bajor ember', TESz., MOLLAY 1982: 190, 192). A *b* és a *p* kezdetű alakok ugyanannak a középfelnémet kori bajor-osztrák szónak felelnek meg, s a magyarban való kétféle megjelenésének okát a felnémet kiejtésben kereshetjük, tudniillik az ottani zöngétlen media a magyar *p* és a *b* hang között hangzik (vö. MOLLAY 1982: 153, 191 *bajor*¹, TESz.).

A kései ómagyar korból fennmaradt településneveink között a *bajor* lexéma csupán a Sáros megyei Bajor település nevében szerepel 1393-ból *Baïor* alakban rögzítve (ZsO. 1: 2869), amikor is a település két részének Alsóbajor (*Alssobaïor* ~ *Alsowbaïor*, t. ~ *Alzowbaïor*, ZsO. 1: 2869) és Felsőbajor (*Ffelssewbaïor* ~ *Ffelzewbaïor*, p. ~ *Felsewbaïor*, p. ~ *Felzewbaïor*, ZsO. 1: 2869) elnevezése is felbukkan.

Személynévi előfordulását az ÁSz. nem regisztrálja, a TESz. azonban a 13. század elejéről — igaz, kérdőjellel, bizonytalanul ide tartozónak tekintve — adatozza *Bayr* alakban (1213/1550). Ennek kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy a hasonló személynéveket időben mindig meg kell, hogy előzze a lexéma népnévként való használata. Családnévként legkorábban 1369-ben fordul elő (Herman

Pajor, RMCsSz.),⁵ ezen kívül a KÁZMÉR által vizsgált korszakból még néhány (nagyjából fél hasábnyi) adat is elsorolható. Ma Magyarországon összesen 4 578 *Pajor* ~ *Bajor* ~ *Bayor* stb. családnévviselő él (HAJDÚ 2010: 44). Az alakváltozatok közül a zöngétlen mássalhangzóval kezdődő forma a gyakoribb, s szintén ennek az alaknak a döntő fölényét mutatják a RMCsSz. szócikkének adatai is.

A *bajor* korai szótáraink közül a SZENCZI MOLNÁR-munkából, illetve a PÁPAI PÁRIZ-műből hiányzik, KRESZNERICS munkájában (1831) viszont már 'Bavarus' jelentéssel szerepel. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862–1874) zárójelben szintén megemlíti ezt a névformát, pontos jelentését pedig 'a német nemzet egyik ága'-ként fogalmazza meg (CzF.). Az etnonima jelentését BALLAGI MÓR (1873) is hasonlóképpen írja körül. A *bajor* lexéma szemantikai tartalma a mai magyar nyelvben az ÉKsz. szerint 'Dél-Németország keleti részén lakó német (népcsoport), illetve ehhez tartozó, vele kapcsolatos'. Tehát a közszó lényegében máig változatlan jelentésben él.

3. besenyő

A *besenyő* népcsoport a tudomány mai álláspontja szerint egy kipcsak-török nyelvű etnikum, amely a 10–11. században a Fekete-tengertől északra fekvő területet tartotta uralma alatt, s a honfoglalás előtt a magyarok ellenségei voltak. A Kárpát-medencébe érkező magyarság köréhez a honfoglalástól több alkalommal is csatlakoztak, s e lépésre a belső viszályok, majd a nomád népek kelet–nyugat irányú mozgása kényszerítette őket. A 11. század közepétől a kelet felől érkező oguzok egyre nyugatabbra szorították a besenyőket, s a keleti steppén idővel beolvadtak e népességbe, a nyugati területeken pedig a dunai bolgárokba és a magyarságba. Töredékeik még a 11. század folyamán is (nagyobb hányaduk a század második felében) csatlakozhattak a magyarokhoz, és a székelyekhez hasonlóan katonai segédnépként határvédelmi szerepet töltöttek be (vö. KRISTÓ 1987: 1099, KMTL. *besenyők*, *besenyő–magyar kapcsolatok*, MaMűL. 1. *besenyők*).

A *besenyő* név egy ótörök *Bäčä személynévre vezethető vissza, annak kicsinyítő képzős származéka, s *bäčänäk alakban egy nomád török népet jelölt (vö. TESz., KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 8, GYÖRFFY GY. 2000: 514, LIGETI 1986: 268, WOT. *besenyő*), amely a magyar nyelvbe *bäčänäγ vagy *bäšänäγ alakban kerülhetett át. A szóvégi palatoveláris zöngés spiráns ómagyar kori sorsa a vokalizáció, amelynek során az előtte álló magánhangzóval diftongust alkot, majd a kettőshangzó monoftongizációjával jön létre a népnév ma ismert és használt alakja. Azonban már a középkorban felbukkannak az e népnévhez köthető

⁵ A név alapjaként a *pajor* 'különféle bogarak, különösen a cserebogár puha testű lárvája'; 'házatlan csiga' jelentésű lexéma aligha jöhet számításba, mert ezt az etimológiai irodalom későbbi átvételének mutatja, első előfordulását 1759-ből adatolja *pajod* formában, s a szlovák *pajed* 'lárva, pondró' lexemával összevethető jövevényszónak mondja (vö. TESz.).

olyan településnevek, amelyek zöngétlen *p* mássalhangzóval kezdődnek. A Kárpát-medence nyugati felében, Sopron vármegyében a 14. század első felében felbukkant *Pecsenyéd* település nevének előzménye a 13. század közepéről adatolható *Besenyő* (16.)⁶ volt. KISS LAJOS a névalak 14. századi átalakulásában a m. *pecsenye* főnévhez való hasonulás lehetőségét is felveti (FNESz.), véleményem szerint azonban ezt a névformát inkább a német nyelvterület közelségével magyarázhatjuk. A település német elnevezésének, a *Pötsching*-nek a ném. R. *Petschenaere* 'besenyő' többes számú dativusi alakja, a *Petschenaeren* volt az alapja (vö. FNESz.). A névben a magyar szókezdő zöngés zárhang /b/ helyett — amely a korabeli német nyelvből, pontosabban a bajor-osztrák nyelvjárásból (amelyet Sopron vidékén beszélhettek) hiányzott — a zöngétlen mediát /p/ találjuk, ez a névváltozat tehát a két nyelv hangrendszerének különbségével magyarázható (vö. MOLLAY 1989a: 269). A népnév első adataként etimológiai szótárunk személynevet említ 1130–1140/12–13. sz.-i datálással *Beseneu* formában, s habár adatai egészen a 19. századig csak a személy- vagy a helynevek köréből valók, ezt a legkorábbi adatot kapcsolja a 'besenyő ember' főnévi jelentéshez (TESz.).

Az etnonima az ómagyar kor 65 településének 84 névváltozatában van jelen. Legkorábbi előfordulását *Besseneu* formában egy +1019-es datálású hamis oklevélből tudjuk idézni a Zala megyei Besenyő (1.) település elnevezéseként (Adatok 18: 78, DHA. 91), első hiteles oklevélbeli megjelenése azonban csak a 12. század végén, 1192/1374/1425-ben bukkan fel Fejér megyében ugyancsak egy pusztai népnévet tartalmazó Besenyő (4.) településnévben, v. *Bissenorum* (Gy. 2: 350, Cs. 1: 315) latin alakban. A népnévvel alkotott településnevek nagyobb számban Bihar, Heves és Fejér vármegyében fekszenek, de még az itt megjelenő névalakok száma is tíz alatt van megyénként.

Első személynévi adatát egy +1086-os hamis oklevélből *Beseneu* formában említi FEHÉRTÓI, a legkorábbi hiteles forrásaként pedig egy 1221-es dátummal álló oklevél valójában helynévi adatát szerepelteti az ÁSz. a *Beseneu*, *Besseneu*, *Besenen* címszó alatt. Nyilvánvalóan ide kapcsolhatók a *Besenehdi*, *Besenudi* szócikk adatai is (ÁSz.), amelyek a népnévből *-di* kicsinyítő-becéző képzővel létrehozott alakok. Régi családneveink között legkorábról 1392-ből talált rá adatot KÁZMÉR *Bezenow* formában (RMCsSz.), ám összességében — egészen a 18. század elejével bezárólag — viszonylag csekély számú okleveles adatot tud e családnévre felsorakoztatni, még fél hasábot sem töltenek meg ezek a nevek. Hasonló a helyzet napjaink családneveinek körében is, hiszen a mai magyar

⁶ Az ómagyar kori települések említésekor többnyire eltekintek a történeti adatok felsorolásától, mivel ezek a már korábban említett Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez című munkámban (RÁCZ A. 2011) megtalálhatók. A könnyebb azonosítás végett — ha erre szükség van — a név után zárójelben feltüntetem, hogy a kérdéses név az azonos nevet viselő települések között hányas számot visel.

állampolgárok között igen kevés azoknak a száma, akik a *besenyő* etnonimára visszavezethető családnevet viselik. HAJDÚ MIHÁLY adattára szerint a *Besnyő* 45, a *Besenyő* 43, a *Bessenýő* 4 és a személyes közlése alapján véleménye szerint talán ide kapcsolható *Bese* névalak 505 személy családneve (ÚCsnT. 127).

Közszoói adatolását nyomon követve SZENCZI MOLNÁRNál, PÁPAI PÁRIZNál, KRESZNERICSNél és BALLAGINál hiába keressük, a CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862–1874) azonban már felveszi a *besenyő*-t a címszavai közé. Magyarázata egy megjegyzéssel kezd, mely szerint az országban számos helyen van ilyen nevű település, ezek lakosait *bisseneusok*-nak mondja, s leírja, hogy e nép nyelvére nézve a *cománusok*-kal azonos. Igen figyelemre méltó, hogy a névnek a történeti irodalomban előforduló számos alakját is idézi, közöttük a *p*-vel kezdődőket is (*Bissení, Beszi, Pecsenege, Pacinacita* stb.), de magyarázattal nem szolgál róluk (CzF.). Az ÉKsz. megfelelő szócikke a következőképpen írja le a lexéma mai jelentését: „A 9–12. sz.-ban Dél-Oroszország, majd Moldva területén élt, a 11. században részben Mo.-on letelepült török nyelvű nomád (nép), ill. ehhez tartozó, vele kapcs.”.

4. bolgár lásd *nándor (lándor)*

5. böszörmény

A *böszörmény* etnonima a Kárpát-medencébe a honfoglaló magyarokkal együtt érkező volgai bolgár vagy káliz nyelven beszélő egyik keleti népcsoportot a vallási hovatartozásukra utalva jelölte, s az idők során az is felmerült, hogy esetleg az ismeretlen kabar törzsek nevei közül az egyikkel lenne azonos (vö. KMTL. *izmaeliták*, NéprLex. *izmaeliták*, MaMűL. 4. *izmaeliták*, CZEGLÉDY 1970). A népnév török, közelebbről talán kazár vagy besenyő eredetű. Végső forrásának az arab *muslim* 'az iszlám követője' szó tekinthető, amelynek a perzsába átkerült, többes számú alakja a *muslimān*, s ezt vette át a török nyelv (vö. oszm. N. *müsülman, müsürman* 'izmaelita', TESz.). Törökös alakjai a *büsürman, bisermin, büsürmen*, amelyek szókezdő hangja a török nyelvben jól ismert *m ~ b* váltakozás eredménye. A fenti alakok közül az utóbbi forma lett a magyar népnév közvetlen forrása (LIGETI 1986: 269). RÓNA-TAS szerint az illabiális **besermen* változat lehetett az eredeti hangalak, majd abból labializációval alakult a *bösörmän* (WOT. *böszörmény*). BENKŐ szerint a szó átvételére a honfoglalás előtt került sor (EWUng. *böszörmény*), erre azonban nincs bizonyíték (vö. WOT. i. h.). Etimológiai szótárunk legkorábbi adatként helynévi előfordulásokat idéz a 13. század végéről (1291–1294: *Buzurmen, Bezermen*), a lexéma első köznévi előfordulását pedig csak 1395 k.-ról tudja adatolni *bezermen* alakban (TESz.).

Népnévünk a vizsgált korban Magyarország 8 településének 19 névváltozatában szerepel, tehát a korabeli névadásban nem játszott igazán fontos szerepet. Az elnevezések közel egyharmada egyrészes, pusztá népnévi eredetű településnév,

amelyek egyetlen kivétellel elsődleges alakulású nevek. Figyelemre méltó, hogy annak ellenére, hogy e népcsoport a honfoglaló magyarsággal együtt érkezett a Kárpát-medencébe, jelenlétükre településneveink csupán a 13. század első felétől utalnak. Legkorábbi megjelenése a Szatmár megyei Böszörmény (1.) település nevének Böszörménytelek (1.) és Böszörménytelke (1.) névváltozatában regisztrálható 1238>1367/1388-as datálással: *Bezermen*, pr., t. ~ *Bezementelek*, p. ~ *Byzementelek*, t. ~ *Bezementheleke*, t. (NÉMETH P. 2008: 37). Jelzői első névrészként meglévő helynévhez kapcsolódóan nem találkozunk ezzel a népnévvel, ami azt is jelezheti, hogy arra az időre, amikor a kétrészes neveknek ez a — gyakorta jelentősebb lélekszámú, egységes népcsoport mellételepülését jelző — típusa divatba jött, a böszörmények létszáma már elenyésző volt, a magyarságba való beolvadásuk előrehaladott lehetett.

Árpád-kori okleveleink alapján a lexéma korabeli személynévi használata nem bizonyítható, az ÁSz.-ban nem szerepel. Középkori családnévként igen kis számban van jelen az RMCsSz. anyagában, az itt fellelhető legkorábbi alakját is csak 1521-ből idézi *Beszermény* címszó alatt a Joannes *Bezermen*, és a Valentinus *Bezermen* nevekből. A századból csak ez a két adat szerepel, a további 7 adat a 17–18. században került bele a forrásokba. *Böszörményi* címszó alatt viszont már 1417 u.-ról szerepel Nicolaus *Besermen*i formában. KÁZMÉR az -i nélküli előfordulásoknál (amelyek egyébként csak meglehetősen bizonytalansággal választhatók el a képzős alakoktól) megjegyzi, hogy ezek esetében pusztán helynév válhatott családnévvé. Mindezek ugyancsak a magyarságba történt korai beolvadásra utalhatnak. Napjaink családnévállományában periférikus szerepe van, hiszen HAJDÚ szerint a *Böszörmény* alakváltozatot a felmérés idején mindössze 3 állampolgár viselte, de az adattárban szerepel a már nem élő emberek által egykor használt *Beszermény*, *Böszörmény-Nagy* és *Böszörmény-Vargha* családnév is (ÚCsnT. 127, 158).

A *böszörmény* köznevet korai szótáraink közül SZENCZI MOLNÁRNál, PÁPAI PÁRIZNál és BALLAGINál nem találjuk meg, a KRESZNERICS (1831) és a CZU-CZOR-FOGARASI-szótár (1862–1874) pedig ugyan tartalmaz egy *böszörmény* címszót, ám a szócikk csak a településről tesz említést, a hajdúvárosról beszél, a főnévre, a településnév népnévi eredetére még csak nem is utal. Az ÉKsz. a történettudományban használatos, 'izmaelita' jelentésű szóként határozza meg, de ugyanezt a szemantikai tartalmat láthatjuk viszont a *szerecsen* és a *szaracén* lexémák szócikkeiben is. Az első szóról a megfelelő szócikkben szólok, a *szaracén* kapcsán pedig csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy a latin *Saracenus* az alapja, eleinte a levantei arab mohamedánokat nevezte meg, később azonban jelentéstágulása eredményeként nem egy meghatározott terület etnikumát, hanem a muzulmán vallásúakat jelölve az *izmaelita* szinonimája lett (vö. KRISTÓ 2003a: 37–41, KMTL. *izmaeliták*, MaMűL. 4. *izmaeliták*), így vizsgálatomnak nem is képezheti tárgyát.

6. cigány

A *cigány* etnonima egy eredetileg Észak-Indiában élő népcsoportot nevez meg, akik iráni és törökországi átmeneti tartózkodásuk után az 5–10. században indultak el Európa felé. Közép- és Nyugat-Európában, így Magyarországon is a 15. század elején tűntek föl (NéprLex. *cigányok*, MaMűL. 2. *cigányok*). A népnév déli szláv eredetű (vö. blg. *циганин*, szb.-hv. *Cëganin* [t. sz. *cëgani*], szln. *cigàn* 'cigány ember', TESz.). A magyar nyelvbe talán a többes számú blg., szb.-hv. *cigani* vagy a rom. *țigani* kerülhetett át, és a TESz. szerint az átvétel ideje nem lehetett korábbi a 14. század második felénél. Ehhez a véleményhez nyilvánvalóan köze van annak is, hogy etimológiai szótárunk a lexéma első adataként 1389-ből egy személynevet tud megadni (Georgius *Chigan*), bár az adat előtt a szerkesztők bizonytalanságát jelezve a kérdőjel is ott áll, a főnévi használatú 'cigány ember' szemantikai tartalmú előfordulását pedig még későbből, csak 1476-ból mutatja ki (egiptiacos seu ut wlgariter nuncupantur *Cziganos*). KRISTÓ szintén úgy foglalt állást, hogy e népnek a Kárpát-medencében a 15. század előtt nincs nyoma. Ebből kiindulva KISS LAJOS a korai személynevek és a belőlük alakult településnevek eredetét is másutt keresi, azokat török eredetű személynevekből származtatja. Ennek végső alapja szerinte a tör. R. *sīyan saç* 'sima haj' (vö. FNESz. *Cigánd*, *Cigányi*), amely szókezdő *sz* hangjának szabályosan *c*-vé affrikálódásával jött létre a *Cigán* ~ *Cigány* személynév, majd ebből a helynév. KRISTÓ ugyanakkor fent idézett véleményét kissé megszorítja, árnyalja: az etimológiai szótárban dokumentált adatoknál korábbról, a 13–14. századból már idézhető személy- és helynevek miatt végül nem zárja ki, hogy az e névvel illetett, Balkánról jövő népesség szórványai már korábban megérkeztek (vö. KRISTÓ 2003a: 245–247). Szórványos jelenlétüket KISS LAJOS maga is elképzelhetőnek tartja (FNESz. *Cigánd*).

Azt gondolom, hogy ennek a lexémának a megítélésében azzal a nem ritkán tapasztalható módszertani eljárással állunk szemben, amikor a történettudomány és a nyelvtudomány egymás eredményeit elfogadva és alapul véve tesznek saját megállapításokat. A nyelvtudomány a történettudomány általános álláspontját elfogadva (amely szerint a cigányság a 15. század előtt nincs jelen a Kárpát-medencében) keres és talál megoldást: a név török etimológiájú személynévi eredetét mutatja ki. A történettudomány pedig a személy- és helynévi előfordulásokra alapozva engedi meg feltételezni az etnikum szórványos, korábbi jelenlétét. Ehhez azután a nyelvtudomány is csatlakozik. Magam mindezt figyelembe véve, illetve bizonyos lentebb olvasható helyesírási jellemzőket megfontolva vontam bele az e lexémát tartalmazó helyneveket is az etnonimát tartalmazó településnevek korpuszába. Ugyanakkor az ómagyar korban a *cigány* lexéma mindössze öt település nevében található meg, ami megítélésem szerint a kérdéses etnikum szórványos jelenlétének nem mond ellent.

A lexéma korai településneveinkben a 14. század első felében jelenik meg, és az ómagyar kor 4 településének 7 névalakjában fedezhető fel. A települések az ország keleti és északi részén, Bihar, Kolozs, Kraszna és Zemplén vármegyékben fekszenek. Az első adatolás a Zemplén megyei Cigány (1.) településhez köthető 1326/1327/1327-es datálással (*Scygan*, AnjouOkl. 10: 140/201, AO. 2: 244).

FEHÉRTÓI KATALIN véleménye szerint kronológiai és helyesírási okok miatt az Árpád-korban nem beszélhetünk a *cigány* etnonima meglétéről (1987: 11), így személynévtárában, az ÁSz.-ban sem találunk ilyen címszót. Régi családneveink között azonban KÁZMÉR egy egész hasábnyi adatot idéz az ebből az etnonimából alakult nevekből. A szócikk néveredetet magyarázó utolsó bekezdésében egyértelműen népnévi eredetűnek mondja az idézett alakokat (a *cseh* címszó végén felsorolt népnévi eredetű családnevek sorában is szerepelteti a *Cigány*-t), és bár FEHÉRTÓinak a *Cigány* személynévről írott munkáját is megemlíti ebben a bekezdésben, de megjegyzést egyáltalán nem fűz hozzá (RMCsSz.). Az írásosságban legkorábban felbukkanó családnév e szótár szerint az 1389-es Georgius *Chigan* adat. Nem tanulság nélkül való ezen a helyen röviden a névalakok helyesírását is megvizsgálunk. Ahogy fentebb már szóba jött, FEHÉRTÓinak a népnévi eredeztetéssel szembeni egyik fő érve (a népcsoport korai megérkezéséről tudósító történeti adatolás hiánya mellett) a korai nevek helyesírása: „A helynév korai alakjai Z-vel, Sc-vel íródtak, csak az 1360-as évek végétől van adatunk *Cygan*, *Czygan* alakra (BánffyOkl. I: 279, 453, 465). Tehát a helynév olyan személynévből származhat, mely egykor *sz* hanggal ejtődött. Az ómagyar korban, a XIV. század közepéig a magyarból még hiányzott a *c* hang, s az idegen nyelvi *c*-ket *cs*-vel helyettesítették (pl. császár, cser, cső stb. vö. TESz.).” (1987: 9). A szerző ugyanakkor egy megszorítást is tesz, amely szerint nem eredeztethetjük ugyanabból a szóból a személynévet akkor, ha birtokos nemes, vagy ha jobbágy viseli: a jobbágyok *Cigány* személynéve esetleg az etnonimából származhat (1987: 17). A fentebb leírt hangtörténeti körülményekre itt most nem kívánok kitérni, csupán azt jegyzem meg, hogy az ómagyar kori névkorpuszban csupán egyetlen, a fentebb legkorábbi megjelenésének mondott zempléni település névkezdetén áll *sc* vagy *z* betű, a többi falu esetében a legelső írásbeli megjelenéstől kizárólag *c* ~ *ch* ~ *cz* kezdőbetűt látunk. Ezekben az esetekben szó sem lehet tehát *sz*-es kiejtésről.

Mindemellett a KÁZMÉR által felsorolt nevek között sem látunk egyetlen olyat sem, amely *z* vagy *sc* kezdetet mutatna, kivétel nélkül *ch*, *c*, illetve *cz* névkezdettel találkozunk. Itt tehát semmi nem utal egy korábbi *sz*-es ejtési formára, igaz, a legkorábbi névadat 1389-es datálású. Mai családneveink között számos írásváltozatot láthatunk, az 1 330 magyar állampolgár által viselt nevek között HAJDÚ 1 278 *Czigány*-t, 36 *Cigány*-t mutat be, de 7 *Zigány*, 3 *Zigán*, 2 *Czygan*, 1-1 *Zigan*, *Czigán*, *Czigany*, *Czigány-Varga* alakváltozatra is talált példát, ám egykor a *Cigan* és a *Cigán* névforma is használatban volt (ÚCsnt. 188, 199, 204, 1504).

A családnév eredetével kapcsolatban az enciklopédia a fentebb említett két különböző származású elnevezés egybeesését hangsúlyozza, a családnevek forrásaként mindkét lexémát elképzelhetőnek tartja, pontosabban egyik keletkezési lehetőséget sem zárja ki. A lexémát magam is ebből a megfontolásból szerepeltetem a népnevek között. Az etnikum képviselőinek a Kárpát-medencében való szórványos korai megjelenése miatt úgy gondolom, nem zárható ki teljesen a településnevek népnévi eredete.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611) és KRESZNERICS (1831) szótárában a *cigány* lexéma rövid 'Ciganus, Tiganus' jelentésmeghatározását olvashatjuk, míg PÁPAI PÁRIZ (1708) munkája ezek mellett még a 'fallax', azaz 'ármányos, csalárd' jelentést is közli. A CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862–1874) a szemantikai tartalom jóval bővebb leírását olvashatjuk: „Indiai eredetű sajátságos nép faj, mely a XV. században vándorlott be Európába, illetőleg hazánkba, s eredetiségét maiglan fenntartja, s nálunk leginkább kovácsmesterséget (falukon), zenészetet és lócsiszárságot űz, asszonyaik közül pedig sokan bűvölésekkel s jövendölésekkel ámitják a köznépet. Jó és rossz egyének minden néposztályban vannak; hanem a köznép a cigányokat minden példabeszédben mint furdangosokat tünteti elé.” (CzF.).

Figyelemre méltó, hogy KRESZNERICSnél (1831) a szóösszetételeken túl a *cigány* címszóhoz kapcsolva településnevek is szerepelnek. Itt olvashatunk a bihari *Cigányfalva* és a marosszéki *Cigányszentgyörgy* településről, de a zempléni *Cigánd* (Kis-, Nagy-) és a Közép-Szolnok megyei *Cigányi* is helyet kapott a szótárban. BALLAGI művében (1873) kronológiához, földrajzi eredethez és jellemző foglalkozáshoz kötötten határozza meg a *cigány* lexéma jelentését, amikor azt mondja, hogy a *cigány* „a tizenötödik század elején Indiából, v. Egyiptomból hazánkba vándorlott barna bőrű nép faj, mely kovácsmesterséggel és zenészzettel foglalkozik.”

A ma használt értelmező szótárunk a 'roma személy, kül. férfi.' formában adja meg a lexéma jelentését, és nem szakszerű, hivatalosan nem használatos kifejezésként minősíti (ÉKsz.). Napjainkban „A *cigány* szó azért is hordoz negatív tartalmakat, mert sok ember tudatában a szegénységgel társul, azaz a szegénység etnicizálása, cigányproblémaként történő kezelése történik azon logika mentén, hogy »cigány, tehát szegény; szegény, tehát cigány«.” (OSVÁTH 2003: 66).

7. cseh

A *cseh* etnikum a nyugati szláv népcsoportokhoz tartozik, az elnevezésük pedig eredetileg az egyik legerősebb törzset jelölte meg, amelynek szállásterülete a Říp hegység és Krakkó közötti terület volt. Az általánosan ismert *Bohemi*, *Boemi* nevüket a szállásterületükön korábban ott élt bojokról kapták, a 10. században azonban már a *cseh* elnevezésük is megjelenik a forrásokban. 830–902 között a morvák

befolyása alatt álltak. Amikor 902-ben a magyarok a morvák területét elfoglalták, a két etnikum közvetlen kapcsolatba került egymással, és további történelmük során hol ellenséges, hol szövetséges viszonyban álltak (KMTL. *csehek*, *cseh–magyar kapcsolatok*, NéprLex. *csehek*). A 11. században a Magyarország területére meginduló szláv bevándorlók egyik csoportját az ország nyugati területein a csehek adták (KRISTÓ 2003a: 105).

A lexéma legkorábbi megjelenését a TESz. egy helynévi származékban tartja nyilván 1075/+1124/+1217-ből, ám az adat előtti kérdőjel annak bizonytalan címszóhoz kapcsolhatóságára utal (? „Iterum iuxta arbores pro illorum diuisione, qui *cehti* dicuntur, fouea facta est”). A kérdéses oklevelet monografikusan feldolgozó SZÖKE MELINDA az adatot *Csejt(i)*-ként rekonstruálja, és nagyobb valószínűséggel személynévi eredetű helynévnek mondja (2015: 162). A *cseh* szó első ’cseh ember’ jelentésű előfordulását a TESz. ugyancsak kérdőjellel köti egy tulajdonképpeni személynévhez 1146-ból (*Ceh*), de már biztosan ezt a szemantikai tartalmat jelzi az 1405 körülről származó Schlagli Szójegyzékből idézett „bohem[us]: *cheh*” adat kapcsán.

A régi Magyarország 36 településének 70 névalakjában szerepel a *cseh* etnonima névalkotó elemként. A legelső névadat egy hamis, +1092-re datált oklevélből idézhető, és a Somogy megyei Csehi (1.) településre vonatkozik (*Cehy*, v., DHA. 280 [itt: *Cehy*], 283, Adatok 27: 23, PRT. 10: 498). Az első hiteles oklevél 1201-ben a zágrábi Csehi (2.)-t nevezi meg (*Zesa*, ComZagrab. 53). A települések Magyarország 18 vármegyéjében szétszórva fekszenek, de óvatos közelítéssel úgy foglalthatunk állást, hogy a lexémának az ország nyugati megyéiben (Somogy: 4, Baranya: 3, Zala: 3, Vas: 2, Tolna: 2) látszik kissé határozottabb jelenléte, illetve Bihar (4) és Nyitra (3) névanyaga tűnik még arányait tekintve jelentősebbnek.

A *cseh* népnév személynévként való használata viszonylag hamar elterjedhetett a magyar nyelvben, hiszen első adatát az ÁSz. 1146-ból tudja idézni *Ceh* alakban a *Cheh*, *Cech*, *Ceh* címszava alatt. Családnévi funkcióban való megjelenéseit KÁZMÉR majdcsak két hasábnyi terjedelemben közli, ami a szótárt lapozgatva, más címszók anyagával összehasonlítva igen gazdag adatolásnak látszik (RMCsSz.). Napjainkban az első száz leggyakoribb családnév közül alig lemaradva 9 665 személyből 9 375 a *Cseh*, a többi pedig a *Cse*, *Che*, *Csech*, *Cséh* írásváltozatában használja a lexémát családnévben (HAJDÚ 2010: 116).

SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), PÁPAI PÁRIZ (1708) és KRESZNERICS (1831) szótárában a lexéma ’Bohemus’ értelmezését olvashatjuk. A CZUCZOR–FOGARASI szerzőpáros (1862–1874) és BALLAGI MÓR (1873) munkája szerint a szláv népeknek az osztrák birodalom északnyugati részén élő nyugati szláv nyelvet beszélő ágát nevezik meg a *cseh* főnévvel. Melléknévként ezen népre vonatkozót, ahhoz tartozót, attól valót stb. jelent. Az ÉKsz. a lexémát a ’tömegében Csehországban élő, szláv nyelvű nép’, illetve ’cseh személy’ jelentéssel adja meg.

8. *francia* lásd *olasz*

9. *görög*

A *görög* lexéma összefoglalóan nevezte meg azokat a népeket, amelyek több hullámban telepedtek le Kis-Ázsia nyugati partvidékén, az Égei-szigetvilágban, valamint a történelmi Hellasként ismert anyaországuk területén, amely a Balkán-félsziget déli részén feküdt. Lakói magukat helléneknek (*Hellénés*) nevezték. I. sz. 330-ban a birodalom fővárosa Bizánc lett, s a 395-ben kettészakadt Római Birodalom keleti felén létrejött a Kelet-római vagy Bizánci, másképpen görög császárság. E terület vegyes népiségű lakosságának döntő többsége a görög etnikumhoz tartozott, akik magukat az ekkorra már 'barbár' jelentésűvé lett *Hellénés* néven nem említették, de teljes jogú római polgárnak tekintvén magukat a római, azaz a *Romaioi* nevet használták (KMTL.). Bizánci forrásokban igen ritkán jelent meg a görögök ismeretlen eredetű *Graikoi* elnevezése, amelynek *Graikos* 'görög ember' alakja a latin *Graecus* közvetítésével jutott a szláv nyelvekbe. Innen került a magyarba: a ma is használatos *görög* lexémánk déli szláv (vö. blg. *грѣк*, szb.-hv. *Gřk*, szln. *Gřk*), esetleg a honfoglalás előtti óorosz *grѣкъ* átvétele lehet (TESz.). Etimológiai szótárunk a 'görög ember' főnévi jelentést a 15. század elejétől tartja bizonyíthatónak a Bécsi kódex *gorog orzag* adatát idézve (1416 u./1450 k.).

A magyar–görög kapcsolatok a 11–12. században voltak szorosak, ám a kora középkorban a Kárpát-medence területén jelentősebb görög népességgel nem számolhatunk (KMTL.). Ugyanakkor SZENTGYÖRGYI RUDOLF az alábbiakra hívja fel a figyelmet: „Régészeti kutatások már a 19. század folyamán valószínűsítették, a 20. század közepén pedig igazolást is nyert, hogy az I. András által kezdeményezett bencés alapítást megelőzően Tihany szigetén (a középkori oklevelek tanúsága szerint ekkor még sziget) görög szerzetesek éltek.” (2015: 291) Véleménye szerint e népcsoport jelenlétére utalhatnak etimológiájukkal a Tihanyi alapítólevél *Petra* és *Tihany* szórványai (SZENTGYÖRGYI 2010). Kutatóink az Anonymus által említett *portus Graeci*, *portus Graecorum* révneveket is ehhez az etnikumhoz kötik, ennek nyomán pedig a *Geréc* típusú elnevezéseket kivétel nélkül ehhez a népcsoporthoz kapcsolhatónak mondják. Magam ezt nem tartom ennyire egyértelműnek, így népnévi helységnévtáramból ezeket a névalakokat kihagytam, és úgy gondolom, hogy a kérdés a jövőben további kutatásokat igényel. A KMTL. arról is szól, hogy korszakunkban a *görög* lexéma nem csupán etnikumjelölő volt, de keleti rítusú vallási hovatartozásra is utalt (KMTL. *görögök*), s a lentebb említendő *Görögegyház* elnevezésre hivatkozva a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ szerzőhármas ugyancsak megemlíti ezt az eshetőséget (1973: 14). A TESz. azonban ilyen jelentését nem sorolja fel. Legutóbb HAJDÚ MIHÁLY utalt a szónak erre az értelmére, aki a népnévi eredetű családnév viselőinek földrajzi elhelyezkedésével indokolta véleményét (2010: 187).

A fennmaradt helynévi adatok tanúsága szerint a lexéma korai település-elnevezéseink létrehozásában csekély mértékben vett részt, hiszen mindössze két település hét névalakjában találjuk meg. A legkorábbi névelőfordulásként a Valkó megyei Görögmező latin nyelvű *cum casali Grecorum* megnevezését idézhetjük a 12. század végéről (1193–1196, Adatok 14: 16), a település első magyar nyelvű *Gyrekmezev* névadatát azonban csak egy majd egy évszázaddal későbbi datálású oklevél tartalmazza (1275, Cs. 2: 311, Adatok 14: 16, ComSirm. 196). Egy másik, Baranya megyei település a Geregegyház nevet viselte, ennek egyetlen, 1399-ből ránk maradt *Geregyghaz* alakú oklevél-említése van (Cs. 2: 485, Zichy 5: 102). Figyelemre méltó, hogy az elsőnek említett település adatai között felbukkan a *kerek* lexéma is. A valkói falunak ugyanis a 15. század végétől *Kerekezev* névalakja is adathozható (1484, 1526, Cs. 2: 311, ComSirm. 196), ez a többi adat *Gyrek*-, *Gereg*-, *Görög*- alakjával szemben azonban inkább elírásnak tekinthető. A Baranya vármegyei településnek viszont a bizonytalan lokalizálása kapcsán merülhet fel a *kerek* lexemával való összekapcsolhatósága. CSÁNKI ugyanis a hely azonosításakor csak annyit mond, hogy az Bóly közelében fekhetett. Bólyhoz közel, tőle délkeletre az Árpád-korból ismerünk egy *Kerekegyház* nevű települést, amelyet többször is említenek (KMHSz. 1., HA. 1.). Nem elképzelhetetlen, hogy a fenti adat viszont ennek a tévesen lejegyzett formája, így benne a *görög* népnév előfordulásával nem számolhatunk.

A lexéma személynévi megfelelőjével az ÁSz.-ban nem találkozunk, de korai családneveink közül az RMCsSz. már egy hasábnyi ide kapcsolható adatot tud idézni, legkorábról 1498-as datálással a Michaele *Geregh* névalakot olvashatjuk. A családnév máig él, HAJDÚ MIHÁLY munkájában 2 143 *Görög* nevet viselő személyt, illetve több egyéb (*Görög*, *Görög*, *Görög*, *Görögh* stb.) alakváltozatot tüntet fel: adatai szerint összesen 2 248 személy viselte a népnév különböző írásváltozatait (2010: 187).

Köznévi használatában a szó jelentését SZENCZI MOLNÁR (1611), PÁPAI PÁRIZ (1708) és KRESZNERICS (1831) szótára a 'Graecus, Grajus' formában adja meg, az utóbbi lexikon felvett egy *görög óhitű* alcímszót is. A CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862–1874) a címszó szintén jelen van, a szónak 'a régi Graecia, az új Görögország lakója, vagy hozzájuk tartozó személy'; illetve a 'Görögországból származó, hozzá tartozó, népének szokását vagy vallását követő' jelentését írja le. A lexémának emellett az 'Alföld némely vidékein görög vallású és eredetű boltos' szemantikai tartalma is megjelenik (CzF.). A keleti rítusú vallásra utalás tehát a 19. század második felében is része volt a szó szemantikájának (vö. MaMűL. 3. *görögök*). BALLAGI szótára (1873) a lexéma eddig felsorolt minden jelentését közli, sőt az ÉKsz. főnévi és melléknévi jelentésmegadása azt jelzi, hogy a lexéma lényegében máig ugyanezekkel a jelentésekkel használatos.

10. horvát

A *horvát* etnikum a déli szlávok nyugati, szerb-horvát ágához tartozó nyelvet beszélte, nevük a törzsi szervezetek idején azonban keleti és nyugati szláv törzseket egyaránt jelölhetett (vö. KMTL. *horvátok*, MaMűL. 4. *horvátok*, TESz.). A 6–11. században a Kárpátoktól északra, a mai Lengyelország déli részén élő szláv népesség egy része a 7. században délre, a Balkán területére vándorolt, s ez a népcsoport lett a horvátok névadója és fő alkotóeleme. Az északon maradtak a 11. században beolvadtak a lengyelek közé. Magyarország területére nagyobb arányban a 16–17. században vándoroltak be. A horvátok saját neve az ismeretlen eredetű szláv *chъrvatъ törzsnévre megy vissza. A magyarba átkerült népelnevezés közelebbi átadója s ezzel együtt átvételének ideje KNEZSA szerint meghatározhatatlan (1955: 218), a TESz. szerb-horvát előzményt említ. Első előfordulását szótárunk személynévben regisztrálja 1138/1329-ből *Hwruat*, illetve *Horuat* alakban. A főnévi jelentés legkorábbi megjelenését kérdőjellel köti ide, biztosan elsőként a BesztSzj. 1395 körüli „chorínthia: *horuathorsaga*” alakját idézi ezzel a szemantikai tartalommal.

Az ómagyar kor 20 településének 34 névalakja kapcsolható ehhez a lexémához. Az első megjelenését Zala megyéből, egy hamis, +1019-es oklevélből ismerjük (*Horwat*, DHA. 92), amely Horvát (1.) települést nevezi meg. Az 1213-ból idézhető Horvát (2.) falut Kraszna megyéből már hiteles oklevél említi (*Huruat*, v., Adatok 23: 11, EH. 507). Ez a néhány település Magyarország 15 vármegyéjében elszórtan található, kirajzolódó tömbösödést nem figyelhetünk meg.

A *horvát* népnév a középkori Magyarországon hamar személynévvé válhatott, amit korai első adatolása is mutathat: FEHÉRTÓI a *Horuat*, *Horuath*, *Harauat*, *Huruat*, *Huruath*, *Hruat* címszó alatt a TESz. által is idézett, fentebb bemutatott személynévet szerepelteti (ÁSz.). A név gyakorisága abban is tükröződik, hogy a családnevek között jelentős helyet foglal el: az RMCsSz. több mint egy egész lapon át sorolja a népnévhez kapcsolható adatokat, amelyek közül a legkorábbi egy településnév megkülönböztető első névrészában szereplő kétrészes személynév első eleme, s 1355-ből adatolható *Horvathpalhaza* formában. A név népszerűsége máig sem csökkent, a *Horvát* és különböző alakváltozatai egyike a leggyakoribbaknak, viselői száma szerint az ötödik legelterjedtebb családnév: 203 765 személy közül 200 718 *Horváth*, 1 416 *Horvát*, 110 *Horvath*, 136 *Horvat* alakban használja a mai Magyarországon, ezeken kívül pedig még 11 írásváltozatban él napjaink magyar családnevei között (HAJDÚ 2010: 216).

Korai szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611) PÁPAI PÁRIZ (1708) és KRESZNERICS (1831) szótárában a 'Croata, Dalmata, Illyrius' tömör meghatározást találjuk, a CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862–1874) szerint pedig *horvát* névvel illeték Horvátország lakosait, és a Magyarország területén lakó rokon

nyelvű népet. Ezen túl azt is megjegyzik a szerkesztők, hogy a lexéma vezetőke-neveként is szolgál több, korábban Horvátországból Magyarországra vándorolt családnak (CzF.).

Igen figyelemre méltó BALLAGI MÓR (1873) szótárának *horvát* szócikke, ugyanis a főnévnek két alapjelentését adja meg az adott kritériumokat szokatlanul elkülönítve. Egyfelől *horvát*-nak azok nevezhetők, akik a magyar birodalom Drá-ván túli területén, Horvátországban laknak, másfelől azok, akik Magyarország területén bárhol horvát nyelven beszélnek. E két jellemző (a területiség és a nyelvhasználat) ilyen éles különválasztása mindenestre szokatlannak látszik.

Az ÉKsz. szerint a *horvát* etnonima a „Tömegében Horvátországban élő, déli szláv nyelvet beszélő, latin írású (nép)” jelölője. Ezzel a főnévvel (ahogy szoká-sosan a népnevek esetében) az adott néphez tartozó személyt is megnevezik, a szótár leírása alapján főleg férfit jelölhet.

11. jász

A jászok a 13. század elején a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger közötti terü-leten éltek. A kunokhoz hasonlóan a tatárok előrenyomulása elől menekültek nyugat felé, és a moldvai, havasalföldi területek után kisebb szórványaik eljutot-tak Magyarország vidékére is. A két nép útja ugyan hasonló, sőt a KMTL. azt írja, hogy „általános vélemény szerint” együtt is érkeztek a Kárpát-medencébe (KMTL. *jászok*, vö. MaMúL. 4. *jászok*). Mások szerint viszont semmi nem bizo-nyítja ezt (KÓSA–FILEP 1975: 121, GYÖRFFY GY. 1981/1990: 313, KRISTÓ 2003a: 235), hiszen a történeti kútfők egészen a 14. századig nem említik a *jász* népcso-portot. Maga a népnév latinos formában először egy 1318-as oklevélben tűnik fel „natione *Jazonice*”-ként (AnjouOkl. 5: 71/156, KRISTÓ 2003a: 234). A röviddel ezután, még a század elején történt nagyobb arányú megtelepedésüket már biztos történeti adatok bizonyítják. KRISTÓ GYULA újabb kutatásai alapján ez a beáram-lás délről történhetett, mégpedig az Al-Dunától délre lévő területekről érkező szláv, zömmel bolgár etnikummal együtt, ám megtelepedésük helyéről keveset tudunk. A 14. század közepéig semmi nem mutat arra, hogy e népcsoport a ma ismert Jászság (vö. JUHÁSZ 1988: 82) területén élt volna, ekkoriban, sőt még a 15. században is Esztergom és Pilis vármegye látszik a központi területüknek, ezeken kívül pedig még a Temes és az Al-Duna vidékén is tömeges lehetett a jelenlétük. A Jászságban KRISTÓ szerint a 14. század második felében jelent meg az inkább délről (erről egy 1366-os oklevél tájékoztat), a Havasalföld és Moldva felől érkező félnomád népcsoport, s hozzájuk a pilisi jászok egy csoportja is csat-lakozhatott. A következő évszázadban pedig már ez a terület lett a központjuk (KRISTÓ 2003a: 233–243, GYÖRFFY GY. 1981/1990).

Fentebb már említettem, hogy a jász népcsoportot össze szokták kapcsolni a kunokkal, de igazából csak hasonló sorsuk kelthette az összetartozás érzetét,

illetve esetleg az is hozzájárulhatott e tévhit kialakulásához, hogy a korai időkben (feltehetően) kun főemberek vezetése alatt segédnépként működhettek. Valójában azonban a 15. századig teljesen függetlenek voltak a kunoktól, „majd részint azért, mert a Jászság közel feküdt a kun szállásterületekhez, részint pedig mert a jászok sokkal kevesebben voltak a kunoknál, a kunokkal egységesen kezdték kezelni őket, és így alakult ki a történelmileg helytelen és félrevezető jászkun elnevezés” (KRISTÓ 2003a: 243).

A *jász* etnonima óorosz eredetű (vö. or. *яс* 'az alánok egyik ágát alkotó jászok közé tartozó személy'), végső forrásának az iráni nyelvek tekinthetők, vö. oszét K. *Asy*, Ny. *Asi*, *Assi* 'Balkaria; Balkaria török nyelvű lakói' (TESz., WOT. *jász*). KНИЕЗSA valószínűtlennek tartja a délszláv közvetítést, a népnevet inkább közvetlenül az orosz nyelvből való átvételnek tartotta (1955: 230). Első magyar nyelvbeli adataként a TESz. a fentebb már említett 1318-as formát (ancille sue empticie nacione *Jazonice* Elysabeth nominate) idézi, jelentéseként pedig az eredeti szláv jelentéssel megegyező: 'egy iráni, közelebbről alán néptörzs tagja' értelmet adja meg. Etimológiai szótárunk is jelzi azonban a *jász* etnonima jelentésének megváltozását. 1474-ben a ferencesek — mint a jászokat katolikus hitre térítő rend — jogot kaptak templom és rendház építésére Jászberényben, ami erőteljesen hozzájárult a jászok és a környező falvak magyar lakosságának összeolvadásához, és a jászok ezt követően szinte egy évszázad alatt elvesztették a nyelvüket is. Ezután az elnevezés többé már nem népnévként, hanem lényegében néprajzi csoportjelölőként funkcionált tovább (vö. NéprLex. *jászok*, *Jászság*), bár a Jászság, illetve a szomszédos Kiskunság és a Nagykunság lakosai ma is számon tartják eredetüket.

A *jász* népnév 11 ómagyar kori településnévben szerepel névalkotó lexémaként.⁷ Legkorábbi előfordulását a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ által ide sorolt Nyitra vármegyei Felsőjász, a későbbi Jác nevében adathatnánk 1258-ból az *inferior Jechy* alakban (Adatok 17: 1). E név alapján azonban KISS LAJOS inkább a ném. R. *Jezo* személynevet mondja, a *jász* népnévvel véleménye szerint „aligha kapcsolható össze” (FNESz. *Jác*). A fenti településnévi adatot tehát legalábbis bizonytalanul ide sorolhatónak tekintve a legelső, egyértelműen a *jász* népnevet tartalmazó település a Szilágy megyei Jász, amelynek legkorábbi előfordulásai *Jaz*, *Jazi*, *Jazy* alakban 1342-ből adathatók (AnjouOkl. 26: 184/223). A *jász* etnonimát tartalmazó településnevek földrajzi elhelyezkedését tekintve nem láthatunk jellemző tömbösödést, az viszont figyelemre méltó, hogy e települések a Duna vonalától északra és keletre helyezkedtek el.

---

⁷ Az Adatok *jász* szócikkének bevezetőjében (17) a szerzők arra figyelmeztetnek, hogy nem zárható ki a *Jász* névalkotó elemek családnévi eredete (RMCsSz.), illetve a szl. 'gát, zsilip', esetleg 'kőrisfa' jelentésű szavakkal való kapcsolata. Az esetleg szóba jövő családnévi eredet az itteni vizsgálat szempontjából ugyancsak figyelembe vehető, mivel ez esetben egy elsődleges népnév válhatott családnévvé.

Az *oszlár* (*eszlár*) eredetét tekintve a *jász* népnévvel azonos töre vezethető vissza, amelyhez a *-lar* többesjel kapcsolódott (vö. FNESz. *oszlár*, WOT. *jász*). Egyes kutatók szerint (településnévi jelenléte során megfigyelhető, a törzsnevekhez hasonló tulajdonságai, viselkedése alapján) a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikének megnevezése lehetett, mások szerint viszont az ún. vélt vagy pszeudo törzsnevek közé sorolható (vö. RÁCZ A. 2007b). Az újabb szakirodalom azonban inkább népnévként tartja számon, amelynek jelöltje azonos lehet a *jász* népcsoporttal (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 17, FNESz., KRISTÓ 2003a).

Az általam összegyűjtött ómagyar kori anyag ide kapcsolható részében 8 település 65 adata található, amelyből csupán 3 névalakban jelenik meg az *eszlár*. Bár területi sűrűsödést e településselnevezéseknél sem fedezhetünk fel, két Somogy megyei hely kivételével itt is a Duna látszik határvonalnak. A lexéma első előfordulásaként adataim szerint a Pest megyei *Oszlár* település [1262–1270]-es oklevélből származó *Ozlar* ~ *Vzlar* (ÁÜO. 8: 276, Cs. 1: 32) névalakját tarthatjuk számon. A *jász* és az *oszlár* (*eszlár*) időbeli megjelenése között tehát nincs jelentős különbség, ami a névalakok nagyjából azonos időben történt átvételére utalhat, s arra, hogy talán szinonimákként használhatták őket. Megjegyzendő, hogy a WOT. három, a fent említetteknel korábbi, adatbázisomból hiányzó településnévi adatot is említ (1220: *Vzlar*, 1229: *Azalar*, 1275: *Ozlar*), de a forrásukat sajnos nem közli (WOT. *jász*).

A *jász* és az *oszlár* (*eszlár*) népnévnek megfelelő, illetve ebből alakult személynevet az ÁSz.-ban nem találunk, de a TESz. 1335-ös datálással a *Jaaz* alakot ilyen funkcióban közli.

E népnevek közül családnévi használatba is — a 14–17. századi névkincs tanúsága alapján — csupán a *jász* került, amelynek első tulajdonnévi adata 1411-ből származik (Stephanus *Jaz*, RMCsSz.). Nem ezt mutatja azonban a mai helyzet: 542 személy családnéve a *Jász*, míg az *Oszlár* családnevet 107 magyar állampolgár viseli, az *Eszlár* alakváltozatra nem találunk példát (ÚCsnT. 511, 924). A *Jász* és az *Oszlár* számbeli különbségének kialakulásához ebben az esetben is hozzájárulhatott, hogy az *oszlár* ~ *eszlár* az idők során közszóként egyre kevésbé volt használatban, de a tulajdonnevekben (mind a településnevek, mind pedig a személynevek között) máig megőrződött.

Az *oszlár* (*eszlár*) lexémát az ómagyar korban tehát csupán mint helynévalakozó elemet tudjuk kimutatni. Köznévi használatára a fent említett családnevek közvetett bizonyítékot szolgáltatnak ugyan, de egyetlen korai vagy mai szótárunk sem tartalmaz ilyen címszót. A *jász* lexéma régi szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR (1611) munkájában a 'Barbarus hostis', azaz 'barbár ellenség', illetve 'filiszteus' jelentéssel szerepel (az utóbbi jelentés csak az 1621-es kiadásban található meg, s kialakulásának okát a TESz. sem ismeri, bár ebben a jelentésében idézi a Bécsi Kódexből). PÁPAI PÁRIZ műve (1801) a *jász* közszó 'Sagittarius', azaz

'íjász' jelentését közli, ahogy még számos későbbi szótárunk (például a KRESZNERICS-féle) is. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a jászok korábban a magyar király hadseregében mint könnyűlovas íjászok szolgáltak (vö. MaMűL. 4. *jászok*). Emellett azonban ott szerepel a 'Jászok, Jassones, Jazyges, Populus Ungariae' jelentés is, tehát a magyarság egy csoportjának neveként volt ismert a korban. KRESZNERICS szótára (1831) a *jász* lexéma közszói jelentéseként (a fent írottak mellett) SZENCZI MOLNÁR ALBERT-re utalva a következőket adja meg: 'barbarus hostis', azaz 'barbár ellenség', illetve 'filiszteus'. A CZUCZOR-FOGARASI-féle-szótárban (1862–1874) az *Eszlár* és az *Oszlár* csak mint helynevek vagy helynevek részei szerepelnek, a *jász* viszont önálló szócikket kapott, amelyben a felsorolt jelentések között az egyik a népcsoportjelölő funkció: „a magyar nemzetnek egyik különös ága [...]. E nép, mint kiváltságos és szabadalmas testület, Tisza vidékén, nagyobb részt Heves és Pest vármegyével határos kerületben lakik, mely Jászságnak neveztetik.” (CzF.). BALLAGI MÓR munkájában (1873) az *oszlár* (*eszlár*) nem szerepel. A *jász* első jelentése itt is az 'íjász', amelyet csupán azért említek meg, mert a második, népnévi jelentés megadásakor a népnév ezzel való etimológiai kapcsolatára utal. Szemantikai tartalma pedig a következő: 'a Tisza vidékén Heves és Pest megyével határos kerületben lakó nép, mely most már a magyarral egészen egygyé van olvadva'. Az ÉKsz. szintén csak a *jász* népet említi, és „Hazánkba a 13–14. sz.-ban betelepült és a mai Jászság területén élő, alán eredetű, utóbb magyarrá vált (néptörzs), ill. ehhez v. leszármazottaihoz tartozó, vele kapcs.” jelentését határozza meg. Ebből, de a NéprLex. meghatározásából is kitűnik, hogy a *jász* a mai nyelvhasználatban a *palóc*-hoz hasonlóan inkább csak néprajzi csoportot jelöl, hiszen „jászok megnevezéssel illették a Jászság lakóit azután is, hogy azok nyelvi, etnikus különállásukat elvesztették, és beolvadtak a környező magyarságba” (NéprLex. 2: 666). Közszóként való fennmaradását hasonló, nyelven kívüli okokkal magyarázhatjuk, mint a *palócokét*: eredetüket számon tartják, az összetartozás tudata máig él bennük (vö. KÓSA-FILEP 1975: 122).

Ma a két név közül csak a *jász* etnonima él, az *oszlár* (*eszlár*) csoportjelölő lexémaként igen hamar kiveszett nyelvünkéből. Eltűnésének okát magam éppen a szinonim használatukban látom.

12. káliz

A *böszörmény*-hez hasonlóan az *izmaeliták* (NéprLex. *izmaeliták*, MaMűL. 4. *izmaeliták*) egy csoportját nevezi meg a *káliz* ~ *káloz* népnév (MaMűL. 5. *kálizok*). A kabarság harcos segédnépei közül a legismertebbek ezek az iráni nyelvű mohamedán hvárezmieek. Ma is nyitott kérdés, hogy a magyarok csak a Kárpát-medencében találkoztak a népcsoporttal és a nevükkel vagy korábban (vö. WOT. *káliz*). Először Kálmán király egy 1111. évi oklevele említi e népcsoportot, amely

a 12–13. században a magyarországi pénzügyek intézésében játszott fontos szerepet: „Institutores autores autem regii fisci, quos hungarice *caliz* vocant” (vö. KRISTÓ 2003a: 45–48, CZEGLÉDY 1970, WOT. *káliz*). 1150 körül egy tudósítás arról beszél, hogy Magyarországon ezerszámra élnek hvárezmiek utódai, akik a kazárok ellen fellázadt kabarok egy részének leszármazottai, s *káliz* néven ismerik őket (vö. GYÖRFFY GY. 1958/1990: 50–54, MaMűL. 4. *izmaeliták*). A KMTL. szerint bevándorlásuk egészen a honfoglalástól a 13. század végéig folyamatos lehetett, nyelvüket pedig a 12. századig megőrizhették (KMTL. *kálizok*). A lexéma vándorszónak tekinthető (vö. szír *χwalis* ’káliz ember’, bizánci görög *χαλίσιοι* [t. sz.] ’a kálizok’), végső soron az iráni nyelvekből származik, a magyar nyelvbe kerülésének közvetlen forrása azonban nem határozható meg (TESz., vö. LIGETI 1986: 270, WOT. 1333).

A *káliz* népnév a korabeli Magyarország 9 településének 17 névalakjában található meg, amelyek közül a legkorábban a Pilis megyei Káloz (1.) elnevezése bukkan fel az oklevelekben (1135/1262/1566: *Kalcz* [ɔ: *Kaloz*], Gy. 4: 641, F. 7/5: 103). A települések földrajzi elhelyezkedésüket tekintve a keleti Kraszna és az északi Heves kivételével Magyarország nyugatibb megyéiben találhatók meg, mégpedig Nyitra, Pilis, Fejér, Veszprém, Somogy és Zala területén.

Korszakunkban az etnonima személynévi használata is igazolható, az ÁSz. az Árpád-kori előfordulásait a *Kaloz*, *Kaluz*, *Koaliz*, *Calix*, *Caliz*, *Caluz*, *Calsi* címszó alatt közli, első előfordulását egy *+1135/+1262/1566-os oklevélből adatolja *Kaloz* formában. Legkorábbi hiteles megjelenése a dömösi prépostság adományleveléből idézhető *Koaliz*-ként (1138/1329). A címszóbeli sokféle névalak talán arra utalhat, hogy ha nem is a korban leggyakoribb nevek között kell számon tartanunk, de nem is a kivételes használatúak között lehetett. Ezzel szemben régi családneveink között csak egyetlen adatot találunk rá: 1437-ből egy Petrus *Kalyz* nevű ember viselte (RMCsSz.). Így nem meglepő az a tény sem, hogy napjaink családnevei között nem találunk ilyen formát: HAJDÚ MIHÁLY kutatásai alapján a *Káliz* nevet a ma már nem élő, de valamikor használatban lévő családneveink között tarthatjuk csupán nyilván, *Kalisz* alakot pedig (amelyet személyes közlése szerint ide tartozónak gondol) egy ember nevében találhatunk (ÚCsnT. 540). Mindez arra utalhat, hogy a magyar családnevek kialakulásának idejére ez az etnikum döntően már beolvadhatott a magyarságba, az elnevezendő személyek, illetve azok felmenőinek valamikori kálizokhoz tartozása már feledésbe merült, maga a népnév lassan kiavult a magyarból, s csupán a szaktudományok nyelvében maradt fent.

Ezt látszanak alátámasztani korai szótáraink (SZENCZI MOLNÁR, PÁPAI PÁRIZ, KRESZNERICS, CZUCZOR–FOGARASI, BALLAGI) is, mivel közülük egyik sem tartalmaz hasonló címszót, mi több, az ÉKsz.-ban sem találjuk meg az etnonimát.

13. kazár

A *kazár* etnonima pontos jelentése nem egyértelmű. NAGY GÉZA úgy gondolta, hogy a három kabar törzs összefoglaló neve lehetett (1910: 61). A KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ szerzőhármás közlése szerint ez a lexéma a kazár birodalom török nyelvű lakóinak volt a neve (1973: 12). A török nyelvet beszélő *kazár* ótörök nép a 7–10. század között tartotta uralma alatt a kelet-európai steppét (bővebben lásd LIGETI 1986: 353–360). A kagán és a lakosság egy része zsidó, a többi része mohamedán, keresztény vagy pogány vallású volt (NÉMETH GY. 1930/1991: 163, lásd még LIGETI 1986: 366–370). A magyarokkal való kapcsolatukról Konstantinosnál részletesen olvashatunk. Eszerint a két nép egymás közelében élt, és a kapcsolatuk igen szoros lehetett, amit egyértelműen jelez például, hogy a magyarok szakrális kettős fejedelemsége a kazárok politikai berendezkedésének mintájára jöhetett létre. E szoros viszonynak a magyarok Etelközből való elmenekülése, a besenyők általi elűzése vetett véget (vö. KMTL. *kazár–magyar kapcsolatok, kazárok*, NéprLex. *kazárok*). Anonymus azonban munkája 11. fejezetében arról ír, hogy Biharban, Ménmarót földjén kazárok éltek. „A Tisza és az Erdély felé eső Iggyfon-erdő közötti területet a Marostól a Szamos folyóig Marót fejedlem vette birtokába. Unokáját hívták a magyarok Ménmarótnak, mert számos ágyasa volt, földjét pedig kozárnak nevezett népek lakták.” (VESZPRÉMY 2004: 18). A TESz. is Anonymus adatát idézi a népnév első előfordulására: „gentes, qui dicuntur *Cozar*”. Eredetét tekintve nemzetközi vándorszó, amely végső soron talán a török **qazar* ’kóborló, nomád’ szóra vezethető vissza. Ennek végső töve a **qaz-* ’kóborol’ igető, amely a *kazah* és a *kozák* népnévnek is a forrása (TESz.). Az utóbbi időben azonban RÓNA-TAS ANDRÁS kétségbe vonta e származtatás helyes voltát arra hivatkozva, hogy a török nyelvekben ennek az igének a népnévben látott jelentése nem mutatható ki. Egy néhány évtizede megtalált török nyelvemlékben viszont előkerült a *kazár* népnév minden kétséget kizáróan török alakja *qasar* formában (lásd még LIGETI 1986: 487–489). Erre alapozva ajánlja RÓNA-TAS az etnonimának végső soron a *Caesar* névből való új eredeztetését: a névből alakult cím iráni közvetítéssel terjedt el Nyugat-Ázsiában, s ez lehetett a vizsgált népnév közvetlen forrása. A törökök nyelvében egy iráni *qesar* formán keresztül *qasar* lett. És mivel a törökben az utolsó szótag magánhangzója a hangsúlyos, ezért a *qesar* > *qasar* változás teljesen szabályos. A török forma bekerült a mongolba is. Az elgondolás gyenge pontja az, hogy a *qasar* és a jóval többször előforduló *qazar* viszonyát nem magyarázza (RÓNA-TAS 1982, 1983, lásd még WOT. *kazár*).

A *kazár* népnév a korabeli Magyarország 9 településének 15 névalakjában van jelen, s a legkorábbi említéssel egy 1205–1235-ös oklevélben találkozunk, amely a Belső-Szolnok területén fekvő, pusztai népnévi eredetű Kozár (1.) településre vonatkozik (*Kozar*, Adatok 12: 10, HO. 6: 380, Kádár 4: 429, EH. 345). Az

etnonimát tartalmazó nevekkal megjelölt településeket az ország területén elszórva találjuk a következő megyékben: Belső-Szolnok, Szatmár, Nógrád, Pilis, Tolna, Baranya, Vas, Zala.

Az ÁSz.-ban *Cazar*, *Cozar*, *Cozard* címszó alatt láthatjuk viszont a népnevet személynévként, itteni első említése is népnév, amely Anonymus munkájához köthető (1200 k.: *terram illam habitarent gentes, qui dicuntur Cozar*), ezen kívül pedig még további három adat szerepel a szócikkben. Ezek szerint a személynév nem lehetett túl gyakori az Árpád-korban. Hasonló kép tárul elénk a korai családneveket vizsgálva is: 1432-es dátummal a *Michaele Kozar* szerepel legkorábbi névformaként a *Kazár* címszó alatt, ezen túl csupán egyetlen, a 16. század közepéről való nevet olvashatunk. A szócikk magyarázó részében KÁZMÉR megjegyzi, hogy a mai *Kozár* családnevek többségének alapját nem az etnonimában, hanem a szláv *kozár* 'kecskepásztor' lexémában kell keresnünk (RMCsSz.). A mai magyar állampolgárok között HAJDÚ MIHÁLY 373 személyt talált, aki az etnonimából lett *Kazár*, 61 főt, aki a *Kázár* családnévvel él, illetve korábról az ide kapcsolható *Kazar* és a *Kazár-Titzer* forma használatát is regisztrálni tudta (ÚCsnt. 565). A népnévnek a korai személynevek és családnevek sorában mutatkozó feltűnően gyér előfordulása és a mai családnevet viselők szintén elenyésző száma véleményem szerint KÁZMÉR előbb idézett megállapítását is alátámaszthatja.

Korai szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR ALBERT, PÁPAI PÁRIZ és BALLAGI munkája nem tartalmaz ilyen címszót, KRESZNERICS szótára (1831) pedig ide vágó szócikkében csupán a Nógrád megyei *Kazár* falut említi, nevének eredetéről azonban nem beszél. A CZUCZOR–FOGARASI szerzőpáros (1862–1874) *kozár* szócikkéből ezzel szemben bőséges információhoz juthatunk. Elbeszéli, hogy a magyarok Etelközben tartózkodása idején a szövetséges kozárok közt polgárháború ütött ki, s a közülük életben maradottak az etelközi magyarokhoz menekültek, s őket kezdték *kabarok*-nak nevezni. Konstantinos munkája szerint a népesség tagjai a „saját szójárásaik szerint beszéltek, de a magyarok másik nyelvét is beszélték” (CzF.). Ez lehetett az első lépés a nyelvvesztésük és a magyar etnikumba való beolvadásuk felé. Az ÉKsz.-ban a *kazár* főnevet a történettudomány szakszavaként látjuk viszont, amellyel a magyarok egy olyan népet jelöltek, amely a népvándorlás korában a Volga és a Don alsó folyása mentén alkotott államot, és török nyelven beszélt. Az etnikum felolvadt a magyarságban, neve pedig a köznyelvből kiavult.

14. *komán* lásd *kun*

15. *korontál*

A *korontál* etnonima a későbbi Karinthia, Krajna és Stájerország szláv nyelvű lakóinak a neve, akik az eredetileg az avarok uralma alatt álló vidéket a 6. századtól

foglalták el. Mivel a magyarság a 10. században gyakran kalandozott e területeken, illetve a német császárok Magyarország elleni hadjárataiban a karintiaiak is részt vettek, így a magyarok e népességgel is kapcsolatba kerültek (vö. KMTL. *karantán–magyar kapcsolatok, Karintia*). Karintia neve a középkori, újkori lat. *Carinthia* átvétele, eredete feltehetőleg a kelta *karantos*-ra vezethető vissza, amelynek jelentése egyes vélemények szerint 'köves, homokos', mások szerint 'a kedvelő, a baráti'. Karintia régi magyar neve a *Korontály-ország* és a *Koront*, amely a középkori lat. *Carantani, Corinthe* 'karintiaiak' népnévre megy vissza (FNESz. *Karintia*). A magyar nyelvben a R., N. *korontár* 'karintiai ember' jelentésű népnév forrása KNIEZSA szerint a német *Kärtner* vagy *Kartner* (1955: 867, vö. még FNESz. *Kolontár*), amelyet a TESz. közelebbről bajor-osztrák eredetűnek mond. Nyelvünkbe egy középfelnémet **kartnaer(e)* 'karintiai ember' kerülhetett át, amely elől MOLLAY véleménye szerint a * törölhető, a szó belsejében az $a > o$, a szóvégen pedig az $r > l$ elhasonulás ment végbe (1982: 366). A TESz. a lexéma első adataként helynevet említ a 14. század elejéről *Korunthal* alakban, 'karintiai ember' jelentéssel azonban csak 1553-ból ismer megfelelő adatot: „ha az [te várad] el vész, azbul Korontál (*korótal*) ország es el vész”.

A magyar etnonima egyetlen korai, Veszprém megyei településünk nevében szerepel, amelynek első írásbeli megjelenése egy hamis oklevélben található (+1019: *Korontal*, Adatok 27: 1, PRT. 7: 494), az első hiteles adata 1274/1291-es datálással jelenik meg *Kuruntar ~ Korunithar* formában (RegArp. 2/2–3: 2517).

Korontál személynevet az Árpád-kori személynévtárunk (ÁSz.) nem tartalmaz, ami azért figyelemre méltó, mert korai családneveink között ha nem is nagy számban, de előfordulnak e népnévből keletkezettek, ezeket a szótár a *Korontár* címszó alatt közli. Legkorábban 1396-ban a Nicolaus *Korontal* személynévben jelent meg (RMCsSz.), ezen kívül KÁZMÉR még hét adatot tudott idézni, amelyek közül kettő *r* mássalhangzóra végződik, így az etnonima a magyarban több helyütt megfigyelhető *r ~ l* hangmegfelelés egyik példjaként is emlegethető. Mindezek miatt talán nem meglepő, hogy a mai magyar családnevek között e népnévre visszavezethetővel már alig találkozunk: HAJDÚ összeállítására 11 *Kolontár* nevet viselő állampolgárt regisztrál (ÚCsnT. 617).

SZENCZI MOLNÁR ALBERT és PÁPAI PÁRIZ munkájában a lexémát nem találjuk, a CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862–1874) viszont *Koront* és *Korontár* címszó is létezik. *Koront* „az osztrák birodalomhoz tartozó Illyricumnak Karintia nevű tartománya, koronaországa”, *korontár* pedig a „*Koront* nevű tartománynak lakosa. A régebbieknél néha: *koronthál*.” (CzF.). Ugyanezekkel a címszavakkal és lényegében hasonló szemantikai tartalommal találkozunk KRESZNERICS (1831) és BALLAGI (1873) munkájában is. Előbbinél a 'Carintia', utóbbinál a 'Magyarország délnyugati részével határos osztrák tartomány, *Korinthia*' a megadott jelentés. BALLAGI származékként *-án* végződéssel a *korontán*-t szerepelteti,

amelynek 'korinthisi lakos' a szemantikai tartalma. Az értelmező szótárban (ÉKsz.) — amely a lexéma mai használatát, de legalábbis ismeretét jelezné — hasonló címszót nem találunk.

16. kölpény

A *kölpény*-ek és a magyarok kapcsolatáról a források a 10. századtól tudnak, amikor is az előbbieket Taksony fejedelem katonai segédnépei között említik. Valószínűleg egy olyan skandináv eredetű népcsoport lehetett, amelyet az Árpád-ház korai uralkodói (Taksony majd Géza fejedelem) határőrökként alkalmaztak, a magyar seregbe pedig az orosz szövetséges Szvjatoszláv idején kerülhettek. GYÖRFFY GYÖRGY szerint a varég *kylfingar* néppel lehet azonos, amelyet a korabeli orosz források *kolbjagi* néven említettek. A kölpények a bizánci császárság hadseregében is ott voltak, és a 11. században *kulpingoi* néven ismerték őket (2000: 84, 1987: 708). A TESz.-ben ilyen címszót nem találunk.

Ehhez az etnonimához két korabeli településnevünk köthető. Az egyik a keleti határ menti Maros-Torda megyében fekvő és a pápai tizedlajstromban felbukkanó Kölpény (1.) település (1332–1337: *Kulpen*, Adatok 21: 1), a másik pedig a déli végvidéken, a Szerém megyében található Kölpény (2.) falu, amely a 14. század végén került be egy oklevélbe (1388: *Kulpen*, Adatok 21: 8, Cs. 2: 232, F. 11: 414, ComSirm. 96). A Kárpát-medence területén több helynevet szoktak ehhez a népnévhez kapcsolni, de BENKŐ egyik tanulmányában meggyőzően bizonyítja, hogy csupán e két településnév tekinthető kétségtelenül az adott etnikumhoz köthetőnek (1999).

Biztosan a *kölpény* népnévre visszavezethető személynevet az Árpád-korból nem tudunk kimutatni, de esetleg ide vonható a személynévtár *Culpun* szócikke, bár a *Kaplan* címszóhoz való tovább utalása inkább elbizonytalanít, semmint megerősít minket ebben (ÁSz.). Egyedül — a személy- és helynevek tekintetében inkább megbízhatatlan — Anonymus munkájában látjuk személynévi használatát, amikor is Botond apját nevezi meg a szöveg négy helyen: *culpun* patre Botond (41.), Botond fili(us) *culpun* (41.), bonton [!] fili(us) *culpun* (53.), Botond fili(us) *culpun* (56.). Hiába keressük azonban a lexémát a családnevek körében akár a régi, akár a mai családnévállományt is vizsgáljuk. KÁZMÉR munkájában ugyan a 16. század elejéről adatolható egy Wenk *Kelpeny* (1522, RMCsSz.) adat, ám ez a névmagyarázat szerint közvetlenül egy *Kölpény* helynévre megy vissza. A mai névanyagból pedig nagyon bizonytalanul, de esetleg ide köthető a HAJDÚ által rögzített *Kelpin* névalak 3 adata (ÚCsnT. 570).

SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótárában és PÁPAI PÁRIZ munkájában nincs ilyen címszó, KRESZNERICS (1831), illetve a CZUCZOR–FOGARASI (1862–1874) megfelelő szócikkei pedig egy marosszéki falut említenek meg anélkül, hogy a név eredetére magyarázatot adnának. BALLAGI MÓR (1873) szótárában ugyancsak

hiába keressük a kérdéses címszót, és hasonló a helyzet a modern kori értelmező szótárunk (ÉKsz.) esetében is. A lexéma ilyen mértékű hiánya mindenképpen arra mutat, hogy köznévi használatban nagyon rövid ideig lehetett, éppen ezért a személynévállományban sem tudott gyökeret eresztetni.

17. *kun*

A magyar nyelvben *kun* néven ismert kipcsak nép a nyugat-szibériai steppéken tűnt fel a 9. században, később a tatár támadások miatt egyre nyugatabbra menekült: a 11. században az Al-Duna vidékén jelent meg, a 13. század első harmadában már Havasalföld és Moldova területére szorult vissza. Magyarországon először ugyancsak a tatárok támadásai következtében települtek le, ám uralkodójuk halála után elhagyták az országot. A tatárjárás után IV. Béla hívására érkeztek meg újra, ekkor figyelhető meg nagyobb arányú betelepülésük a néptelen középső, keleti területekre, ahol néhány évszázad alatt elmagyarosodtak (GYÖRFFY GY. 1948/1990: 200, KRISTÓ 2003a: 219). A magyar vonatkozású latin kútfőkben *Cuni* néven szerepeltek, magyar, illetve nyugati források pedig néha *Tartari*-ként is emlegették e népcsoportot (GYÖRFFY GY. 1948/1990: 201, 218).

A magyar *kun*-nak megfelelő latin *Cuni* elnevezés a 11–12. század fordulójáig a korai forrásokban a keleti nomádok összefoglaló neve lehetett, így valójában besenyő, úz és komán népességet egyaránt jelölhetett. Ugyanakkor ez idő tájt megkezdődhetett a név jelentésének megváltozása: a fehér kománok megnevezésére is kiterjesztették, s miután a besenyők és az úzok eltűntek, felolvadtak a magyarságban, egyedül a fehér kománok megnevezőjévé lett (GYÖRFFY GY. 1948/1990: 210–219), tehát a szó jelentéskörében jelentésszűkülés történt. A 12–13. században azután ezt váltja fel nyugati hatásra a magyarországi latinságban is a *Cumanus* forma (MaMűL. 6. *kunok*). Több latin nyelvű forráshoz hasonlóan Anonymus Gestája is *Cumanus* néven említi a népcsoportot. A magyarországi kománok később elmagyarosodott utódai magukat a magyar *kun* lexémával nevezték meg, bár az eredeti török *komán* nevük a 15. század közepéről adatolható *Komondor* családnévben fennmaradt (1454, RMCsSz.). Ez egyúttal az önelnevezésük is volt (*qumandur*), amely a *quman* népnévnek a török valamihez tartozást kifejező *-dur* képzős alakja (vö. NÉMETH GY. 1930/1991: 99, RÁSONYI 1931: 316, 1941–1943: 289, PAIS 1934: 128, WOT. *komondor*, 1341). Ma e lexéma a magyarban egy kutyafajtát jelöl, amelyet minden bizonnyal e nép hozott magával, s neve a *komondor eb/kutya* 'kun eb' szerkezetből jelentéstapadással alakult ki (TESz., PAIS 1934: 128, LIGETI 1986: 278).

A népcsoport *kun* elnevezése a török *qū* 'sárgás, szőke, fakó' jelentésű melléknévből származó *qūn* szóra megy vissza, s a kománok, azaz a fehér kunok, a szlávok által *polovec*-eknek nevezett nép jelölője volt (TESz., KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 22, KMTL. *kunok*, MaMűL. 6. *kunok*). Ennek első magyar nyelvbeli

közsői előfordulásaként a TESz. csak egy kései, 1527-ből adathozható *kwn* formát tud idézni. A *komán* elnevezésük szintén a fent említett töre megye vissza, annak egy *-n* denominális képzővel megtoldott alakja, s eredeti jelentésük is azonos: a sápadt arcszínre vonatkozik (NÉMETH GY. 1942: 171, 174–178).

A fent említett *polovec* elnevezést eredetileg szláv (óorosz, valamint cseh) források használták egy a 13. század előtt Dél-Oroszországban élt, török-tatár eredetű nép, illetve a kunok megjelölésére (vö. KÓSA–FILEP 1975: 157, MaMűL. 6. *kunok*). Ez a szó a magyarba *palóc*-ként került át, amely egy néprajzi csoport jelölőjeként ismert, ám a szó e jelentésének kialakulása nincs tisztázva (TESz.). Én azonban e megnevezéssel nem foglalkozom, mivel helynév alkotóelemként nem szerepel, így története kívül esik az általam feldolgozott szócsoport körén.

A *kun* és a *komán* az ómagyar kori településnevekben is megjelenik. A *komán* név 4 kései ómagyar kori településnévben bukkan fel, a legkorábbi 1358-ból a *Kumanpataká*-ban Krassó vármegyéből (Adatok 22: 24). Ezen kívül Bihar, Hont, Temes megyékben egy-egy településnévben szintén megtalálható névalkotóként. A kései megjelenés miatt azonban feltételezhetjük, hogy ezek a lexémák közvetlenül inkább személynévre, pontosabban esetleg román személynévre vezethetők vissza (vö. GYÖRFFY I. 1915/1942: 384 *Komán*, illetve IORDAN 1963: 269–270 *Coman(a)*). Az ÁSz.-ban nem is találunk rá adatot. A *kun* lexéma 17 településnévből adathozható, s a korszak névkincsében végig jelen van. Legkorábbi előfordulása 1235–1270-es dátummal Gömör megye egyik településének neve *Kwn* ~ *Kun* formában (Adatok 22: 5, Cs. 1: 139, ÁÚO. 11: 612). Személynévi funkcióban az ÁSz. legkorábbi adatát a 13. század végéről *Kuun* (1290) alakban idézi. A TESz. által kérdőjellel 1130–1140/12–13. sz. dátummal említett *Cuna* névalakkal azonos forma FEHÉRTÓINÁL önálló címszó (*Kuna*, *Cuna*) alatt szerepel, amelynek azonban a szerző nem jelzi a kapcsolatát a *Kun*, *Kuun* szócikkkel.

Régi családneveinkhez ugyancsak mindkét etnikumjelölő alapul szolgálhatott. Közülük legkorábbról, 1324-ből a *kun* lexémából alakult elnevezés mutatható ki (*Kuun* [András], RMCsSz.), s ez után két hasábian sorolja KÁZMÉR az általa még fellelt adatokat. 1727-es datálással bukkan fel írott forrásban a *Komán* első és egyetlen szótárazott előfordulása (RMCsSz.). Ezt KÁZMÉR népnévi eredetűnek mondja, ám egyedülálló volta és nagyon kései megjelenése miatt talán román jövevény személynévként tarthatjuk (lásd fentebb).

Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 10 306 viseli a *kun* népnévből alakult *Kun* ~ *Kún* ~ *Kunn* ~ *Kuun* ~ *Kunh* ~ *Kum* (HAJDÚ 2010: 289) és 146 a *Komán* ~ *Koman* ~ *Kóman* ~ *Kómán* ~ *Komán-Birtalan*, illetve 4 a bizonyára ezzel összefüggő *Kumann* ~ *Kuman* ~ *Kumán* családnevet (ÚCsnT. 940).

Régi szótáraink a *komán*-t nem tartalmazzák, SZENCZI MOLNÁRNÁL 1611-ben és 1621-ben is jelen van a *kun* szócikk, ám az 1708-as PÁPAI PÁRIZ-szótárban nem találjuk meg. A CZUZOR–FOGARASI-szótár (1862–1874) a *kun*-t mint

egy „nemzet nevé”-t határozza meg, „melynek egy része maiglan mint tiszta magyar nép, a kis- és nagykunsági kerületeket lakja”. A lexéma etimológiai és szemantikai elemzése során kerül elő a *komán* elnevezés is, ez azonban nem kap önálló szócikket, amit az alábbi idézet meg is magyaráz: „a mostani magyarországi kunok között [...] későbbi századokban már előbbi lakhelyeiken is kezdettek tatárosodni: azonban a mostani kún népség általában eredetileg is magyarnak tartotta magát, s tartja is mind ez ideig [...]; és nincsen is történelmi nyoma [...], hogy egészben valaha más, mint magyar nyelvűek voltak volna. S habár a Kuma folyam melletti fő lakhelyökről [...] némely idegeneknél és latin nyelven itthon is kumanoknak (cumani) neveztettek: mégis saját nyelvökön más mint ’kun’, (azaz ’hun’) nevők, egészben véve, soha sem vala.” (CzF.). BALLA-GI MÓR szótára (1873) *komán* szócikket nem tartalmaz, a *kun* lexémát pedig olyan népcsoport nevéként értelmezi, amely „a magyarral rokon nemzet, néptörzs, mely az Árpádok alatt többször harcolt a magyarral, de most már velük teljesen egygyé van olvadva”. Az ÉKsz. a *kun*-t egyrészt mint történelmi szakszót határozza meg az „Európában a 10–11. sz.-ban feltűnt s később a magyarságba beolvadt török <nép>, ill. ehhez tartozó, vele kapcs.” jelentésben, második jelentéseként pedig a „Kunságon élő, es. onnan származó” szemantikai tartalmat adja meg.

Az itt tárgyalt etnikumjelölők közül a *komán* gyér településnévi előfordulása, majd a személynevekben, családnevekben megfigyelhető elenyésző jelenléte arra utal, hogy a magyar nyelvből igen korán kiveszett. A népcsoport Magyarországra került, később elmagyarosodott utódai magukat a *kun* lexémával nevezték meg, ez a belső megnevezésük került át a magyarba is, s mint az elmagyarosodott etnikum jelölője a *kun* népnév máig használatban maradt.

18. *lándor* lásd *nándor*

19. *lengyel* (*lengyen*)

Anonymus munkájában a szlávoknak az Északi-Kárpátokon kívül lakó csoportjára a *Poloni* nevet használta, amelynek magyar nyelvi megfelelője a korban a *lengyen* ~ *lengyel*, illetve a *polyák* etnikumjelölő volt. Az e nevekkel jelölt népről a magyarságnak minden bizonnyal már a honfoglalás előtt tudomása lehetett, a levediai és az etelközi magyarok legalábbis hallhattak már róluk, s nevüket is ismerhették, hiszen a lengyelek egyik törzse a 9. században a Bug és a Dnyeszter felső folyásának vidékén élt (vö. BENKŐ 1998a: 62, illetve KMTL. *lengyelek*). A *lengyel* népnév végső forrása a szl. *lědo* ’műveletlen föld, mező’ szó, amelynek óorosz képzett *lědžanъ* formája a kijevi szlávok közvetítésével került át a magyarba, s korai ómagyar kori alakja *lenžan* vagy *lenžen* lehetett (vö. BENKŐ 1998a: 62–63, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 26, TESz.). A lexéma korai átvételét a

szláv nazális magánhangzó (e) helyén a magyarban megjelenő magánhangzó + nazális mássalhangzó kapcsolat (e + n) megfelelése mutatja. Az írásosságban megjelenő első közszoói alakját a TESz. és a RMG. egyaránt 1395 k.-ról, a Besztercei Szójegyzékből idézi „polonus: *lengel*” alakban.

A régi magyar névanyagban 14 korabeli település adatai tartalmazzák a *lengyen* ~ *lengyel* lexémát, s ezek alapján jól látható, hogy a két névformát a korai ómagyar korban a nagyjából kiegyenlített számbeli előfordulás jellemzi, a kései ómagyar korban viszont döntő többségbe kerül a *lengyel* alak. A legkorábbi településnévi adat (a 11–12. század hamis okleveleit figyelmen kívül hagyva) a Heves megyei Lengyend 1216 [c: 1217]/1230-as datálással felbukkanó *Lengend* névalakja (ÁÚO. 11: 139–140, RegArp. 1: 315, 589). Földrajzi tekintetben az ország egymás közelében lévő északi, északkeleti megyéi tűnnek ki (Abaúj, Heves, Hont, Sáros, Szabolcs, Ung), de e területen belül sehol nem látszik nagyobb tömbösödés. A népnév etimológiája és korai helynévkincsünk is azt mutatja, hogy az etnonima eredetibb magyar alakja a *lengyen* volt, amely hasonulással vagy elhasonulással vált *lengyel*-lé.

BENKŐ a fenti formák használatát „elégé magyar sajátság”-nak mondja, mert bár a bizánci görög, az arab és az ószerb megőrizte ezt az alakot, más nyelvek azonban általában a lengyelek önelnevezését, a *polak*-ot ’lengyel ember’ használták a népcsoport megjelölésére (1998a: 62). Ennek eredete a le. *pole* ’szántóföld, mező’ főnévben keresendő, amelynek *-ak* képzős származéka. A kései ómagyar korban a magyar nyelvbe is bekerült talán közvetlenül a lengyelből (BENKŐ 1998a: 63) vagy esetleg szlovák közvetítéssel (KNIEZSA 1955: 433, TESz.). A TESz. első előfordulásaként 1408-ból a Johannes dictus *Polak* személynévet idézi, első közszoói megjelenését 1595-ből adatozza *polak* formában. Korszakunkban egyetlen Sáros vármegyei település elnevezésében találhatjuk meg *Polyak* alakban, legkorábban 1415-ből. Nem hagyhatom figyelmen kívül azonban, hogy a régi magyar helynevek között 4 település elnevezésében a *pol(y)án(y)* lexéma is megtalálható (1325: *Polanfolua* [AnjouOkl. 9: 167/295, Polány ~ Polányfalva, Gömör vm.], 1329: *Polan* [AnjouOkl. 13: 23/28, F. 8/3. 393–396, Polány, Szepes vm.], 1291: *Polanteluk* [SzO. 1: 27, RegArp. 2/4: 3712, Polyán ~ Polyántelek, Torda-Aranyos vm.], 1265: *Pulan* és 1329> 1381/1381: *Polyan* [Cs. 2: 786, HO. 5: 37 és AnjouOklt. 13: 174/271, Polány, Vas vm.]). Ez a névalkotó KISS LAJOS állásfoglalása szerint személynévi eredetű (FNESz. *Sorokpolány*, *Polány*), ennek forrása pedig a lengyelek önelnevezése lehetett. Tüzetesebb vizsgálat alá azonban azért nem vontam, mert ismereteim szerint a magyar nyelv ezt a lexémát etnonimaként nemigen használhatta. Személynévrendszerünkbe viszont bekerült, az ÁSz. a *Polan*, *Polen*, *Polian*, *Palan*, *Pulan* címszó alatt közli adatait (1138/1329: *Polan*, 1288: *Polyan*, 1219/1550: *Palanum*, 1243: *Pulan*).

Az ómagyar kor magyarsága nagyon hamar személynévi használatba vette mind a *lengyel* (*lengyen*), mind pedig a *polyák* népnevet: a *Lengen* (+1086, 1138/1329, ÁSz.), a *Lengel* (1262/1413, ÁSz.) és a *Polak* (1271, ÁSz.) már az Árpád-korban adatolható ilyen szerepben.

Családnévként a *lengyel* lexéma legkorábbi adata 1322 u.-i dátummal bukkan fel az írásosságban (*Lengel* [János], RMCsSz.), s további adatait a családnévszótár másfél hasábján olvashatjuk. A *polyák* ebben a funkcióban az RMCsSz. szerint először 1409-ből adatolható (Paulus *Polyak*), s a szótárban közölt nevek száma harmada az előzőekben mondottaknak. Napjainkra ez az arány mit sem változott, hiszen 14 232 ember viseli a *Lengyel* nevet és változatait (HAJDÚ 2010: 300), és 5 887 személy családnéve *Polyák* ~ *Pollák* ~ *Polák* ~ *Poljak* ~ *Polják* ~ *Polak* ~ *Pollak* ~ *Polyak* ~ *Pólyák* (HAJDÚ 2010: 382).

A vizsgált korai szótárak közül a SZENCZI MOLNÁRÉBAN (1611), a PÁPAI PÁRIZÉBAN (1708) és a KRESZNERICSÉBEN (1831) *pol(y)ák* szócikk nem szerepel, a *lengyel* viszont a mai 'Polonus' népnévi jelentéssel olvasható bennük. A két népnév közszoói előfordulását vizsgálva a CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862–1874) már mindkét népnév címszavát megtaláljuk. A *lengyel* etnonima kapcsán utalást olvashatunk e népcsoport szintén önálló címszóként szereplő belső nevére, a *pol(y)ák*-ra is: „Azon nemzetnek neve, mely magát saját nyelvén *polyák* v. *polják*-nak nevezi”. A *polyák* tehát: „Lengyel nyelven *polak*, *polany* [...] A magyarban általán lengyelt jelent” (CzF.). BALLAGI MÓR szótárában (1873) megtalálhatjuk a *polák* címszót, s a lexéma főnévi jelentése 'polyák'-ként van megadva. A *polyák* ugyancsak megtalálható a műben, ennek pedig a 'lengyel' szemantikai tartalmát közli. Mindebből a *polák* ~ *lengyel* korabeli szinonim használata is kiviláglik. Az ÉKsz. a *lengyel*-t 'tömegében Lengyelországban élő, nyugati szláv nyelvű nép' jelentéssel adja meg, míg a *polyák* szócikknél a lexémát elavult használatúnak minősíti, az alapjelentésénél annyit olvashatunk, hogy 'lengyel'. Úgy tűnik, ez a mai köznyelvi használatot szem előtt tartó szótárunk (az elavultságon kívül) még árnyalatnyi különbséget sem lát a két lexéma szemantikai tartalma között, nem is beszélve esetleges (a korábban már tárgyalt több etnonima alkalmazása esetén tapasztalt) negatív mellékjelentésről. A *lengyel* és a *polyák* névformák egy ideig szinonimaként, bármiféle szemantikai különbség nélkül voltak használatban, később azonban a magyar nyelvben egyre gyakrabban használt népelnevezés, a *lengyel* alkalmazása erősödik meg, s marad máig az etnikum jelölője, míg a *polyák* egyre inkább a nyelvhasználat periferiájára szorult. Ennek ugyancsak nyelven kívüli kiváltó oka volt, hiszen az 1848/49-es történelmi, politikai események következtében egy negatív mellékjelentés, ti. a 'császárhű (katoná)' kapcsolódott a népnévhez (vö. TESz.), s ettől kezdve gúnyos, pejoratív jelentés tapadt hozzá.

20. magyar

A 870-es években Dzsahjáni tudósításában olvashatunk arról a félnomád népről, amelyet *maġġir* néven említ. A *magyar* népcsoport finnugor nyelvet beszélt, de egy talán nem is jelentéktelen része ismerte a török nyelvet is, így aztán nem meglepő, hogy e népek kultúrája is hatott egymásra, sőt a magyarság a politikai kereteinek kialakításában a török nyelvű népek törzsszövetségi mintáját követte. Európa történetében két nagy népvándorlási hullám zajlott: az első a germán népvándorlás, amelynek nyomán létrejött a keresztény Európa az 5–8. században, a második hullámban a 7–9. században a szlávok és a steppei népek népvándorlását, illetve a normann hódításokat lehet számon tartani. Az említett steppei népek között vannak a magyarok is, akik a 895–900 közötti időszakban a hozzájuk csatlakozott katonai segédnépekkel, a kabarokkal foglalták el a Kárpát-medencét. A törzsszövetség a finnugor nyelvet beszélő magyarokon kívül török és esetleg — kisebb számban — iráni nyelvet beszélő egyéb népekből állt (KMTL. *magyar őstörténet*).

A népcsoportnak több külső megnevezése is ismeretes: a bizánci források a *hun* (*hunnoi*), az *ungr* (*ungroi*) és a *türk* (*turkoi*) neveken említik őket. A nyugati nyelvekben a középső alak, illetve annak a mássalhangzó-torlódást feloldott alakja terjedt el a népcsoport *Ungri*, *Hungri*, *Ungari*, *Hungari*, *Ongre*, *Hongre* típusú neveiként. A szláv nyelvekben pedig egy szókezdő *v* jelenik meg az elnevezésben (KMTL. *magyarok*). Az etnikum önelnevezése a *magyar*, amely törzsnévként létrejött, az ősmagyar kor legelején született összetett szó. Előtagja a *magy*- ősi örökség lehet az ugor korból, s az erre az időszakra kikövetkeztetett alapalakja a **mańcz*. Utótagja az *er*, *eri*, a fgr. örökségből ránk maradt 'férfi' jelentésű szó, amely ugyan önálló használatban nem mutatható ki, de ez lehet benne a *férj* és az *ember* szavainkban is. A vegyes hangrendű alapszóban végbement a magyar nyelvtörténetben szokásos *dzs* > *gy* változás, illetve hangrendi kiegyenlítődéssel ebből született meg a *magyar* népnév és a *Megyer* törzsnév, tehát az alaki elkülönülés mellett jelentésselkülönülés is történt (TESz.). Etimológiai szótárunk legkorábról kérdőjellel, bizonytalanul, romlott alaknak minősítve idéz 6. sz./11. századi dátummal ide vonható személynévi alakot *Μοϋγελ* formában. 'Magyar ember' főnévi jelentéssel elsőként az 1150 k./13–14. századból való „septem principales persone, que Hetumoger vocantur” szórványt regisztrálja (TESz.).

A *magyar* lexémát vizsgált korszakunkban jelentős számú településnévben láthatjuk viszont: 107 település 128 névalakjában van jelen. A legkorábról fellelhető, e népnevet tartalmazó adat az Arad vármegyei Magyarzábrányt nevezi meg, és egy hamis oklevélben szerepel ([+1077–1095]>1347: *Zabraan Magyar*, Gy. 1: 188, EH. 1154, DHA. 309). Az első hiteles megjelenést a 12. század elejéről idézhetjük Magyarok település nevében (1121: *Mogioroi*, pr., Adatok 10: 21, Szentpéter 362), Zala megyéből. Az e népnevet tartalmazó helynevek száma a 14. századtól nő meg ugrásszerűen, legnagyobb arányban a 15. században vannak jelen.

Névszerkezetüket vizsgálva azt látjuk, hogy a korábbi névalakok egyrészes nevek (vagy puszta népnévi, vagy képzős nevek), s ezek viszonylag csekély számban szerepelnek a névanyagban. A *magyar* népnév a településneveknek inkább a jelzői névrészában bukkan fel, s ez a tény a már említett kronológiai jellemzőhöz, az egy- és kétrészes nevek divatjának időbeli különbségéhez is kapcsolható. Névföldrajzi tekintetben azt látjuk, hogy az etnonima egyértelműen a keleti országrészen mutat feltűnő tömbösödést: jelentős számban vannak jelen a *magyar* népnévet tartalmazó megnevezések Kraszna, Bihar, Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Hunyad, Arad és Temes vármegyékben. E nevek nagy részének többnyire van más népnévet tartalmazó korrelatív névpárja is, amit az említett területeken jelentősebb számú idegen népesség jelenlétével, illetve ennek a helyzetnek a településnevekben való tükröződésével magyarázhatunk.

Régi személyneveink között az ÁSz. a *magyar*-t nem szerepelteti. Családneveink között azonban két hasábnyi, a 14. század első harmadától lejegyzett névadatot találunk, a legkorábbról 1331-ből idézhető: Paulus *Magyar* (RMCsSz.). KÁZMÉR e nevek motivációjának két típusát említi meg. Az első esetben egy település azonos nevű, de eltérő etnikumú (idegen : magyar) személyeinek az egyértelmű megkülönböztetése lehetett a célja, a második esetben a magukat nem magyaroknak nevező székelyek településére beköltöző magyar személy megnevezése történt a *magyar* népnévvel (RMCsSz.). A ma használatban lévő családneveink gyakorisági listáján a *Magyar* a 38. helyet foglalja el, és HAJDÚ felmérése szerint 21 240 személy viseli. Közülük 21 208 *Magyar*, a többiek *Madjar*, *Madyar*, *Maghiar* és *Madzsar* alakban írják nevüket (2010: 313).

A *magyar* lexéma jelentését SZENCZI MOLNÁR (1611), PÁPAI PÁRIZ (1708) és KRESZNERICS (1831) szótára egyaránt az 'Ungarus, Hungarus, Hunnus, Pannon, Pannonius'-ként adta meg. A CZUCZOR–FOGARASI szerzőpáros (1862–1874) és BALLAGI MÓR (1873) munkájában a népnév jelentésmeghatározásában lényegében véve azok a szempontok rajzolódnak ki, amelyekről a népnevek meghatározása kapcsán már általában is szóltunk. Nézzük előbb a CzF. szócikkből vett idézetet: „Szoros ért. mint nemzeti név, jelent személyt, kinek mint nemzetünkből, vagy fajunkból valónak a m a g y a r n y e l v a n y a n y e l v e , vagy ha idegen nemzetbeli ősektől származott is, idővel nyelvre, és s z o k á s o k r a n é z v e , különösen pedig á l l a n d ó i t t l a k o z á s á l t a l m e g h o n o s o d o t t , v a g y i s a m i n e m z e t ü n k t ö m e g é b e o l v a d t . Ha még szorosabb értelemben vesszük, nemzetünknek és fajunknak csak azon részét illetné, mely a kunok, székelyek, palócokon stb. kívül honi nyelvünket birja anyai nyelvül, s mely mintegy törzs magvát teszi az öszves nemzetnek. Széles ért. mint az állodalmilag vett hungarus szó jelentése, magyaroknak mondható a m a g y a r h a z a m i n d e n i k l a k o s a . Ennélfogva nevezik a kivándorlott és megtelepedett cigányokat is új magyaroknak.” BALLAGI MÓR szótárában is hasonló jellemzőkről olvashatunk. *Magyar* névvel ugyanis a szótár definíciója

szerint „általában” kitétellel az illethető, aki Szent István országában polgárjoggal bír, „különösen” minősítéssel pedig azok, akik hazánkban születtek, s nyelvünket beszélnek. (A ritkítások tőlem: R. A.)

A magyar lexéma a mai nyelvhasználatot tükröző ÉKsz. szerint a ’tömegében Mo.-on élő, finnugor nyelvű (nép), ill. ehhez v. Mo.-hoz tartozó, vele kapcs., rá jellemző’ jelentést hordozza. Láthatjuk, hogy ez definíció a korábbi munkák meghatározásához képest jóval egyneműbb szemantikai tartalmat mutat a név mögött.

21. marót

A Gesta Hungarorumban és a magyarországi latinságban használatos, a cseh-morva területeken élő népeket jelölő népnév a *Boemi* volt, amelynek magyar nyelvi megfelelője a *cseh* és a *marót*, illetve az utóbbival azonos értelmű *morva* lexéma volt. A *marót* eredetét a morva népcsoport belső nevében, a Morava folyónévből származó *moravec*-ben, illetve ennek többes számú *moravci* ’morvák’ alakjában kell keresnünk, a magyarba is onnan került át. Elnevezésük eredetileg tehát földrajzi elhelyezkedésükre, életterükre utalt (vö. KMTL. *morvák*). Köznévként e lexémát nem tudjuk adatolni, s ennek megfelelően sem a TESz., sem az EWUng. nem foglalkozik eredetével, de hely- és személynévi előfordulása igazolja ómagyar kori közszóként való funkcionálását is.

A magyar nyelvbe történt korai átvételét a szó végén álló *c* helyére hanghelyettesítéssel került *t* bizonyítja (ugyanez a jelenség figyelhető meg egy másik népnév, a *német* < összl. *němьcь esetében is, vö. TESz. *német*, illetve KNEZSA 1955: 355 *német*). Településnévben a *marót* legkorábbi előfordulása egy 1135/+1262/1566-os oklevélből *Morout* (F. 8/5. 103, Adatok 26: 4, MVV Hont 40, RegArp. 1: 59) alakban adatolható, s e település bizonytalanul Hont vármegyébe lokalizálható. A *maróc* forma ugyanezen település adatai között bukkan fel egy hamis oklevélben +1285>1366/1369-es datálással *Marouch*-ként (Gy. 3: 218). Az első eredeti oklevélbeli alakot a Vas megyei *Maróc* település adatai közül idézhetjük *Marouch* alakban 1291-ből. Ez utóbbi alakkal kapcsolatban BENKŐ felhívja a figyelmet a *c* és a *t* betűk korabeli írásképbeli hasonlóságára, a tévesztés lehetőségére (1998a: 71, vö. MELICH 1925–1929: 228). A rendelkezésemre álló településnévi alakokban 10%-nyi a *maróc* előfordulása, de a *tz* vagy *cz* betűkapcsolattal a végükön szereplő névalakokat figyelembe véve (1328: *Morouth*, AnjouOkl. 12: 40/61, Gy. 1: 339, Adatok 26: 18; 1371: *Marouthfalua*, Cs. 2: 506, Zichy 3: 417; 1408: *Moroczfalua*, Cs. 2: 506, F. 10/4. 672–673 [Marót ~ Marótfalva, Baranya vm.]; 1291: *Marouch*, Cs. 2: 773, HO. 8: 298; 1437: *Maracz*, Cs. 2: 773 [Maróc, Vas vm.]; 1426: *Maroch*, Cs. 3: 81; 1449: *Marotz*, Cs. 3: 81, ZalaOkl. 2: 547 [itt: *Marocz*]; 1454: *Marocz*, Cs. 3: 81 [Maróc, Zala vm.]) úgy vélem, nem lehet szó pusztán tévesztésről. Ezek a betűkapcsolatok

ugyanis egyértelműen a *c* hang jelei. Úgy gondolom, ez a helyesírási kép arra is utalhat, hogy nyelvünkben a szl. *moravъcъ* kettős átvételéről beszélhetünk: a hanghelyettesítés által jelölt korai, 11. század előtti átvétel a *moraf* > *marót* alakot, míg az ez utáni átvétel a *moraf* > *maróc* formát eredményezte, amelyeket a magyar nyelv alakváltozatokként kezelve használt. A fent említett Vas megyei *Maróc* mellett (*tz*, *th* névvégű névformájára a korból nincs adatom) még egy Zala megyei település (1426: *Maroch*, Cs. 3: 81; *Maroth*, Cs. 3: 81, Adatok 26: 13; *Moroch*, Cs. 3: 81, ZalaOkl. 2: 449) neve maradt fenn ebben a formában (bár adatai között *tz* ~ *cz* és *th* ~ *ch* névvégű alakok egyaránt előfordulnak).

E népcsoport ómagyar kori megnevezéseként a *morva* lexémát is alkalmazták, amely névanyagunkban *Morowa* formában egy *1113/1249/1410-es oklevélben (Gy. 1: 461, Adatok 26: 3) olvasható első alkalommal, talán a későbbi Bars megyei Aranyosmarótra vonatkozóan. A lexéma eredetét általában Morvaország nevéből a Morva folyóra utaló első névrész elvonásával magyarázták (TESz., EWUng., KNEZSA 1955: 892). BENKŐ azonban arra a magyar népelnevezési szokásra hivatkozik, amely szerint területnév szokásosan válhat az ott élő etnikum nevévé. Erre alapozva nem támogatja az etimológia fenti elvonással történő magyarázatát (1998a: 71). A korban tehát a *marót* (*maróc*) ~ *morva* szinonimák voltak, közöttük semmilyen jelentéskülönbség nem tapasztalható. Ezt a fentebb már említett Bars megyei Marót, a későbbi Aranyosmarót névváltozatai bizonyíthatják: legkorábbi névalakja tehát *1113/1249/1410-ből *Morowa*, [1279–1290]-ból *Morouth* (Gy. 1: 461) formában adatolható, míg 1359-ben *Maroch* (ComBars: 129) alakban került az oklevélbe.

A *marót* (*maróc*) ~ *morva* lexéma a Magyarország területén elszórtan fekvő 19 település több mint 270 névadatában fedezhető fel. Ezek között a leggyakrabban, 232 névadatban a *marót* bukkan fel. Gyakoriság tekintetében ezt követi a *maróc*, amely 29 adatban van jelen, illetve a *morva* 15 névadatban található meg.

A magyar személynévrendszerbe az ÁSz. szerint a *marót* és a *maróc* egyaránt bekerült: a *Marót* 1138/1329-ből (*Maraut*), a *Maróc* 1270-ből (*Maroch*) adatolható. A *morv*-ból származó személynévi adatot viszont nem ismerünk az Árpád-korból.

KÁZMÉR munkájában a legkorábbi előfordulású *Marót* családnevet 1298-ból (fabiano *Morouth*, RMCsSz.) adatolja, ezen kívül még három nevet idéz, de ezeket nem tartja népnévre visszavezethetőnek, hanem apanévi vagy abból alakult helynévi eredetűnek mondja. *Maróc* címszót a szótárban nem találhatunk, és hasonló alakú névforma a *Marót* alatt sem jelenik meg. A *morva* ebben a funkcióban előforduló első adatát kérdőjellel veszi fel az RMCsSz. 1330-ból adatolva (Andream *Morua*), biztosan ide tartozónak csak egy 1720-as névalakot gondol (Andreas *Morva*), s rajtuk kívül még egyetlen nevet tud itt felsorolni. A csekély névelőfordulás a mai családnévanyagban is tapasztalható, hiszen mindössze 137 magyar állampolgár családneve a *Marót* ~ *Maróth* ~ *Marot* ~ *Maroth*, illetve

korábbiakról regisztrálhatók a *Marout* ~ *Marouth* névalakok használói (ÚCsnT. 786). A *Maroch* nevet HAJDÚ gyűjtése idején csupán egyetlen személy viselte, ám a munka a *Maróc* ~ *Marócz* formák korábbi használatát is rögzítette (ÚCsnT. 786). Mai családnévrendszerünkben a *Morva* 287 személy neveként van jelen (ÚCsnT. 851).

A névváltozatok közül csupán a *morva* szerepel SZENCZI MOLNÁR ALBERT-nél (1611) és PÁPAI PÁRIZNÁL (1708), de ezeken a helyeken nem mint népnév, hanem mint országelnevezés bukkan fel 'Moravia' jelentéssel. Szintén csak a *morva* szócikket találjuk meg KRESZNERICSNÉL (1831) 'Moravus' népnévi jelentéssel, s ugyanezt a lexémát tartalmazza 'Morvaországban született, oda való személy' szemantikai tartalommal BALLAGI MÓR szótára (1873), illetve a CZU-CZOR-FOGARASI-féle munka (1862–1874) is „Morvaországnak honosult lakosa” jelentéssel (CzF.). Az ÉKsz. is csak a *morva* lexémát veszi fel anyagába „Tömegében Csehország déli, délkeleti részén élő, cseh nyelvjárást beszélő (népcsoport), ill. ehhez tartozó.” jelentést mutatva ki, s utalást sem találunk e nép történelmi *marót* ~ *maróc* névformájára. Mindezek világosan jelzik, hogy ez utóbbi két alak a magyar nyelv közszavainak sorából régen eltűnt, s a szinonimák közül az etnikum magyar elnevezéseként a később nyelvünkbe került *morva* maradt meg a nyelvhasználatban.

22. *morva* lásd *marót*

23. *nándor* (*lándor*)

BENKŐ LORÁND több mint másfél évtizede publikálta azt az írását, amelyben a szlávok Anonymus által használt népneveit, s ezek magyar megfelelőit vette vizsgálat alá (1998a: 58–75). Közöttük szerepel a latin *Bulgari*, *Bulgarii* kifejezés is, amelynek egyik magyar megfelelője az ótörök eredetű *bolgár* népnév. Ez az etnikumjelölő a szakirodalom egyöntetű véleménye szerint körülbelül az 5. századtól kelet-európai török népcsoportot jelölt, a 7. században pedig az elszlávosodott, a nyelvcsere is áteső bolgár-törökök, a mai bolgárok elnevezésévé lett. A magyar nyelvbe a dunai bolgár-szlávból kerülhetett, de az átvétel időpontja bizonytalan. Eredetére nézve vagy a török *bulya*- 'összekever, felkavar' ige *bulyar* 'keverék' jelentésű származéka vehető tekintetbe (TESz., NÉMETH GY. 1930/1991: 130), vagy a török *bulya*- 'lábadást kelt' ige lehet a végső forrása (NÉMETH GY. i. h., KMTL. *bulgar*). A magyarban az eredeti *bulgár* alakból szabályos hangfejlődéssel jött létre a *bolgár* forma. A magyar tudományos nyelvben az előbbi népet a szláv, utóbbit a török népre és nyelvre használják (vö. KMTL. i. h.). A TESz. a főnévi 'bolgár (ember)' jelentésére legkorábbi az 1138/1329-es dátummal álló *Bulgar* személynévi alakot idézi, de első közszoji említését csak 1527-ből tudja felmutatni.

A történeti kutatások szerint ezzel a népcsoporttal a magyarság még a honfoglalás előtt érintkezésbe került, de intenzív betelepedésükről a Kárpát-medencébe csak a késő Árpád-korban beszélhetünk (vö. GYÖRFFY GY. 2000: 513, KRISTÓ 2003a: 109–116). *Bolgár* elnevezésük a magyar helynévkincsben igen szerényen van csak jelen, amit jól mutat, hogy az ómagyar kori helynévanyagban mindössze 4 olyan település található, amely 12 névadatában a *bolgár* népvétet tartalmazza. Legkorábbi helynévi előfordulása Kolozs vármegyéből idézhető Bolgár település nevéből, amely egy 1284-es oklevél 15. századi másolatában jelent meg (*Bolgar*, Gy. 3: 367).

Mindennek az lehet az egyik sajátos oka, hogy a régi magyar nyelvben a *bolgár* ~ *bulgár* névnek létezett egy szinonimája, a szintén török eredetű, az *onogur* népnévre visszavezethető *nándor* (*onayundur > *naundur), amelyet valószínűleg ugyancsak a honfoglalás előtt vettünk át (vö. KMTL.). Az említett *nándor* etnikumjelölő szintén nem gyakori, de a *bolgár*-hoz képest mégis jelentősebbnek mondható a jelenléte az ómagyar kori névkincsben. BENKŐ e név legkorábbi helynévi megjelenéseként a Csongrád megyei Szegvár határában fekvő tó 1075-ös *Nandurtou* adatát jegyzi (1998a: 66), de a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ szerzőhármas ugyanennek, esetleg egy másik, szintén e megyebeli, de Alpár határában lévő állóvíznek még korábbi, +1037-es *Nandur* formáját is közli (15), igaz, hamis oklevélből (ugyanezekhez lásd még KMHSz. 1.). Ezeken kívül a *nándor* ismereteim szerint az ómagyar korban 11 település 43 adatában bukkan fel, s a legrégebbi, valószínűleg Pilis vármegyebeli településnév 1276-os datálású (*Nandurt*, Gy. 4: 659).

Ha a helynevek földrajzi megjelenését vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a *nándor* előfordulása a történeti Magyarország területén elszórva figyelhető meg, a *bolgár* viszont inkább a keleti részen jellemző, de elterjedtsége igen csekélynek mondható.

A fentiek azt mutatják, hogy a vizsgált népcsoport jelölésére a magyar nyelv a korai ómagyar korban előnyben részesítette a *nándor* alakot, ami esetleg azzal függ össze, hogy használata időben valamelyest meg is előzhette a *bolgár* névformáét. A szakirodalom szerint az Árpád-kor végére azonban a *nándor* mint népnév eltűnt nyelvünkől,⁸ s átadta helyét a korábban ritkábban használt *bolgár* ~ *bulgár* névnek (vö. NÉMETH GY. 1930/1991: 106, LIGETI 1986: 268, GYÖRFFY GY. 1958/1990: 65, BENKŐ 1998a: 63–66, KRISTÓ 2003a: 54).

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mindkét elnevezés személynévként is funkcionált. Ennek a ténynek azért van nagy jelentősége, mert a személynévi használatot minden etnikumjelölő esetében nyilvánvaló módon meg

---

⁸ MAKKA LÁSZLÓ a *nándor* név eltűnését 1000 utánra valószínűsíti, s a bolgár birodalom bizánci uralom alá kerülésével magyarázza (1987: 251), a szó későbbi, nevekbeli előfordulása azonban ezt a feltevést nemigen valószínűsíti.

kellett előznie a közszói használatnak (vö. KISS L. 1996: 446). Ezért aztán a mostani vizsgálati szempontunkból irreleváns, hogy egy-egy konkrét település neve közvetlenül népnévre vagy az abból alakult személynévre vezethető-e vissza. A fent említett két etnonima közül a *nándor* személynévként való megjelenése adatolható korábról, az ÁSz. szerint elsőként egy hamis oklevélben bukkan fel 1086-ban (*Nandir*), a továbbiakban azonban FEHÉRTÓI KATALIN csakis helynévi adatokat említ. Ugyanez a munka a *bolgár* népnévből lett személynév legkorábbi alakját 1138/1329-es dátummal (*Bulgar*) idézi, s ezen kívül három másik adatot találunk e helyen.

Családnévi szerepben a *bolgár* legkorábbi előfordulását KÁZMÉR 1356-ból *Bolgar* alakban közli (RMCsSz.), s további adatait nagyjából egy hasábon keresztül sorolja fel. A *nándor* családnév a RMCsSz. szerint 1456-ból adatolható először (*Nandor*), ami arra utal, hogy a családnévrendszer kialakulásakor még használták közszóként is, bár a szótár az általa felölelt négy évszázadból ezen kívül csupán öt másik nevet tud idézni. Igen figyelemre méltó, hogy ez az arány máig megmaradt, hiszen napjainkban a nagyjából tízmillió magyar állampolgár közül 486 viseli a *Bolgár* családnévet, s ez az etnonima egyetlen összetett családnévben (*Bolgár-Adler*) is jelen van (ÚCsnT. 146). Csupán 18 személy használja a *Nándor* családnévet (ÚCsnT. 847), kérdéses azonban, hogy ezek visszavezethetők-e a *nándor* népnévre. Ma már nincs élő névviselője, de HAJDÚ regisztrálja a *Bulgár* és a *Bolgár Büchler*, illetve a *Nandor* és a *Nándor Vargha* névformákat is (ÚCsnT. i. h.). A jelentős számbeli különbség is arra mutat, hogy a *nándor* a családnévek kialakulásakor már kevésbé volt használatban.

Az etnonimák közszói előfordulásáról itt is régi szótárainkat fellapozva kaphatunk közvetlenül képet. A 17. század elején jelent meg SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótára (1611), amelynek a vizsgált két népnévre vonatkozó ismeretei azonosak a későbbi PÁPAI PÁRIZ- (1708) és a KRESZNERICS-szótárával (1831). E szótárak sem *bolgár*, sem *nándor* szócikket nem tartalmaznak. A CZUCZOR-FOGARASI-szótár (1862–1874) népnévként 'a déli szláv népek egyik ága; a török birodalomhoz tartozó személy; Bolgárország lakosa' jelentéssel írja le a *bolgár*-t, a *nándor*-t viszont nem találhatjuk meg benne. Ez utóbbi lexémát BALLAGI MÓR szótára (1873) sem tartalmazza, a *bolgár* viszont mint főnév 'a török uralom alatt élő, a magyarokkal rokon törzsből származott, elszlávosodott nép', illetve 'Bolgárország lakosa' jelentésekkel olvasható benne. A mai nyelvállapotot tükröző ÉKsz.-ban szintén csak a *bolgár* van jelen közszóként, népnévi jelentéssel: 'Tömegében Bulgáriában élő, részben török eredetű, déli szláv nyelvű <nép>, ill. ehhez tartozó, vele kapcs.'. Mindez arra utalhat, hogy a *nándor* a magyar köznyelvben etnonimaként a 17. században már teljesen ismeretlen volt. Természetesen a történettudomány szakszavaként a magyarsággal egykor kapcsolatban lévő etnikumot megnevező népnévként továbbra is létezik. A *nándor* eltűnését azzal magyarázhatjuk, hogy a népcsoport önelnevezése a *bolgár* volt, s

mivel a magyar nyelvben ez az elnevezés ugyancsak létezett szinonim jelentéssel, az etnikum belső elnevezéséhez igazodva ez maradt meg a nyelvhasználatban.

24. német

A *német* népcsoport már a honfoglalás előtt is jelen volt a Kárpát-medencében, de nagy részük közvetlenül a magyarok megérkezése előtt kivonulhatott onnan. A 10. századtól azonban — főleg István király felesége, Gizella kíséretében — számos, leginkább bajor területekről érkező német bevándorlóval számolhatunk, akik zömmel a Dunántúlon és a Felvidék nyugati területein telepedhettek meg. Újabb hasonló telepítés II. Endre korában indult el, e népesség azonban már az időközben létrejött osztrák hercegség teuton-deutsch-német lakossága volt (GYÖRFFY GY. 2000: 512–513). Ez a jelentősebb betelepülés a 12. század elejére valószínűsíthető, s ettől kezdve pedig a történeti források folyamatosan, az egész középkoron át tudósítanak e népcsoport beáramlásáról. Nagyobb csoportjaik az ország területének gyéren lakott keleti és északi vidékein, Erdélyben és a Felvidéken, illetve az Alföld peremterületein vertek gyökeret (KRISTÓ 2003a: 121–165, illetve MAKKAJ 1987: 247, KMTL. *németek*, MaMűL. 8. *németek*). E népesség összefoglaló neve a *német* volt.

A *német* etnonima szláv eredetre vezethető vissza, vö. bolg. *нѣмѣцъ*, szb.-hv. *Némac*, szln. *Némec*, szlk. *Nemec*, or. R. *нѣмѣцъ*. A régi oroszban 'idegen', a többi szláv nyelvben 'német' jelentéssel éltek. A feltehető összsl. **němьcъ* vagy a **němь* 'beszélni nem tudó' melléknév származéka, vagy egy kelta törzsnév átvétele (TESZ.), bár ez utóbbi elképzelést KNEJZSA földrajzi okok miatt nem tartja elfogadhatónak (1955: 355). A magyar szó esetében a közvetlen átdadó nyelv nem határozható meg, az átadás idejét pedig arra a korszakra tehetjük, amikor hangrendszerünkől még hiányzott a *c* hang, ezért a lexéma végére hanghelyettesítéssel *t* került (vö. *marót* ~ *maróc*). Első előfordulását etimológiai szótárunk helynévből idézi, legkorábbi közszoji említését pedig 1372-ből *nemet* formában adatozza (TESZ.).

A *német* lexéma településneveinkben gyakori előfordulása, az ómagyar korban több mint száz település nevében több mint nyolc és fél száz adatban van jelen. Legkorábbi előfordulását egy +1086-os datálású hamis oklevélben olvashatjuk a Veszprém megyei Németi (*Nemti*, Adatok 28: 37, PRT. 8: 269) elnevezéseként. Az első hiteles oklevélből származó s bizonyosan ide vonható adat a 13. század közepéről való, s a Nyitra megyében található Nemcsény ~ Németi (1235: *Nemchen*, Gy. 4: 426, F. 4/1: 26; 1283: *Nympty*, Gy. 4: 426, Adatok 28: 4), a későbbi Nyitránémeti település megnevezése. A népnév településnevekben való megjelenésének sűrűsödése a 13. század második felétől tapasztalható, de a legtöbb első előfordulással a 14. század első felében találkozhatunk.

Személynévként a korai időktől fogva alkalmazták. Legkorábbi megjelenését az ÁSz. *Nemty* alakban 1240/1244/1325-es datálással közli. Ehhez kapcsolódóan meg kell azonban jegyezni, hogy az Árpád-korból a *Nemti* különös módon csakis nemzetségnévként adatolható, más személynévi használata nem mutatható ki.

Családneveink között a névfajta megjelenésétől kezdve folyamatosan jelen van, a RMCsSz. 1364-től (*Nemetgywrghfeld*, 1367: Nyklinus *Nemeth*) két hasábon keresztül sorolja az ide tartozó névadatokat. A mai magyar állampolgárok közül 97 943-an viselik ezt a családnevet *Németh* ~ *Német* ~ *Nemeth* stb. alakban (HAJDÚ 2010: 347).

Korai szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR (1611), PÁPAI PÁRIZ (1708) és KRESZNERICS munkája (1831) a *német* lexémát 'Germanus, Teuton, Alemannus' jelentéssel mint közszót, népnevet említi, BALLAGI szótára (1873) pedig 'németországi születésű, odavaló lakos, onnan származott személy' jelentését közli. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862–1874) a magukat *Deutsch* néven nevező nép jelölőjének mondja a lexémát (CzF.). A *német* etnonima jelentését a mai magyar nyelvben az ÉKsz. az alábbiak szerint adja meg: „tömegében Németországban élő, germán nyelvű (nép), ill. ehhez tartozó, vele kapcs., reá jellemző”.

A németek latin nyelvű megjelölőjeként a *teuton* népnév latinizált változata is szerepel magyarországi települések megnevezéseiben. A 13. század elejétől egy Szatmár vármegyebeli helynévben (1216/1391>1391: v. *Theutonicorum*, Németh 2008: 199, ComSzath. 150, Németi, később Szatmárnémeti), illetve az ország északi megyéi közül a 14. század elejétől Szepes (1320: *Gargou Theutonicalis*, AnjouOkl. 5: 352/916, 1342: *Nemetgorgow*, AnjouOkl. 26: 161/190, Németsörgő; 1326: *villa Theotonicalis*, AnjouOkl. 10: 79/84, *Thewtum*, *villa Teutonicalis*, AnjouOkl. 10: 227/362, Németsfalu), Hont (1331: *Domanik Theutonicali*, Gy. 3: 191, AO. 2: 534–535, AnjouOkl. 15: 108/191, Németsdomanyik) és Zemplén (1363: *Vykanyo teuthonicalis*, Cs. 1: 351, 1474: *Nemethkanyo*, Cs. 1: 351, Némets(új)kányó) néhány településének a nevében van jelen. A latin forma mögött — ahogyan a településnevek későbből adatolható magyar alakja is mutatja — a magyar nyelvhasználatban a *német* népnév szerepelhetett.

Korai szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR műve (1611), PÁPAI PÁRIZ könyve (1708), KRESZNERICS munkája (1831), a CZUCZOR–FOGARASI- (1862–1874) és a BALLAGI-féle szótár sem tartalmaz *teuton* szócikket. Az ÉKsz. ezt a lexémát a történettudomány szakszavának mondja, s 'ókori germán néptörzs, ill. ehhez tartozó' jelentését adja meg, valamint a szépirodalomban ritka használatúnak, gyakran pejoratív alkalmazásúnak minősíti 'német(ekre jellemző)' jelentéstartalommal. Mindez azt mutatja, hogy a *teuton* lexéma nem tartozott sem az ómagyar nyelv, sem a későbbi magyar köznyelv népnévi elemei közé. Ezt támasztja alá az erre visszavezethető személy- és családnevek teljes hiánya mind a régiségben,

mind a mai névrendszerben. Személynévi használatát sem az ÁSz., sem a RMCsSz. nem regisztrálja, és mai névkincsünkben sincs nyoma.⁹

25. oláh

Anonymus a Gesta Hungarorumban a honfoglalás kori Kárpát-medence egyik népcsoportját a latin nyelvben használatos *Blacus* (*Blachii*, *Blasii*, *Blacorum*) néven említette. Ez a *vlach* népnév francia helyesírású alakja, amely a Kárpát-medence 9. századi frank népességét jelölte, s a korabeli német és szláv forrásokban egyaránt a rómaiakra vagy egyszerűen romanizált lakosságra vonatkozott (KMTL. *blakok*), sőt a bizánci kútfőkben nem is kizárólag etnikumot, hanem pásztor foglalkozást jelentett (vö. MAKKAI 1943: 356, 1987: 313, illetve 314–316, 341, MaMűL. 10. *románok*). Anonymus a Gesta Hungarorum 9. fejezetében a honfoglalás előtti és a honfoglalás korának pannóniai lakói között a szlávok és a bolgárok mellett egy *blach* (*vlach*) nevű, illetve egy „rómaiak pásztora”-nak (*pastores Romanorum*) nevezett népcsoportot is említ tudatosan megkülönböztetve őket egymástól.¹⁰ VESZPRÉMY LÁSZLÓ Anonymus munkájához fűzött jegyzeteiben megállapítja, hogy „Vlachokon a románok értendők, akik azonban a szöveg szerint nem azonosak a rómaiak pásztoraival. Magyarországot több, egymástól független nyugati forrás is a rómaiak legelőjének mondja.” (2004: 56).

A *vlach* népcsoportot Anonymus Erdélybe helyezte, mert abból indult ki, hogy a honfoglaláskor az ország területén az egyes népek ott éltek, ahol az ő idejében, a 12–13. század fordulóján is, s az ország mindazon népekkel volt szomszédos, akikkel az ő korában is. DEÉR JÓZSEF hangsúlyozta, hogy „a korai középkorban a *vlach* népnév nem szükségképpen és kizárólagosan a mai románság őseire vonatkozik, hanem értelme sokkal általánosabb” (1943: 96). Véleménye szerint „a *blachi* tehát az erdélyi oláhságra, míg a *pastores Romanorum* egy dunántúli és latin jellegű népelemre vonatkozik, mely még a magyarok bejövetele idején is közvetlen »római« vezetés alatt áll. E következetes és így nyilvánvalóan tudatos megkülönböztetés célja csakis az lehetett, hogy a királyi jegyző más népnek tekintette a régi Gestában szereplő *vlach* római pásztorokat és a velük azonos nevű erdélyi oláhokat. Az előbbieket a rómaiakkal hozza kapcsolatba, az utóbbiakat nem.” (i. m. 98).

---

⁹ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a mai magyar népességben 12 *Teutsch* családnevű személy él. Nevük a *teuton*-nal azonos tőre visszavezethető *Deutsch* alakváltozata.

¹⁰ Anonymus elbeszélése szerint az orosz vezérek arra kérték Álmot, hogy „Pannónia földjére szálljanak alá [...]. Elmondták ugyanis, hogy itt a Duna, a Tisza és más jóféle halakban bővelkedő nevezetes folyók vizei folynak össze. A földet szlávok, bolgárok és vlachok, v a l a m i n t a rómaiak pásztora lakják, mert Pannónia földjét Attila király halála után a rómaiak legelőnek nevezték, mivel nyájaik ott legelésztek.” (VESZPRÉMY 2004: 16; a ritkítás tőlem: R. A.).

JAKÓ ZSIGMOND a Bihar megyei Tótalmás település 1421-ből származó *possessio walachalis Tothalmas* névadatára hívta fel a figyelmet, amelyben a név és a latin leírás közötti feltűnő ellentmondást véleménye szerint csak egyetlen módon lehet feloldani: „a vlach elnevezés alatt nem feltétlenül szükséges román nemzetiségű lakosságot keresni. Szlávok, esetleg románok is települtek itt rá a magyarságra, s ezt a különböző nemzetiségű, de azonos módon pásztorkodó népséget foglalta egybe a vlach elnevezés.” (1940: 194). Ez a példa is alátámasztja tehát azt, hogy a korabeli *vlach* megnevezést nem tarthatjuk minden esetben egyenértékűnek a később használatos ’román’ jelentésű *oláh* névvel.¹¹ KRISTÓ GYULA Bereg, Gömör, Ung és Zemplén vármegye néhány oklevél által *vlach*-nak nevezett betelepülőinek rutén voltát hangsúlyozza, s a hasonló, sajátos „jelöléskeveredés” magyarázataként azt a jelenséget is megemlíti, hogy a szláv népek (így a ruténok) élére megtelepedésük szervezésének feladatát ellátva gyakran álltak vlachok (románok), mivel így a szlávok is részesültek mindazon kedvezményben, ami a vlachokat megillette. Ezért is okozhat sokszor komoly nehézséget annak a megállapítása, hogy nyelvi-etnikai értelemben vlach (oláh, azaz román) vagy rutén népességről szól-e egy-egy forrás (2003a: 103–104, 107). A fent említett Tótalmás esetén kívül szép példája mindennek a Szatmár megyei Oroszfalu is, amelynek az 1491-ből származó *Orozfalwa* adata az oklevél szövegében szintén a *possessio wolachalis* minősítéssel jelenik meg: tehát a névbeli *oros*z etnonima és a latin nyelvű minősítésbeli *vlach* egyaránt rutén lakosságot takar (Cs. 1: 482, MAKSAI 1940: 185, NÉMETH P. 2008: 205).

A történeti irodalom szerint a vándorló román juhásztorok korán megjelenhettek a Duna mentén, s beilleszkedtek a besenyők politikai és gazdasági rendjébe. Amikor azonban a besenyő törzsszövetség más nomád népek támadása következtében felbomlott, jelentős besenyő népesség érkezett Magyarországra, akik a 12. század elején sodorhatták magukkal azokat a románokat, akiket Anonymus a fentebb említett okok miatt mint erdélyi őslakosokat említett a század végén (vö. MAKKAI 1943: 338). Ennek a Kárpát-medence keleti részén megjelenő román etnikumnak volt a neve a kezdeti időszakban az *oláh*, amely nyelvünkben déli szláv eredetű: a *vlach* alakra vezethető vissza, ennek forrása pedig az összl. *volch (vö. KNIEZSA 1955: 359, MAKKAI 1987: 241). A lexéma végső soron germán, s eredetileg a keltákat, majd a romanizált keltákat, illetve valamennyi újlatin nyelvű népet jelölte (vö. TESZ. *olasz*). A magyar névalak *bolah > *olah* hangváltozással alakulhatott ki. A RMG. az *olah* első köznévi adatát a Budapesti kódexből idézi 1456 körülről.

¹¹ Ugyanakkor ez a jelentésbeli kettősség az *oláh* lexéma használatára is jellemző volt a régiségben. MAKKAI LÁSZLÓ Erdély népességi viszonyait vizsgálva állapítja meg ugyanis egy helyen az *oláh* kapcsán, hogy bár az erdélyi „Nyaláb vár tartozékai közt 1378-ban 4 magyar és 6 »oláh« falut sorolnak fel, az »oláh« elnevezés azonban ez esetben nem népiséget, hanem pásztorfoglalkozást jelent, mert a 6 falu közül 4 bizonyíthatólag rutén lakosságú volt.” (1943: 395).

Az oláhság első szórványos jelenléte a Kárpát-medence keleti részén a 13. század elején észlelhető, de jelentősebb román lakossággal egész Erdély déli peremén a 13. század közepétől számolhatunk (vö. KRISTÓ 2003a: 192–194, illetve KMTL. *román–magyar kapcsolatok, románok*). Jól példázza ezt, hogy a Várad-i regestrum, amely Bihar vármegye történetének is igen fontos és gazdag történeti forrása, az 1208–1235 közötti időszakból egyetlen jogügylet során sem említ oláh lakost, pedig orosz (rutén), izmaelita (mohamedán), olasz és német emberekről szó esik benne. Itt egyetlen, ámde bizonytalanul ide vonható névadatot tudunk idézni: a távoli Valkó vármegyéből 1275-ből. A *Vlach* névalakot (Cs. 2: 363, Adatok 30: 39, ComSirm. 197) a szerzőhármás itt idézett munkája az *olasz* etnonimát tartalmazó helynevek között tünteti fel. Ennek oka az etnonima fentebb már említett, eredeti szemantikai tulajdonsága lehetett, tudniillik hogy ezt a lexémát — amint arról korábban már szó esett — a középkorban nemcsak a mai román népesség elődjének megnevezésére használták, hanem jelentése ennél sokkal tágabb volt. Az említett *Vlach* a Dunától nyugatra, a Drávától délre oláh népességre aligha utalhatott. Emellett ugyanakkor a bizonyítottan *olasz* népnévre visszavezethető 36 település számos névalakjának névadatai között is csupán egyetlen olyan példát találhatunk Biharban, a későbbi Érolaszi adatai között, amelyben a *vlach* névalak szerepel (1349: *Vlasci*, EH. 700).

Besenyőkkel együtt tűnik fel a 13. század elején a románság az elsőnek ismert dél-erdélyi szállásterületein, Fogaras és Hátszeg vidékén. Településnévben a *blach* forma legkorábban az ország keleti részén fekvő Fogarasföldön jelenik meg egy 1222/1280-as datálású *terram Blacorum* névadatban; ugyane település neve [1285]-ben *Olachi* formában adatolható (Gy. 2: 450). Azon a vidéken, ahová Anonymus helyezi őket: a Kolozsvár és Nagyvárad közti erdős hegységben találjuk a Magyarországon említett legkorábbi román telepet is 1283-ban (*Olahteluk*, Bihar vm.; vö. RÁ CZ A. 2005: 81), közelében pedig számos besenyő szállásnak maradt helynévi nyoma.

Személynévként esetleg ide vonható lenne egy 1258-ból származó oklevél *Ola* (ÁSz.) névformája,¹² amelyre csupán ezt az egyetlen előfordulást tudja idézni FEHÉRTÓI, s a bizonytalanságot ráadásul az is erősítheti, hogy a jelzett korban a névvégi *h* (bár nem kizárólagosan, de) az esetek túlnyomó többségében jelen volt, ami erről a formáról viszont hiányzik. Családnévi használatban az *oláh* legkorábbi adata 1418-ból való (Stephanus *Olah*, RMCsSz.). Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 38 570 viseli az *Oláh* ~ *Olah* stb. családnevet (HAJDÚ 2010: 354).

Az *oláh* népnév az ómagyar kori névanyagban 78 település 258 adatában szerepel, s a települések földrajzi elhelyezkedését tekintve nyilvánvaló tömbösödést

¹² A személynév másféle magyarázatához lásd a FNESz. *Ola* szócikkét, valamint az ott hivatkozott további irodalmat is.

figyelhetünk meg: az ország keleti vidékén az egymás szomszédságában lévő Kolozs (29), Torda (9), Bihar (8), Erdélyi Fehér (6), Küküllő (4), Hunyad (4) vármegyékben vannak jelen nagyobb számban, s az összes többi hasonló elnevezésű település is a Tisza vonalától keletre található.

A *román* kora középkori magyarországi előfordulásai nagy valószínűséggel a 'római ember' jelentésű (lat. *Romanus*), Európában széles körben használt személynév előfordulásai, ahogyan arra N. FODOR JÁNOS is felhívta a figyelmet (2012). Ez az ÁSz.-ban *Roman* (1227) alakban bőségesen képviselve van. A népnévi értelmű *román* lexéma ennek az etnikumnak az önelnevezéseként az adatok szerint (TESz.) csak a középmagyar korban kerülhetett át a magyar nyelvbe, és szorította vissza fokozatosan az *oláh*-ot. A fenti személynévi és népnévi szó anynyiban függ tehát csupán össze, hogy azonos etimológiai eredetre mennek vissza.

Az *oláh* és a *román* népnevek közszói használatának nyomait régi szótárainkban keresve azt látjuk, hogy SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), PÁPAI PÁRIZ FERENC (1708) és KRESZNERICS FERENC (1831) munkája az *oláh* lexémát 'Valachus'-ként, népnévi jelentésű közszóként adja meg, míg a szerkesztők a *román* szócikket nem vették fel szótárukba. A CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862–1874) viszont már mindkét etnonimát megtaláljuk. Az *oláh* a „Római gyarmatoktól, illetőleg ezekkel vegyült népektől származott román nyelvű nép neve, Magyarország keleti oldalán, Erdélyben, és ezzel határos Oláhországban, Moldvában és Bukovinában”. A leírás arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a népnév szinonimája a *román*-nak, ennek ellenére bizonyos nyelvi alkalmazásukban mégsem cserélhetők fel. „Az *oláh* név a magyar nyelvben oly divatszerű, mint a *deutsch* helyett a *német*, *szlovák* h. a *tót*, *polyák* h. a *lengyel*, *taliano* h. az *olasz*. Nagyszámu helynevek jelzője, s mint olyat zavar nélkül nem lehet »román« névvel felcserélni épenúgy, mint a »német«, »tót«, »olasz« helynevek helyett Deutsch, Szláv, Taliano neveket használni.” A *román* kapcsán a CZUCZOR–FOGARASI-szótár utal az eredeti 'újlatin népek' jelentésre: „tulajdonképen am. római (romanus) vagyis római eredetű; milyenek az olaszok, spanyolok, portugálok, francziák (együtt: nyugoti románok), oláhok (keleti románok)”, de az újabb, jelentésszűküléssel alakult szemantikai tartalom is megjelenik a szócikkben: „a keleti román, közönségesen: *oláh* értetik alatta” (CzF.). Az *oláh*-val kapcsolatban hasonló meghatározást olvashatunk BALLAGI MÓR szótárában (1873): 'a dákok és a római gyarmatoktól származott népből való', míg figyelemre méltó a *román* szócikk jelentésmegadása, amely a főnév szemantikai tartalmának változására is utal. Elsőként mint melléknevet adja meg „általában” megszorítással 'a latin fajhoz tartozó'-ként, majd mint főnevet „különösen” megjegyzéssel az 'oláh' jelentéseként írja le. A mai nyelvhasználatban az ÉKsz. szerint a *román* közszó 'tömegében Románia területén élő, latin eredetű nyelvű <nép>' jelentésű, az *oláh* használata kapcsán viszont régies vagy pejoratív használatot jelezve a 'román' szinonimájaként értelmezi.

A két népnév a középmagyar korban szinonimaként élhetett együtt, ám az *oláh* lassan viaszszorult a használatban, s a kérdéses etnikum megnevezésére a magyar nyelv a *román* lexémát egyre fontosabb szerephez juttatta. Ez utóbbi a köznyelvben általános használatúvá csak a 20. században vált, s ezzel együtt az *oláh* lexéma egyre inkább a szókincs perifériájára került, és napjainkra inkább gúnynévként, sértő megnevezésként maradt meg (vö. OSVÁTH 2003: 55). Mivel a *román* magának a népcsoportnak az önelnevezése is, ez a körülmény szintén erősíthette a magyar nyelvben lezajló folyamatot.

26. olasz

A korai latin nyelvű források által *Latinus* vagy *Gallicus*, a német kútfőkben *Wallen* (német birodalmi, francia nyelvű alattvalók) néven említett népességet az ómagyar kori magyar nyelvhasználók az *olasz* megnevezéssel illették (vö. MaMűL. 4. *hospes*). Ennek eredete ugyanarra az ősszl. *volchъ, déli szláv *vlachъ* töre megy vissza, mint az *oláh* népnévé. Nyelvünkben eredete a névvégi *sz* hangból következtethetően valamely déli szláv nyelvre vezethető vissza, közvetlen forrása a szerbhorvát vagy szlovén többes számú *Vlāsi* forma lehetett (vö. TESZ., KNIEZSA 1955: 359, 360, MAKKAJ 1987: 241). A szó a magyarba eredetileg *β* kezdőhanggal kerülhetett át.

A népnév korabeli szemantikai tartalma tehát eltér a maitól, mivel a szó összefoglaló értelmű volt, és a 'nyugati újlatin nyelven beszélő' (TESZ., BÁRCZI 1938: 6, KNIEZSA 1943: 192, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 30) etnikumokat értették rajta. A lexéma tehát nem jelzi egyértelműen, hogy egy adott településnév kapcsán melyik neolatin nyelvet beszélő népről lehet szó, de mivel nagyobb számban vallonok érkeztek a Kárpát-medencébe, a magyar nyelvű *olasz* jelző többnyire rájuk utalhat. Az etnonima által jelölt újlatin népcsoport pontosabb felderítése azonban nem feltétlenül reménytelen vállalkozás. Az idegen lakosság betelepülésének vagy betelepítésének történeti forrásokban megjelenő részletes leírásán túl segítséget nyújthatnak például a település lakosságának személynevei is: a hozzájuk kapcsolt, mellettük jelzőként gyakran megjelenő *gallicus*, maguk a *Jaan*, *Jahan*, *Gyan*, *Gyaan* személynevek, valamint az, hogy a *franca* szó valon, a *lombard* jelző pedig olasz népességre vall.

A történeti kútfők alapján Magyarországon az *olasz*-nak mondott etnikummal a 11. század végén már biztosan számolhatunk. A történeti források alapján jól követhető, hogy a kereskedő és kézműves foglalkozást űző csoportjaik zömmel azokban a városokban telepedtek meg, amelyek a tatárjárás előtt játszottak fontos szerepet (Eger, Esztergom, Nagyvárad, Óbuda, Pécs, Székesfehérvár), míg hiányoznak a tatárjárás után felemelkedő, jelentőssé váló városokban (Buda, Kassa, Nagyszombat, Pozsony, Sopron), amelyek kialakításában és felvirágoztatásában a németiségnek volt döntő szerepe. A tatárjárást követő időszakban e népcsoportoknál

is a magyarságba való beolvadás volt a jellemző, ez alól kivételt jelenthettek az újlatin nyelvet beszélő Eger környéki telepések, akik a középkor végéig őrizték etnikai hovatartozásuk tudatát (vö. KRISTÓ 2003a: 167–177, lásd még BÁRCZI 1937: 404–405, NÉMETH I. 1936: 5–56, 90–93).

Az *olasz* lexéma az ómagyar kori Magyarország nagyjából félszáz településének több mint két és fél száz névadatában van jelen. Előfordulása igen koránról adatolható: elsőként Baranya vármegyében, 1181-es datálással bukkan fel *Olasz* (*Uloz*) falu nevében (Gy. 1: 352, Adatok 30: 31). Földrajzi tekintetben kirívó sűrűségű térségeket nem találunk, az időbeli viszonyokat figyelve viszont azt láthatjuk, hogy vizsgált népnevünk a tatárjárás előtt Baranya, Bihar, Esztergom, Kükküllő, Szerém és Zemplén megyék településneveiben jelenik meg. Szepes, Beszterce és Erdélyi Fehér vármegyék néhány településének neve vagy teljes egészében, vagy egyik névrészában *Walldorf* ~ *Wallendorf* formát mutat, ami egyértelmű vallon lakosságra vall (vö. KRISTÓ 2003a: 176). Szintén ezt jelzi Baranya megye *Olaszárpád* településének egyik, a pápai összeírásban (1332–1335/Pp. Reg.) olvasható *Arpad Gallico* névalakjának második névrésze is (Gy. 1: 271). A szerémségi *Nagyolaszi* nevének latinosított *Franca uilla* (1193, Adatok 30: 40) alakjában megjelenő *franca* viszont francia népességre utal.

A latin eredetű 'francia ember' jelentésű, a magyarban elterjedt *franc* népnév a középkori hazai latinban használt *Franci* [t. sz.] 'frankok; franciák' jelentésű névalak végén álló többes számú nominativusi *-i* toldalék helyére illesztett magyar többesjellel alakult ki: lat. *Frances, Franci* > *francok* (TESz.). A magyar *frank* 'frank ember' szemantikai tartalmú népnév, amely etimológiailag összetartozik a *franc* szóval, a latinos m. R. *frankus* alak *-us* névvégének elhagyásával jött létre (TESz.). A szintén magyar nyelvű használatban megjelenő, településnevekből azonban hiányzó *francus* ugyanúgy kapta meg a latin *-us* végződést, mint ahogyan például a *dánus, gótus* is (i. h.). Első előfordulása az 'itáliai ember' jelentésűvé lett *olasz*-hoz képest egy jó évszázaddal későbből mutható ki személynévi használatban (1484: *Philippus Franczus*, TESz. *franc*¹). A mai *francia* 'francia ember' szemantikai tartalmú lexémáról viszont etimológiai szótárunk csupán a 17. század elejéről (1602–1605, TESz.) tud, s Franciaország nevéből történt elvonással magyarázza. Etnonimaként való használatát hátráltathatta a korábbi, a 15. század elejéről adatolható, jelentéstapadással kialakult 'franciák betegsége' > 'vérhaj' szemantikai tartalmú lexéma megléte (1413: *Benedictus dictus ffranchias*, TESz.). SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótára (1611) még nem tartalmazza a népnevet, benne kizárólag a 'Gallico morbo infectus', azaz a 'francia fertőző betegség' jelentésű *frantzus* szócikk olvasható. A PÁPAI PÁRIZ-szótárban (1708) emellett egy másik, a *frantzuz* címszó is megtalálható, amely alatt már a 'Gallus, Francus' népnévi jelentést találhatjuk. Lényegében ugyanezt láthatjuk KRESZNERICS művében (1831) is, amely a *francz* és a *francia* lexémákat két önálló szócikkben közölve tesz különbséget. Az előbbi mutatja a fentebb

említett betegség, a 'Morbus gallicus' magyar elnevezésének, míg az utóbbinak a népnévi használatát jelzi 'Gallus' szemantikai tartalommal. BALLAGI (1873) a *francia* lexémát egyértelműen etnonimaként értelmezi: 'gall és latin származású nép, mely Franciaországban lakik'.

Megjegyzendő, hogy 'francia ember' jelentéssel a latin eredetű *gall* ~ *gallus* szó is előfordult nyelvünkben, amelynek az első adata a 18. század közepéről való (1756: *Gallus*, TESz.), tehát jóval későbbi, mint az előbb mondott *francia*. A *gall* önálló címszóként azonban egyik fentebb említett 19. századi szótárunkban sem szerepel, a korban tehát a magyar nyelvben népnévként nemigen lehetett szokásosan használatban. Ennek megfelelően nem szerepel településnévben sem. Mára ennek a jelentéstartalma is megváltozott, hiszen inkább a történelemtudomány szaknyelvi szavaként az ókori Gallia területén élő kelta nyelvet beszélő és a népvándorlás korában a római birodalom más népeibe beleolvadt lakosokra használják. Emellett pedig napjainkban a sajtó nyelvében is megjelenik 'francia' jelentéstartalommal (vö. ÉKsz.).

Az *olasz* etnonima személynévként korai adatolása: az ÁSz. legkorábbi előfordulásaként a 12. század első harmadának környékéről (1138/1329) idézi az *Vlos* ~ *Wlos* névformákat (vö. TESz.). Családnévi használatban az *olasz* legkorábbi adatát KÁZMÉR 1374-ből idézi (*Olaz*, RMCsSz.), s a szótár az általa felölelt négy évszázadból másfél hasábon át még számos további adatot közöl. Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 2 561 viseli az *Olasz* ~ *Olász* stb. családnevet (HAJDÚ 2010: 354). A nyelvünkben közszóként is későn megjelenő *francia* etnonima családnevként is későn, csak 1720-ban jelentkezik az írott forrásokban (Franciscus *Franczia*, RMCsSz.), ráadásul ezen a néven kívül a szótár mindössze egyetlen adatot tud felmutatni. Ma ennél azért gyakoribbnak látszik az összesen 404 magyar személy által viselt *Francia* (210) ~ *Franczia* (188) ~ *Franczia* ~ *Francia-Kis* stb. alakú családnev (ÚCsnT. 309).

Az *olasz* népnév 'itáliai ember' jelentését a TESz. legkorábban a 14. század utolsó harmadából származó Jókai-kódex (1372 u./1448 k.: *olaz*) szövegéből mutatja ki. A RMG. legkorábbi előfordulását *olaz* alakban a Schlägli Szójegyzékből 1405 k.-ról adatolja a *gallicus* megfelelőjeként, majd a Soproni Szójegyzékből 1435 k.-ról idézi a *Galic* magyar alakjaként, s Murmellius 1533-as lexikona jelzi az *Italus* magyar fordításaként az *Olas* névformát.

Régi szótáraink jól mutatják, hogy az *olasz* népnév jelentésváltozásának folyamata a 17. századra már teljesen lezárult. A század elején született SZENCZI MOLNÁR-műben (1611), illetve a későbbi PÁPAI PÁRIZ-féle munkában (1708) és a KRESZNERICS-műben (1831) 'Italus'; a CZUCZOR-FOGARASI-szótárban (1862–1874) 'Itáliának földére való, vagy anyai nyelvére nézve annak lakóihoz rokon'; BALLAGI MÓRNÁL (1873) pedig 'Itáliából származott személy' jelentéssel szerepel. Az ÉKsz. az etnonima mai szemantikai tartalmát a következőképpen határozza

meg: 'zömében Olaszországban élő, újlatin nyelvet beszélő <nép>'. Az etnonima mai közszói használatában az ómagyar kori állapothoz képest tehát jelentésszűkülés figyelhető meg, s e változás bizonyára a különböző újlatin etnikumok egyértelmű megnevezésének igénye miatt mehetett végbe, azzal párhuzamosan, hogy a magyar nyelv újabb lexémákat kezdett használni a többi ide tartozó népre vonatkozóan.

27. orosz

Az *orosz* etnonima a korszakban ugyan nem összefoglaló jelentésű, hanem konkrét népcsoportot jelölt, ám egészen más etnikum állt mögötte, mint a mai magyar nyelvben. A honfoglaláskor a Kárpát-medencébe érkező magyarok jelentős szláv népességgel találták szemben magukat, s számuk a későbbi betelepítések révén is gyarapodott. A szláv csoporton belül az egyik etnikumot a magyar nyelv az *orosz* névvel jelölte. Beköltözésüket a 11–12. századra teszik, de oroszok a magyar népességhez feltehetően már a honfoglalás előtti időszakban vagy a 10. század végén is csatlakozhattak, amikor az orosz őskronika 996-os híradása szerint Oroszország fejedelme és István király között jó viszony állt fenn (GYÖRFFY GY. 1958/1990: 61).

Az *orosz* népnév a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak egyike (vö. oszm., türkm. *urus*, tat. *urīs* 'orosz ember'). A török nyelvekbe a szláv *rus* 'északi germán, skandináv' → 'orosz' átvételével került, végső forrása pedig a finn nyelven keresztül az északi germán (TESz., EWUng.). A magyar nyelvbe kerülése kapcsán LIGETI LAJOS kazár nyelvi közvetítésre gondol (1986: 270), az átvétel ideje azonban bizonytalan, talán a 9. századra tehető (lásd még WOT. *orosz*). A népnév korai magyar alakja *urusz* lehetett, az *orosz* korabeli jelentése azonban különbözik a mai 'nagyorosz'-tól (TESz.). Magyarország területére az ukrán nyelvjárású későbbi ruszinok, más néven rutének vagy rusznyákok tömeges betelepülése 1320 táján indulhatott meg, s e népcsoportot, illetve minden magát a *rus*-től képzett népnévvel megnevező keleti szláv népességet jelölte a magyarság az *orosz* etnonimával.

Ez a népnév jelentős számú, több mint 50 település ómagyar kori nevében található meg, s több mint 370 névadat tartalmazza. A régi magyar helynevek között az *orosz* lexéma legkorábban egy 1208/1359-es datálású oklevélben található meg a Moson vármegyebeli *Oroszvár* (*Wruswar*) nevében. Előfordulása tehát korán, már a 13. század elején megfigyelhető, de településnév-adásunkban jelentősebb szerepet a 14. században töltött be. Ez az az időszak, amikor megközelítőleg annyi település nevének létrehozásában kapott szerepet, mint az ezt megelőző 13. és az ezt követő 15. században összesen. A nevek tömbösödése az ország keleti–északkeleti részén mutatkozik meg: Bereg, Bihar, Szabolcs, Ung, Zemplén megyékben emelkedik ki az *orosz* népnevet tartalmazó településnevek

száma, de lényegében az ország egész területén előfordul településnév-alkotó lexémaként.

Személynévként nyelvünk szintén igen korán használatba vette az *orosz* népet. Az ÁSz. az *Uruz*, *Oruz*, *Huroz* címszó alatt közli adatait, amelyek között elsőként egy +1092/+1274-es datálású hamis oklevelet idéz (*Huroz*). RÓNA-TAS munkája is (-*di* képzős) személynévi megjelenést említ a legkorábbi előfordulásként: 1086: *vruzdi* (WOT. *orosz*, ugyanezt lásd ÁSz. is). Az első eredeti oklevélbeli felbukkanása 1214/1550-ből származik (*Wruz*). Családnévként első megjelenése 1332-ből adatható (*Oroz*, RMCsSz.), és ezután számos előfordulása regisztrálható. Ma a magyar állampolgárok közül 16 259 viseli az *Orosz* családnevet és változatait (HAJDÚ 2010: 356), amely a népnévi alapú családnevek között jelentősebb gyakoriságúnak számít.

A TESz. az *orosz* közszoí előfordulását a ma használatos 'orosz ember' szemantikai tartalommal mutatja ki rögtön az általa idézett első adathoz (1130–1140/XII–XIII. sz.: *Uruzdi*), ez az eljárás azonban vitatható. Ahogyan fentebb már szóltam is róla, a lexémát a korai ómagyar korban még a később ruszinok nevezett etnikum megnevezésére használták, így az etimológiai szótárnak ez a 12. század elejéről idézett adata túl korai az itt megadott jelentéshez. Eredeti (korai) jelentése 'ruszin ember' kellett, hogy legyen.

Régi szótáraink közül az *orosz* jelentését SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), PÁPAI PÁRIZ munkája (1708) és KRESZNERICS (1831) is az ómagyar korban is szokásos 'Ruthenus'-ként adja meg. Figyelemre méltó azonban, hogy a PÁPAI PÁRIZ-munka 1801-es kiadása emellett még a 'Russus, Moscus' szemantikai tartalmat is jelzi, s ez már a későbbi magyar nyelvhasználatnak megfelelő alkalmazást mutatja. A CZUCZOR–FOGARASI-féle mű (1862–1874) tágabb értelemben az orosz birodalom lakosaként, szűkebb értelemben Európa leginkább északkeleti részén élő szláv eredetű és nyelvű népeként adja meg, s megemlíti, hogy „Ide tartoznak azon oroszok Lengyelhonban, Magyarországon stb. kik népies nyelven: *ruthenok*, *ruszinok*, *rusznjakok*”. Ebben a munkában az utóbb említett lexémák közül csak a *rusznjak* szerepel még magyarországi és gácsországbeli (azaz halicsi) oroszok népnévként értelmezve (CzF.). Külön figyelmet érdemel itt BALLAGI MÓR szótárának (1873) 'az orosz birodalom polgára, akármilyen nemzetiségű legyen is' jelentésleírása, illetve még inkább az, hogy BALLAGI korának népelnevezési és névhasználati gazdagsága is felvillan itt. Ebből sokrétűnek látszik a lexéma alkalmazása, hiszen a fent idézett első jelentés mellett másodikként 'a szlávok azon fájából való személy, amely másképp muszkának is nevezetik', majd 'magyarországi lakos, akinek vallási elvei, szertartásai az északi szlávokéival egyeznek' értelemben is szerepel. Ez utóbbi megfogalmazás arra hívja fel a figyelmet, hogy a korabeli népnévek által jelölt népcsoportot nem a mai foglaimaink szerint kell értelmezni. Ugyanakkor DÓHOVICS BAZIL 1835-ből származó kézírata arról tanúskodik, hogy az orosz nevet a 19. században többértelműsége miatt

igyekeztek pontosító előtaggal ellátni, így például a *magyar-orosz* 'ruszin', a *muszka-orosz* 'nagyorosz' jelentéssel szerepel a munkában (DÓHOVICS 1835/2003).

A mai magyar nyelvhasználatbeli szemantikai tartalma az ÉKsz. szerint a 'zömében Oroszországban élő, keleti szláv nyelvet beszélő (nép)'. Szótárunk jelentésmegadásában az 1980-as évek végének politikai rendszerváltozása is tükröződik, ám a lexéma mai, mindennapi, pongyolának is minősíthető alkalmazásának a korábbi értelmező szótárunk, az ÉrtSz. által is már régiesnek mondott összefoglaló jelentése ugyancsak előfordulhat: eszerint a hajdani cári Oroszország [illetve az egykori Szovjetunió; kiegészítés tőlem: R. A.], területén élő népek (a tulajdonképpen oroszok, a fehéroroszkok és az ukránok) együttes jelölője is.

A rutén vagy más néven ruszin népesség magát a kezdetektől a *rusz* névvel nevezte meg. Talán ez jelenhetett meg a Hunyad vármegyei Rusz 2. (1470: *Rws*, Cs. 5: 119, Adatok 12: 72, EH. 845) és Rusz 1. (1520–1521: *Oroz al. nom. Rws*, Cs. 5: 119, Adatok 12: 63) települések nevében. E neveken kívül azonban sem a *ruszin*, sem a *rutén* vagy a *rusznyák* népknevek településnévi alkalmazásáról nincs tudomásom. Szintén a *rusz* lexémának lehet a személynévi megjelenése az ÁSz. által a 13. század közepéről (1255/1277) idézett *Rus* névalak. Családnévi előfordulására azonban nincs példa.

A *rutén*, a *rusznyák* és a *ruszin* szinonim jelentésű lexémák a magyar nyelvben jóval később jelentek meg (vö. MaMűL. 10. *ruszinok*). A TESz. az előbbi latin eredetűnek (k., h. lat. *Ruteni*, *Rutheni* 'a régi Oroszország lakói'), az *-us* végű alak névvégének elhagyásával magyarított, esetleg német közvetítésű szónak mondja (vö. ném. *Ruthene* 'Galícia, Kárpátalja és Bukovina lakója'), s 1760-ból adatolja *Rutenusok* alakban 'a cári Oroszország lakója; Galíciában, Kárpátalján és Bukovinában élő ukrán személy' jelentéssel. A 'kárpátukrán' jelentéssel csak a 19. század első harmada táján tűnik fel az írásosságbán (1839: *ruthenokról*, TESz.), de az ÉKsz. lapjain a lexéma mai jelentéseként is ezt látjuk viszont.

A *rusznyák* az írott forrásokban elsőként 1742-ben jelenik meg *Rusnyákok* alakban, s a *rutén* népnévvel való szinonim szemantikai viszonyát a TESz. a két közszó szó szerint megegyező jelentésmegadásával hangsúlyozza, 1838-ból pedig már az etnonima 'kárpátukrán' jelentését is regisztrálja. A szó a magyarban szlovák, esetleg ukrán eredetű, vö. szlk. *Rusniak* 'ukrán ember [gúnynévként]'; ukr. *pychák* 'Galíciában, Kárpátalján és Bukovinában élő ukrán'.

Rögtön a 'kárpátukrán' jelentéssel jelenik meg a magyar nyelvben a *ruszin* lexéma, amely ukrán eredetű (vö. ukr. *pycúh*, 'Galícia, Kárpátalja és Bukovina ukrán nemzetiségű lakosa'; le. *Rusin* 'ua.', TESz.). Első adatát 1839-ből *rusziniusok* formában olvashatjuk a végén latinosítással, és etimológiai szótárunk megjegyzi, hogy az elnevezés elavulóban van. BALLAGI szótára (1873) a 'Magyarországban vagy Galíciában lakó oroszok közül való személy' jelentésben való használatát mutatja.

A *rusznyák* és a *ruszin* név végső forrása megegyezik a magyar *orosz* népnév végső forrásával (TESz.). A *rusznyák* elnevezésben a tőhöz kapcsolódva valószínűleg egy képzőbokr szerepel (-*bn*- melléknévképző + -*jak*- főnévképző), a *ruszin* pedig az indoeurópai 'egy' számnév tövével azonos szláv -*in*-*ъ* szingulatív képzőt tartalmazza.

FEHÉRTÓI személynévtárában több olyan címszót találhatunk (*Ruschin*, *Ruzen*, *Ruscinus*, *Ruthenus*, *Ruthen*), amelynek adatai a *ruszin* és a *rutén* lexémákhoz köthetők. A *Ruschin*, *Ruzen* első adata 1264-ből *Ruschin* alakban bukkan fel, a *Ruscinus* címszó alatt legkorábbi előfordulásként az 1237-ből származó *Ruscinum* alakot olvashatjuk. A *Ruthenus* elsőként az 1273-ból lejegyzett *Rutheni* névalakot idézi. A latinos végződés már hiányzik az 1280>1391-es dátummal közölt *Ruthen* alakból (ÁSz.). A *rusznyák* viszont, úgy tűnik, személynévként nem volt használatban. Mindezekből jól látszik, hogy a magyar nyelvben adatolható első közszoói előforduláshoz képest e személynevek jóval korábbiak, amit véleményem szerint talán az magyarázhat, hogy az adatokat tartalmazó oklevél írója a neveket „latinosíthatta”, tehát ezek nem magyar etnonimákból létrejött személyneveknek tarthatók.

Figyelemre méltó ugyanakkor az is, hogy a régi családnevek között a szótáraink által említett első közszoói előforduláshoz képest majd két évszázaddal korábban, 1648-ból van két olyan adatunk, amelynek ez a népnév adta az alapját (*Ruszin* Jurko, *Ruszin* Janos, RMCsSz.). Rajtuk kívül csupán négy másik elnevezés található ebben a szócikkben. Eredetüket visszavezethetjük esetleg a fentebb is említett személynévre, de a népnév közszoói használata előfeltétele a személynévvé válásnak, így akár arra is gondolhatunk, hogy korábbi közszoói alkalmazásukat az írásosság a véletlen folytán nem őrizte meg. Ma a *rutén* etnonimára visszavezethető családnévvel élő személyt nem tartanak nyilván, de régebbi használatát jelzi az ÚCsnT. (1105). A *ruszin* népnévből HAJDÚ újabb adattára szerint 198 magyar személy *Ruszin* írásmóddal álló családneve származik (ÚCsnT. 1105). A *rusznyák* viszont 1 476 magyar állampolgár családnevében van jelen *Rusznyák* ~ *Rusznák* ~ *Ruzsnyák* ~ *Rusznyák-Orosz* ~ *Rusznak* alakban és különböző egyéb változataiban (HAJDÚ 2010: 407).

A *ruszin* etnonima napjaink nyelvében való jelenlétét vizsgálva az ÉKsz.-ban a 'kárpátukrán, rutén' jelentést olvashatjuk. A *rutén* és a *rusznyák* népnév jelentéseként annyi szerepel, hogy 'kárpátukrán'. Az előbbi használatát a szótár kivesszőben lévőnek minősíti, az utóbbit régiesnek mondja. A ma is használt *kárpátukrán* terminus ('tömegében Kárpát-Ukrajnában élő, az ukrán regionális változatát, a ruszint beszélő <nép csoport>'), ÉKsz.) a II. világháború után terjedt el, s vele hivatalosan a népcsoport ukránsághoz tartozását akarták hangsúlyozni. A Trianon előtti Magyarország kárpátaljai területén élő szlávokat a szovjet éra idején ukránná minősítették, s a ma már független Ukrajna is így tartja számon őket. Az egyetlen, 2001-es ukrán népszámlálás során a fent mondott területen 5 045 fő

vallotta magát ruszinnek, és 3 428 ruszin anyanyelvűnek. Mindez 2014-ben az Ukrán Állami Statisztikai Szolgálat honlapján volt olvasható,¹³ mára, 2016-ra azonban ez az oldal elérhetetlenné vált. A 2001-es népszámlálás adatainak átstrukturált elemzését láthatja a hivatal oldalára látogató érdeklődő, ott pedig immár nyoma sincs a ruszin etnikumnak.¹⁴ Ám ez a népcsoport önálló nemzetiségnek vallja magát, és saját magára a *ruszin* etnonimát használja, így ezt szeretné hivatalos elnevezésként elfogadtatni (OSVÁTH 2003: 62). Minderről POPOVICS TIBOR MIKLÓS a következőket írja: „Az évszázadokon keresztül Magyarországon hagyományos ruszin megnevezést egészen 1991-ig [...] viszonylag ritkán alkalmazták. [...] az 1993-as magyarországi nemzetiségi és kisebbségi törvény egyértelműen deklarálta, hogy a ruszinok külön úgynevezett taxált etnikumnak tekinthetők. Tehát Magyarországon most már megvan a ruszin etnonim használatának jogi garanciája.”¹⁵

28. oszlár (eszlár) lásd *jász*

29. örmény

Az *örmény* népnév nemzetközi vándorszó (vö. gör. *Αρμένιος*, lat. *Armenius*, ang. *Armenian*, ném. *Armenier*, oszm. *Ermeni*, or. *армянин*), amely a magyar nyelvbe valamely kelet-európai, talán egy török nyelvből került még a honfoglalás előtt. LIGETI a török eredetű népnevek között sorolja fel (1986: 267, az etimológiai kérdésekhez lásd még WOT. *örmény*¹). Azt tudjuk, hogy az örmények a török népek közül a kazárokkal már a 4–5. századtól több szinten is kapcsolatban álltak (hadászat, kereskedelem, vallás), így rajtuk keresztül a magyarok is érintkezhetek az örményekkel. Ezen túl a magyarság egy része a 9. században az örmények szomszédságában, a Kur folyó vidékén települt le, s velük a honfoglalás után is tartották a kapcsolatot. Az etnonima eredeti szókezdő *ë* magánhangzója a magyarban labializálódott, s ebben a folyamatban az ’örvény, malom, forgósél’ jelentésű *örmény* lexémának is szerepe lehetett (TESz. *örmény*¹, lásd még WOT. *örmény*¹). A lexémát a fentiekben mondottakhoz képest azonban csak kései, 1342-es datálással, dictusos személynévből, igaz, kérdőjellel adatolja etimológiai szótárunk Demetri dicti *Ermen* alakban (TESz. i. h.).

Az etnonima egyetlen Esztergom megyei település nevében szerepel, első, latin nyelvű említéseként egy 13. század közepéről való oklevélben (1243>1449: *Armeni*, Gy. 2: 273, F. 4/1: 307, 10/8: 641). Ugyanezt később *terra Armenorum*-ként említik (1281/1290), majd magyar nyelven is *Ermen* formában (1289, Gy.

¹³ http://www.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_ppul2/select_5/?data1=1&box=5.5W&rz=1_1&rz_b=2_3&k_t=21&bottom=cens_db.

¹⁴ <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

¹⁵ <http://www.valtozovilag.hu/t365/tux0516.htm>.

i. h.). GYÖRFFY GYÖRGY közlése szerint „Esztergomba már IV. Béla elődei (1235 e.) telepítettek örményeket, s Béla idejében is jöttek be” (Gy. 2: 273, illetve vö. MaMűL. 8. *örmények*), akik a tatárjárás után eltűntek vagy beolvadtak, s csak földjüket említik *Örmény* néven. Mindezek alapján az elnevezés egyértelműen a kérdéses népességre utalhatott. Tudvalevő azonban, hogy az *örmény* lexémát tartalmazó településnevek más etimológiájuk is lehetnek: általában inkább az *örmény* ’örvény’ vagy a m. R. *örmény* ’(kézi)malom’ szavakat tekintik az elnevezések alapjának (vö. FNEsz. *Örményes*, *Örményszékes*).

Az *örmény* népnévet korai személyneveink között az ÁSz.-ban nem találjuk meg, a korai családnevek sorában viszont ott van. KÁZMÉR a legelső adatot 1396-ból idézi Paulum *Ermen* alakban (RMCsSz.). HAJDÚ családnev-enciklopédiájában csekély előfordulását láthatjuk, hiszen a mai magyar állampolgárok közül mindössze 24 személy viseli az e népnévből alakult családnevet *Örmény* alakban (ÚCsnT. 930).

Az 1611-es kiadású SZENCZI MOLNÁR-munka nem tartalmazza a népnévet, ám a két évszázad múltán megjelent PÁPAI PÁRIZ-szótárba (1801) már bekerül ’Armenius’ jelentéssel. Ugyanezt az információt olvashatjuk KRESZNERICS-nél is (1831), illetve érdemes megemlíteni, hogy a szótáríró itt még utalást tesz egy belső-szolnoki és egy Alsó-Fehér megyei *Örmény* településre is. A népnév által megjelölt etnikumról kicsit többet tudhatunk meg a CZUCZOR–FOGARASI-szótárból ’Örményországi lakos, vagy ezen országnak ős népétől származott, s annak nyelvén beszélő, annak szokásait, vallását követő, milyenek az Erdélyben nagyobb számmal lakó örmények.’ (CzF.). BALLAGI (1873) ugyancsak Örményországhoz kapcsolja az e névvel illelhető személyeket. Az ÉKsz. a lexéma jelentését a ’zömében Örményországban élő v. onnan származó, indoeurópai nyelvű <nép>’ leírással adja meg. A jelentésleírásban azonban az a tény ugyancsak helyet kapott, hogy e népcsoport tagjai többek között Erdélyben is jelentős számban éltek, és jellemzően kereskedelemmel foglalkoztak. A lexéma ilyen értelmű használatát szótárunk régiesnek minősíti.

30. *polyák* lásd *lengyel* (*lengyen*)

31. *rác*

A 12–13. század fordulóján Anonymus a *rác*-ok földjéről (*t[er]ram rachý ~ racy*) is beszélt e népcsoportot magyar néven nevezve. A *rác* népnév a 12. században a délszláv Sřb törzs központjaként működő dél-szerbiai *Ras* város nevéből alakult (TESz., KNEZSA 1955: 454, MaMűL. 9. *rácok*). A magyar *rác* névvégi *c*-je KNEZSA szerint egy **Rászföld* összetételből magyarázható (1955: 454). A lexéma főnévi ’szerb ember’ jelentésére etimológiai szótárunk 1403-ból idézi a Johanne *Rach* személynevet, de első közzsói előfordulásának az 1456 körülről származó *ratz* adatot mondja (TESz.). KRISTÓ kutatásai szerint a *rác* lexéma által

jelölt etnikum nagyjából a 14. században bukkan fel a Kárpát-medencében (vö. 2003a: 111–119). Tömeges betelepülésükkel az Anjouk uralkodása idején, Szerbia török fenyegetettsége következtében számolhatunk az ország déli területein (MaMűL. 11. szerbek).

Helynévi megjelenései is késeiek, első és egyetlen pusztai népnévi eredetű előfordulása a kései ómagyar korban figyelhető meg a Közép-Szolnok vármegyei *Rác* 1404-es datálású *Rach* névformájában. A régi Magyarország területén ezen kívül mindössze 6 olyan település létezett (*Rácradna* Arad vm., 1477: *Raaczradna*, Cs. 1: 761; *Rácfalu* Heves vm., 1454, 1465: *Raczfalw*, Cs. 1: 69; *Rácfalva* Nógrád vm., 1417: *Rachfalua*, ZsO. 6: 259; *Ráckanizsa* Zala vm., 1478: *Rackanysa*, Cs. 3: 96; *Alsó- és Felsőrácfalu* Zaránd vm., 1525: *Alsó Raczfalw*, EH. 915, 1525: *Felse Racz Falw*, EH. 915), amelyek névadásában a *rác* lexéma jelzői névrész szerepét betöltve vett részt. Bizonytalannak látszik ugyanakkor, hogy mikor lett a magyar nyelvben a *rác* népnévvé; mindenestre úgy tűnik, hogy a törökök elől menekülő szerbség jelölőjeként vált közkeletűvé. BENKŐ LORÁND arra hívta fel a figyelmet, hogy Anonymus az összes szláv etnikum megnevezése közül csupán e népcsoport esetében használt magyar nevet, ami azt mutathatja, hogy nemigen ismerte a latin névváltozatot. Viszont felvetette annak a lehetőségét is, hogy szinonimaként a szintén szerbeket jelölő, a 15. század elejéről adatolható *szerém*-mel (1405 k.: *zerem* 'szerb', SchlSzj.) is számolni lehet, bár e nevet végső soron szűkebb jelentéstartalmúnak, csak a szerémségi Száva mentén élő szerbekre vonatkozóan s inkább csak alkalmi megnevezésnek mondja, amely a latin *Sirmium* ~ *Sermium* városnévből eredeztethető (1998a: 73–74).

Figyelemre méltó, hogy a magyar és a korabeli német nyelven kívül a *rác* sehol nem volt használatban (vö. KMTL. *szerb–magyar kapcsolatok*), minden egyéb nyelv a népcsoport belső *Sřb* nevéből kiindulva nevezte meg a szerbeket, s később a mi nyelvünkben is a *szerb* váltotta fel a korábbi *rác* elnevezést. A lexéma főnévi 'déli szláv nyelvet beszélő, főleg Szerbiában lakó, illetőleg onnan származó személy' jelentésére a TESz. egy 1405-ös *Szirb falva* helynevet idéz MELICHTÖL (1925–1929: 167), ám ezt az adatot MELICH maga is kérdőjellel tekintti *Szerb-* előtagúnak, mivel a máramarosi *Szerfalva* település névadata. A *szerb* első közszói előfordulását pedig etimológiai szótárunk csak 1783-ból adatolja *Serbek* formában. Településnév alkotóelemeként a kései ómagyar kor végén bukkant fel, egyedül a Hunyad vármegyei *Szerbfalva* ~ *Szerb* négy névadatában (1484: *Zerbfalva*, EH. 915; 1516, 1519: *Zerbfalwa*, Cs. 5: 138, EH. 915; 1518: *Zerb* Cs. 5: 138, EH. 915).

A *rác* személynévi használatát az ÁSz. 1228/1491-es dátummal adatolja (*Rach*), a *szerb* népnévhez köthető személynévi előfordulást ugyanakkor nem tud kimutatni, de nem találunk rá példát a TESz. és az EWUng. lapjain sem. Családnévi használatban a *rác* népnév első adatát a családnévszótár 1401-ből idézi (Mathias *Rach*, RMCsSz.), s a 14–17. századból további mintegy másfél hasábnyi

névadatot sorol fel. Ezzel szemben a *szerb* ebben a funkcióban legkorábban 1550-ből adatolható (Georgius *Szerb*, RMCsSz.), s a fenti időintervallumból ezen kívül csupán 3 név idézhető. Hasonló arányt tükröz az is, hogy napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 36 001 személy viseli a *Rác*z ~ *Rác* ~ *Rátz* ~ *Raátz* ~ *Ratz* ~ *Rac* és más változatokat (HAJDÚ 2010: 390), s csupán 108 a *Szerb* és 34 az esetleg ide kapcsolható *Serb* családnevet (ÚCsnT. 1268, 1160).

A közszoói előfordulást szótárainkban vizsgálva azt láthatjuk, hogy SZENCZI MOLNÁR (1611), PÁPAI PÁRIZ (1708) és KRESZNERICS (1831) a *rác* 'Thrax, Rascianus' összefoglaló jelentését adja meg, a *szerb* viszont még nem szerepel egyikük munkájában sem. A CZUCZOR–FOGARASI-féle szótárban (1862–1874) már mindkét közszo megjelenik, s szinonim használatukat, tulajdonképpen a külső és a belső elnevezés tényét is jelzi a mű a *rác*z címszó alatt: „Török, és ausztriai birodalomban lakó déli szláv népfaj, kik magukat szerbeknek nevezik.” A *szerb* „A szláv törzshöz tartozó népfaj neve a szerb fejedelemségben” (CzF.). BALLAGI MÓR szótára (1873) a *rác* közszo jelentését 'szerb'-ként írja le, s a *szerb*-et önálló címszóként is felveszi 'a szláv törzshöz tartozó népfaj Magyar- és Törökországban' szemantikai tartalmat társítva hozzá, ám itt már nem utal a szinonim használhatóságra. Az ÉKsz. a *rác* kapcsán ugyancsak jelzi a szinonimitást a '(Magyarországon élő) szerb' jelentésmegadásával.

A két népnév településnevekben való adatolhatósága igen csekélynek mondható, ám a felbukkanásuk ideje közötti nem túl nagy különbség alapján feltételezhetjük, hogy a két etnonima az ómagyar korban egy ideig szinonimaként működhetett. Azt, hogy a 19. század első felében még ingadozott a nyelvhasználat, az is mutatja, hogy például Kossuth a hazai szerbeket nevezte rácnak, a külfoniatkat pedig szerbnek (OSVÁTH 2003: 56). Ezután azonban a *szerb* etnikumjelölő kizárólagossá vált. Az ok egyfelől a kérdéses etnikum önelnevezéséhez való igazodás lehet, másrésről hozzájárulhatott e névváltáshoz az *oláh* ~ *román* névpárhoz hasonló jelenség is, tudniillik hogy a korábbi és kizárólag magyar nyelvi használatban lévő névforma, a *rác* kissé pejoratív használatúvá vált (vö. i. m. 55). Korábbi értelmező szótárunk megjegyzi, hogy e névalak használatának a második világháború előtt gyakran sovinizta színezete volt (ÉrtSz.). Művelődéstörténeti lexikonunk a népnév ezen alakjának a magyar nyelvben megfigyelhető pejorativitását a Rákóczi-féle és az 1848-as szabadságharccal való szembenállásukra, illetve majdan az első világháborús eseményekre, azaz politikai okokra vezeti vissza (MaMűL. 9. *rácok*).

32. *román* lásd *oláh*

33. *ruszin* lásd *orosz*

34. *rusznyák* lásd *orosz*

35. *rutén* lásd *orosz*

36. *sváb*

A *sváb* népnév német, közelebbről valószínűleg bajor-osztrák eredetű, vö. ném. *Schwabe*, baj.-osztr. *schwab* 'Svárország lakója' (TESz.). Alapja összefügg a lat. *Suevus* 'egy germán néptörzs tagja' főnévvel, de etimológiája a TESz. szerint nem egyértelmű. Etimológiai szótárunk első adataként 1414-ből idézi a Szepes megyei Sváb ~ Svábfalva *Zoap* névalakját (ennek azonban korábbi adata is van, lásd később), első köznévi előfordulását pedig 1538-as dátummal közli *Suab* alakban. E köznév elsődleges jelentése 'a németek egyik csoportjához tartozó személy' volt, később azonban jelentésbővülés eredményeként (nem csupán a magyar, de a környező nyelvekben is) 'német telepes, magyarországi német' szemantikai tartalma is kialakult.

Az Árpád-kori német betelepedés után (lásd a fejezet *német* címszavát) a török hódoltságra következő időszakban újabb jelentős települési hullám figyelhető meg. Az újonnan érkezők a Német Birodalom legkülönbözőbb részeiről származtak, de döntő többségük a dél-német területen fekvő Sváb Birodalmi Kerületből érkezett. Az első, még a 17. század végén érkezett telepesek túlnyomórészt a svábok lakta tartományokból, Schwabenből és Württembergből jöttek (vö. BINDOFFER 2001, MaMűL. 8. *németek*).

Ismereteim szerint a *sváb* lexéma az ómagyar kor egyetlen településnévének létrehozásában vett részt. A fent említett Szepes vármegyei *Sváb* névadatai közül a legkorábbi egy 1294-es datálású oklevélből való *Suap* alak (RegArp. 2/4: 3992, HO. 8: 341, Fekete Nagy 208), s figyelemre méltó, hogy — a svábok történetéről fentebb írottaknak látszólag ellentmondva — igen korai dátummal szerepel. Ez véleményem szerint talán azzal magyarázható, hogy e településnévben esetleg a népnévből személynévvé lett lexéma szerepel. A személynévi használatra ugyanis az ÁSz. már 1274-ből közöl adatot ugyancsak *Suap* formában. FEKETE NAGY ANTAL viszont a telepítő hospes nemzetiségét látja az elnevezés motivációjának: „A helység nevének latin alakja, a villa Sueui és magyar alakja, a Svábfalva egyaránt azt bizonyítják, hogy a falut egy sváb nemzetiségű hospes telepítette. [...] a falu lakóit mégis németeknek kell tekintenünk, mert emellett bizonyít első előfordulása 1268-ból, amikor a község a székpénzegységekben felsorolt német helységek között tűnik fel.” (1934: 208).

A *sváb* népnév családnévben későn adathozható, legkorábbi előfordulását KÁZMÉR 1715-ből idézi (Laurentius *Svab*, RMCsSz.), amit talán a név viszonylagos ritkasága magyaráz: a szótár által átfogott négy évszázadból ezen kívül mindössze öt másik névadatot ismerünk. HAJDÚ MIHÁLY közlése szerint ma a tízmilliónyi magyar közül mindössze 694 személy viseli a *Sváb* (411) ~ *Schwáb* (112) ~ *Schwáb* (106) *Schwab* (52) ~ *Schwab* (10) ~ *Schvaáb* (2) ~ *Svaáb* (1) családnévet (ÚCsnT. 1146, 1148, 1235).

A *sváb* címszó korai szótáraink közül a SZENCZI MOLNÁRÉban és a PÁPAI PÁRIZÉban még nem szerepel, de a KRESZNERICS által összeállított munkában (1831) már megtalálhatjuk, ahol a lexéma 'Svevus' jelentésben szerepel, azaz egy Germániában élő néptörzs vagy népegyesület (vö. FINÁLY 1884) neve. A CZU-CZOR–FOGARASI-szótár (1862–1874) a 'Svábföldön született, vagy onnan érkezett német', illetve a 'külföldről bevándorolt, Magyarországon megtelepedett német' jelentését adja meg, s megjegyzi, hogy ez az etnonima szolgált az újonnan beköltöző németeknek a régtől fogva az országban élő németiségtől (a szepességi és erdélyi szászoktól) való megkülönböztetésére (CzF.). A népnévnek a magyar nyelvben történt meggyökeresedését tehát ez a jelentésbeli különbségtétel indokolhatta. BALLAGI MÓR (1873) a lexéma általában használt összefoglaló jelentését írja le az elsőként a 'minden német nemzetiségű egyén, aki Magyarországon lakik' jelentés megadásával, de speciálisabb szemantikai tartalmat is ismer, amelyet 'a Svábföldön lakó, vagy ottszületett német egyén' formában fogalmaz meg. Az ÉrtSz. 'a németiségnek a bajoroktól nyugatra, Svájc határától északra lakó, délnémet nyelvjárást beszélő csoportja', illetve 'a török hódoltság után Buda és Pest környékére, a Bakonyba, Tolna és Baranya megyébe, Szatmár vidékére, a Bácskába és a Bánságba különféle vidékekről telepített németek' jelentést adja meg. Ugyanakkor ez a szótár az etnonima kapcsán már „barátságtalan érzületet kifejező szóhasználat”-ról is beszél az általában a magyarországi németek, illetve a magyarrá vált leszármazottaikkal kapcsolatos alkalmazáskor. Hasonló mellékjelentésre OSVÁTH a lexéma további jelentéstágulásáról szólva utal: a svábság a szászokénál kisebb társadalmi presztízsű népcsoport volt, ami azért alakulhatott ki, „mert a városlakó szászokkal ellentétben többségükben földművelő falusiak, parasztok voltak. A *sváb* szó a mai magyarban esetenként pejoratív színezetű, ilyenkor jelentésbővítéssel a németországi németeket is magában foglalja. A hazai falusi németek ezt a szót önelnevezésként használják, s csökkent önértékelésükre utal az a tény, hogy idősebbjeik az általuk használt nyelvjárást nem tartják igazi németnek, »csak« svábnak.” (2003: 61). Az újabb értelmező szótárunk a lexémának egyfelől 'a 18. sz. óta Magyarországra települt német (többnyire bajor-osztrák) népcsoport', másfelől a 'Németország délnyugati részén élő német népcsoport' jelentését adja (ÉKsz.).

37. szász

KRISTÓ GYULA szerint a *szász* népnév a magyarországi betelepültekre utalóan kezdetben nem a vele jelölt népesség eredetére utalt, hanem sokkal inkább a kiváltságolt jogi státusukra, amelyet az 1224-es Andreanum foglalt írásba (2003a: 125). Ez a népcsoport nagyobb tömegben Dél-, majd Észak-Erdély vidékén telepedett le kezdetben nem összefüggő területen, később azonban a folyamatos betelepülések következtében a 13. század második felében kialakult a két általuk

lakott területen egy-egy összefüggő szász tömb, a déli vidéken a Királyföld, a tulajdonképpeni Szászföld (KÓSA–FILEP 1975: 129, MaMűL. 8. *németek*). Az eredetileg sokféle németből álló népesség itt válik azután egységessé nyelvben (nyelvjárásában), kultúrájában és etnikai identitástudatában. Hasonló jelentős betelepedés figyelhető meg a 13. század első harmadától kezdve, de még a 14–15. század folyamán is a Felvidéken (vö. MAKKAI 1987: 299). A betelepülés mértéke a tatárjárás után kiemelkedő jelentőségű a szepességi területen (KÓSA–FILEP 1975: 177), ahol azonban az erdélyihez hasonló összefüggő szász tömb nem alakult ki.

A *szász* népnév eredete vitatott. Egyes vélemények szerint a német nyelvből származik, vö. aln. *Sasse*, *Sass*, középaln. *Sasse*, ir. ném. *Sasche* 'Szászország lakója, szász férfi'. Ez pedig a latin *Saxo*, *Saxon* 'szász' népnévvel függ össze. Hangtani érvek alapján (a magyar nyelv régi német jövevényszavaiban a német *s*-nek mindig *zs* és *s* felel meg, soha nem *sz*) azonban KNIEZSA ISTVÁN (1955: 492) és a TESz. is inkább szláv eredetűnek mondja, vö. szb.-hv. *Säs*, szln. *Sás*, cseh, szlk., le. *Sas* 'szász férfi'. Etimológiai szótárunk a *szász* első megjelenését helynévből idézi, legkorábbi köznévi előfordulását pedig 1405 körülről adatolja „saxo: *zaz*” formában a Schlägli Szójegyzékből (TESz.).

Ennek a lexémának az ómagyar korban több mint félszáz településnek háromszáznál is több névadatában volt névalkotó szerepe. Közülük legkorábban egy Torda megyei helynévben történik utalás latin megnevezésével a szász népességre, amikor egy 1177 körülről származó oklevél *Saxoniauara* nevű helyről beszél (Cs. 5: 702, Adatok 29: 20). A *szász* lexéma három vármegye településneveiben látszik jelentősebbnek, mégpedig Torda, Küküllő és Erdélyi Fehér megyékben, amelyek egymás mellett, Erdély déli részén fekszenek. A nevek (egyetlen kivétellel) a 13. század második felétől adatolhatók, de nagyjából kiegyenlített arányban tűnnek fel a 13., a 14. és a 15. században, ami a népesség folyamatos betelepülésére utalhat.

Személynévi használatát illetően az ÁSz. adatai nem látszanak kellően megnyugtatónak, ugyanis a *Zaz* címszó alatt csupán egyetlen helynévi adatot találunk (1287: ad metam *Zaz*), s egy másik, a *Sas* címszóhoz utal minket a szótár. Itt azonban kizárólag *Sas* és *Saas* adatokat találunk, amelyek a *szász* lexéma korabeli helyesírását, valamint a korabeli helyesírási gyakorlatot tekintve inkább más tőből származó neveknek tűnnek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a kor írásossága alapján a hely- és személynevekben általában is gondot okozhat az összetételekben is gyakran megjelenő *száz*, *sas*, *sás* és *szász* szavak elkülönítése. A fent idézett példánál meggyőzőbbnek tűnik viszont a FNESz. által 1328/1329-ből idézett „Nicolaus dictus *Zaaz*” forma (FNESz. *Szász*). Családnévként a RMCsSz. először 1366–1377-es dátummal adatolja (Jacobi *Zaaz*), ez után pedig még további két hasámban sorakoznak a nevek. Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 7555 viseli a *Szász* ~ *Szasz* családnevet (HAJDÚ 2010: 453).

Korai szótáraink közül PÁPAI PÁRIZ munkája (1708) a *szász* etnonima jelenését a népcsoport lakhelyére történő utalással 'Saxo Transylvanus'-ként adja meg, csakúgy, mint KRESZNERICS műve (1831), amely SZENCZI MOLNÁR ALBERT-re (1611, 1621, 1708) hivatkozik. A CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862–1874) 'A német nemzet egyik ágának neve, mely a felső német-birodalomban, nevezetesen az úgy nevezett szász tartományokban honol. Innen származtak azon szászok is, kik Erdélyben a tizenkettedik század folytán telepedtek le.' (CzF.). Szinte ugyanezt a jelentésmeghatározást olvashatjuk BALLAGI MÓR munkájában (1873) is. Mint önálló etnikai csoport a szászság Magyarország területéről történelmünk során eltűnt, így a *szász* lexéma mai jelentését az ÉKsz. mint 'Németországban a poroszoktól délre és nyugatra élő (népcsoport)'-ként határozza meg. Etnonimaként a történettudomány használja a 'kora középkori, részben Angliába került nyugati germán (törzs)' megjelölésére. Ugyancsak alkalmazzák az erdélyi és szepességi németek megnevezésére (ÉKsz.).

38. *székely*

A *székelyek* kérdése általában véve is igen ingatag pontja történetírásunknak. A székelység eredete vitatott, nyelvükről pedig nem tudni, hogy eredetileg is a magyar volt-e, vagy csak az együttélés következtében váltották le azt. A nép eredetének kérdésében nagyon sokáig Kézai hun származáselmélete volt a meghatározó, napjainkban azonban e kérdésben két álláspont létezik. Az egyik szerint eredendően magyarok voltak, a másik török eredetűnek tartja őket, akik a honfoglalás előtt csatlakoztak a magyarokhoz (KMTL. *székelyek*, MaMűL. 11. *székelyek*). Napjaink kutatási eredményei inkább az utóbbi elképzelést látszanak igazolni. Krónikáink először a 1116. évi Olsava melletti és az 1146. évi Lajta menti csatában említik a székelyeket, mint akik a besenyőkkel együtt a magyar sereg elővédjei voltak. A népcsoport keleti szokás szerint — mint valamely más néphez csatlakozott népesség — a trónörökös uralma alatt állt, a harcok során minden alkalommal az elő- és utóvéd szerepét töltötte be, s letelepedésük után a határvédelemben kaptak igen komoly szerepet. A 10. század második felétől a székelyek elsősorban a magyar állam nyugati–délnyugati és esetleg keleti határain teljesítették határvédő szolgálatot, s amikor a 12. század elejétől az ország nyugati határain már a harcok elcsitulnak, s ezen a területen kevesebb határőr is elegendő volt, nagyobb csoportjaikat áthelyezhették a keleti részekre. Az etnikum a keleti csoport kivételével a 14. század végére lassan felszívódott a magyarságba, a többiek elvesztették területi-népi különállásukat. Erdélybe telepítésük összefüggött a 11. században megszorodott besenyő támadásokkal és a magyar gyeponalnak a Kárpátok vízválasztójáig történő kiterjesztésével. A csoport viszont máig őrzi a népnevet és összetartozásuk tudatát. Jelenlétük a Szászföldön a 12. század elejétől-közepétől figyelhető meg, a Kárpátokig a 13. század első felében

jutottak el. A 13-14. század fordulóján alakult ki a mai Székelyföld (KMTL. i. h., lásd még NéprLex. *székelyek*, MaMűL. 11. *székelyek*).

A középkori források leggyakrabban a *Siculus* alakot használták a népcsoport megnevezésére. A népnév az egyik magyarázati kísérlet szerint török eredetű, származtatták a kikövetkeztetett **sikal* 'herceg, nemes', illetve a 'jövevény' jelentésű szavakból. Egy másik elmélet szerint a székelység mint nép a bolgár-török (volgai bolgár) *'s.g.l* ~ *'s.k.l* törzsből származtatható, s nevét **eszkel* ~ **eszkel* ~ **iszikil* ~ **iskil* formában szokták említeni (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 16). A törzsnevet újabban **Āskāl* formában rekonstruálták, ami viszont az összevetést nehezebbé tette. Az elnevezés alapja egyes vélemények szerint kabar törzsnév volt, eszerint a *székely* az ún. „vélt törzsnevek” népes csoportjába tartozna (vö. NAGY 1910: 61, GYÖRFFY GY. 1939/1990: 89–90, 92, KRISTÓ 1996: 49–79). Néhány éve BENKŐ LORÁND is értekezett e kérdéstről (2002), s a fent említett próbálkozásokat meggyőzően cáfolta. Etimológiát ugyan nem adott, de nyelvi tényekkel bizonyította a szó ómagyar kori *szēköl* ~ *szēkēl* hangzását, ami pedig kizárja a fentebb említett származtatási lehetőségeket (vö. KRISTÓ 2003b). Figyelemre méltó, hogy *székely* címszót a magyar nyelv török eredetű jövevénytársait tárgyaló WOT. nem tartalmaz. Az írásosságban fellelhető legkorábbi alakja a TESz. szerint egy 1092-ből adatolható személynévben bukkan fel: „Et hec sunt nomina predictarum familiarum Michael Cuna Cunei [...] *Scichul* Boguta Rescadi”. Főnévi használatát a Besztercei Szójegyzék 1395 körülről „*siculus: zekel*” formában mutatja be.

Az ómagyar kori Magyarország általam vizsgált forrásaiban 27 olyan településre bukkantam, amelynek névalkotó eleme a *székely* lexéma, s e 27 településnek az elemzett időszakban 40 névalakját adatolhatjuk. Az írásosságban legkorábban a bihari Székely (1.) elnevezése bukkan fel (1213/1550: *Scecul*, v., Gy. 1: 666, J. 356, Adatok 16: 9, VRH. 123: 516, EH. 938), de az ezt az etnonimát tartalmazó településnevek száma majd csak a 14. századtól szaporodik meg látványosan. Földrajzi tekintetben egyértelműen a keleti térségek szerepe kiemelkedő, különösen Bihar, Maros-Torda és Udvarhely területén látszik gyakori névalkotó elemnek. Emellett megjegyzendő, hogy habár a Dunától nyugatra a népnév településnevekben való megjelenése egyáltalán nem jellemző, Tolna megyében négy település nevében is feltűnik.

A magyar személynevek között FEHÉRTÓ KATALIN munkája a 13. század utolsó harmadából, egy 1274-ből származó oklevél egyetlen adatát idézi a *Zekul* címszó alatt: „populi castri Zaladiensis [...] Hynd cum filiis suis Georgius *Zekul*, Costatun, Damianus, Simoun et Bank” (ÁSz.). Emellett az olvasót a *Scichul* címszóhoz utalja, ahol ugyancsak egyetlen, ám jóval korábbi, 1131-es dátummal olvashatjuk a címszóval megegyező helyesírású névadatot. 1308 körülről pedig már családnevet is ismerünk Petrum *Zecul* formában, s a családnév korabeli igen nagy népszerűségét bizonyítja az RMCsSz. két lapon felsorakoztatott adattömege. A

családnév nagy számban van jelen a mai magyar névrendszerben is, hiszen 12 319 magyar személy viseli, közülük 12 065 *Székely*, 56 *Szekely*, a többiek egyéb alakváltozatban írva használják (HAJDÚ 2010: 446).

SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611) és PÁPAI PÁRIZ (1708) szótárában a lexéma az etnikumot jelző *'Siculus, Scytha, Scethulus'* jelentéssel szerepel, és hasonlóan jár el PÁPAI PÁRIZ munkájának 1801-es kiadásában is a *'Sekelius vulgo Siculus'* jelentésdefinícióval, valamint KRESZNERICS (1831), aki a főnév *'Siculus'* szemantikai tartalmát adja meg. CZUCZOR–FOGARASI szótára (1862–1874) a székelyekről azt írja, hogy őket a hagyomány Attila hunjaitól származtatja, akik birodalmuk bukása után vonultak Erdélybe, s a székely nemzet tagjaiként az ottani székely székek lakói, máig ott élnek. Ezen túl „általán divatos értelemben magyareMBER, ki az erdélyi székelyföldnek lakosa s az úgy nevezett székely nemzet ivadéka, tagja. Aranyosszéki, csikszéki, marosszéki, udvarhelyi, háromszéki stb. székely. Székely fő ember. Lófő székely (lovasszéki) siculus equestris, primipilus. Székely darabant, siculus pedestris, pyxidarius. A hagyomány őket Attila hunjaitól származtatja, vagyis a hun birodalom felbomlása után az erdélyi bércekre vonult hun maradványoknak tartja.” (CzF.). BALLAGI MÓR (1873) azt emeli ki, hogy a székelyek a Székelyföld lakosai, és hogy a magyarság részei. Az ÉKsz. jelentésdefiníciója alapján az etnonimát napjainkban az *'Erdély délkeleti részében élő magyar (népcsoport)'* megjelölésére használjuk.

39. szerb lásd *rác*

40. szerecsen(y)

A vallási elkülönülés adja az olasz eredetű *szerecsen(y)* név jelentésének alapját, mivel eredetileg a Kárpát-medencébe érkezett nyugati arab mohamedánokat jelölte (MaMüL. 4. *izmaeliták*). Mindezek miatt talán e lexémának a népnevek körébe való sorolása kissé bizonytalannak látszhat, mégis ide vonom azzal az indoklással, hogy a népi tudatban a vallás és az etnikum igen gyakran keveredik ugyanúgy, ahogyan ez a probléma az általam ugyancsak tárgyalt *böszörmény*-nyel és bizonyos tekintetben a *zsidó*-val kapcsolatban is felvetődik.

A lexéma olasz eredetű (vö. *saraceno, saracino* 'szaracén, mohamedán, muzulmán; hitetlen, pogány', TESz.), amely maga a latin *Saracenus*-ra megy vissza, s megfelelője megtalálható egyéb európai nyelvekben is (ang. *Saracen*, ném. *Sarazene*, óe. szl. *sracinъ*). A TESz. első írásbeli megjelenését személynévben 1138/1329-ből adatozza *Scerecín* alakban, s az 'arab, izmaelita' főnévi jelentést is ehhez az adathoz köti. Az 1395 körüli szórvány kapcsán (forachenus: *zerechen* orzaga; Ethýepes: *ferechen*) pedig a lexéma 'fekete ember, néger' jelentése is kimutatható.

A *szerecseny* etnonima az ómagyar kor öt településének hat névalakjában szerepel névalkotóként. A legkorábbi adat Győr vármegyei Szerecseny (1.) település

neve, egy 1256-os oklevélből *Zerechyn* (Cs. 3: 560, F. 4/2: 400, Adatok 23: 2) alakban tudjuk kimutatni. A további települések is mind az ország nyugati felében fekvő megyékben (Baranya, Fejér, Veszprém, Pozsony) feküdtek.

Hogy a népnév a kora középkori magyar nyelvben használatban volt, azt a belőle kialakult személynevek viszonylag nagyszámú és változatos írásképi adathatósága is jelzi. Árpád-kori személynévtárunkban okleveles megjelenéseit a *Zerechen*, *Zerechin*, *Zerechun*, illetve a *Scerechun*, *Sceresun*, *Scerecin*, *Serechen* címszók alatt találhatjuk összegyűjtve, az első adata 1138/1329-ből való (ÁSz.). A középkori családneveink között, ha nem is túl nagy számban, de láthatunk e népnévből kialakultakat is, a legkorábbról regisztrált alak az 1395-ös (*Szerecsen* Miklós), és bár ez a helyesírás tekintetében modernizált alak, de az adat hitelességét ez nem befolyásolja (RMCsSz.). A mai családnevek között e népnév nagyon ritka, HAJDÚ adattára szerint a *Szerecsen* névváltozatot 32, a *Szerecseny*-t 1 személy viseli, de a munka régebbi használatú *Szerecsén* alakváltozatra is utal (ÚCsnT. 1268).

A lexémát SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótárában (1611) 'Aethiops' jelentéssel szerepelteti, sőt külön felvesz egy *Szerecsenország* önálló címszót is, amelynek 'Aethiopia' jelentését adja meg. PÁPAI PÁRIZ munkájában és KRESZNERICS művében nem találjuk a keresett címszót, annál inkább jelen van a CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862–1874), ugyanis három *szerecsen* is szerepel benne. A második és a harmadik egy Fejér megyei pusztára és egy Győr megyei falura vonatkozik, ám az első címszó alatt a lexéma korabeli népnévi használatáról is olvashatunk. A mű a szót a középkori latin *saracenus*-hoz köti, és szócikkében három jelentést sorol fel: az első leírás szerint a keleti Arábia lakosainak neve, amely a keresztes háborúk idején jelentésbővülés eredményeképpen a mohamedánok összefoglaló nevévé lett. Emellett Etiópia lakóit, valamint Közép-Afrika fekete, néger lakosságát is illethették ezzel a névvel. Az ómagyar kori településnevekben előforduló lexéma mögött ezek közül az első jelentés rejlik. Hasonló szemantikai tartalmat tulajdonít a főnévnek BALLAGI is (1873), 'déli meleg tartománybeli fekete ember' jelentését adja meg a főnévnek. Az ÉKsz. a főnév két különböző jelentését írja le: a lexéma 'néger' jelentését népies-régiesnek minősíti, illetve elavult használatról beszél az 'arab, mór vagy izmaelita' szemantikai tartalom kapcsán. A korai településneveinkben található népnévnek az 'izmaelita' jelentését kell látnunk, mára azonban a szó már kiavult a köznyelvből.

41. szlovák lásd tót

42. tatár

A tatárokról az első feljegyzéseket a 8. századból lehet olvasni. A 12. században az etnonima eredetileg egy kis csoportot nevezett meg, majd jelentéstágulással a mongolok összefoglaló nevévé lett mind a keleti, mind a nyugati forrásokban,

még később pedig átvonódott a mongolok által legyőzött török népekre. A tatárok Kun László korában, a 13. század utolsó harmadában jöttek a Kárpát-medencébe (KRISTÓ 2003a: 251). Elnevezésük vándorszó (vö. ném. *Tatar*, cseh *tatar*, oszm. *Tatar* 'tatár ember'), amely a török nyelvekből terjedt el, a magyarba az ótörökből érkezhett. Végső eredetét a mongolra lehet visszavezetni, vö. mong. *tatari*, kalm. *tatr* 'dadogó személy' (vö. WOT. *tatár*). LIGETI nem tárgyalja a török eredetű szavaink között. A TESz. kizárólag a személynevek tanúsága alapján állapította meg, hogy e népnév a 12. századtól már ismert lehetett a magyar nyelvben, de a honfoglalás előtti szóátvételt valószínűtlennek mondja. A szótár legkorábbról a Petro *Tathar* de Senfalwa személynévi adatot idézi 1176-os dátummal, a 'tatár személy' jelentés első megjelenését pedig egy 1181/1288/1366/16. sz.-i oklevélhez köti (TESz.).

A korabeli Magyarország 13 településének 20 névalakja kapcsolható a *tatár* lexémához. Legelső településnévi megjelenése a Szatmár megyebeli Tatár (1.) helyhez köthető, és a fent említett 1181/1288/1366/16. sz.-beli datálású oklevélben regisztrálható *Tatar* formában (ComSzath. 163, RegArp. 1: 133, Mező-Németh 115). Ez után azonban egy feltűnő kronológiai űr figyelhető meg az adatolásban, hiszen a legközelebbi itt számba vehető nevet csak a 14. század első harmadából tudjuk felmutatni. Név földrajzi tekintetben megállapíthatjuk, hogy a középkori Magyarország területén jelenlétük elszórtan, 11 megyében figyelhető meg, a Dunától nyugatra azonban egyáltalán nem jellemző.

A TESz. véleményéhez kapcsolódva elmondható, hogy a 12. században az etnonima már olyannyira ismert lehetett nyelvünkben, hogy a század végéről a belőle alakult személynév is adatható. Az ÁSz. a *Tatar*, *Thatar*, *Thartar*, *Tharcan* címszó alatt közli legkorábbról a már többször idézett 1181/16. sz.-i ártírt oklevélből, illetve egyértelműen 13. század eleji, 1201/1227-es dátumú forrásból a személynév *Tatar* formáját. Családnév funkcióban a 14. század közepétől tartható számon. KÁZMÉR a „*Petrum Tatarar*” minden bizonnyal elírt formát közli a legkorábbi névelőfordulásként egy 1358-as forrásból (RMCsSz.), s a szótár bő hasábnyi adatfelsorolásából a családnév gyakori voltára következtethetünk. Mai családneveink között inkább közepes gyakoriságúnak látszik, 2 432 magyar ember viseli ezt a nevet leginkább a *Tatár* (2 329), sokkal kevésbé jellemzően a *Tatar* (17) alakban írva, ezeken kívül pedig egyéb írásváltozatban is használják (HAJDÚ 2010: 471).

SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), PÁPAI PÁRIZ (1708) és KRESZNERICS (1831) munkájában a *tatár* címszó alatt a lexémának csak az igen tömör 'Tartarus' jelentésmegadását olvashatjuk. A CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862–1874) az etnonimának az idők során változó, előbb szűk, majd tágabb jelentéséről bőven olvashatunk. „A közép korban az V-ik század óta a bolgárok, khazarok, úzok, besenyők (pecsenegek) stb. neve alatt háborgatta e nép mind Ázsiát mind keleti Európát. Tatár név alatt egy része csak Batunak Magyarországra betörése után

lőn ismeretes. Az arabok és persák kevésbé ismerik e nevet. [...] Eredetileg mongol néptörzset jelentvén és e névvel néprajzi tekintetben azonos levén, a mongoloknak hódításai folytán a XIII. században a tatár név gyűnév lett, melylyel [...] nemcsak a tulajdonképeni tatárokat vagy mongolokat, hanem a hatalmuk alatt állott rokon és hasonló népeket is jelezték. (Csakhogy Európában szójátékból a régiek ,Tartarus' [= alvilág] szava után őket tartárok-nak vagyis alvilágiaknak, alvilágból jötteknek nevezték el. De Magyarországon tisztán megmaradt a ,tatár' név). [...] Mai korban a tatár név kettős vonatkozásban használtatik: egyszer a felső ázsiai (altaji) népség- és nyelvtörzs jelölésére, aztán különösen mint egyes meghatározott népségek nevezete.” (CzF.). BALLAGI (1973) szócikkében ezzel szemben röviden, az etnonima által megnevezett nép közép-ázsiai nomád eredetét kiemelve ad jelentés-meghatározást. Az ÉKsz. a lexémának több jelentését ismereti. Napjaink köznyelvi használatában azt a népet jelöli, amelyik ’tömegében Tatórföldön, a Volga középső folyásánál él, és török nyelven beszél’. Emellett azonban mint a történettudomány szakszava, két egyéb jelentéssel is használatos. Egyfelől ezzel a névvel illetik ’a XIII. században Ázsiából Európába nyomuló harcias mongol és török törzsek’-et, másfelől ’a XVI–XVII. században fennállt krími kánság török népe’ megnevezésére is használják.

43. *tót*

Anonymus munkájában egyértelműen elkülönítette a hazai szlávsgot, amelyet a *Sclai* megnevezéssel jelölt, illetve a Pannónián kívüli vagy csupán később betelepült szlávokat, akiket viszont mindig a saját nevükön említett (BENKŐ 1998a: 67, illetve vö. MAKKAJ 1987: 251). A *Gesta Hungarorum* által alkalmazott *Sclai* elnevezés korabeli magyar megfelelője a *tót* volt.

Ez a népnév a magyarban jövevényszó, amelynek közvetlen átadója nem világos (TESz.). Esetleg germán, feltehetően gepida eredetű, mindenesetre azonos etimonú a német *deutsch* ’német’ és a latin *Teutoni* ’egy germán nép’ lexémákkal. KISS LAJOS véleménye szerint — mielőtt a honfoglaló magyarság nyelvében meghonosodott — a gepidákra, illetve a velük a Kárpát-medencében együtt élő szláv népcsoportokra vonatkozott, amit a ’nép’ jelentése alapoizhatott meg (1996: 447). Az EWUng. pedig felveti, hogy átadó nyelvként esetleg az ófelnémet jöhet szóba.

Legújabban ZOLTÁN ANDRÁS foglalkozott ezzel a kérdéssel, és az átadó nyelv keresésekor a fentiekkel szemben az *au* diftongust tartalmazó balti adatokból indult ki: óporosz *tauto* ’ország’, litván *tautà* ’nép’, lett *tàuta* ’nép’, s hozzátette, hogy „a Kelet-európai-síkságon a baltiak ősei a honfoglalás előtti időkben útjába is eshettek a magyarok elődeinek. A baltiak és a szlávok viszonylag későn (Kr. u. V–VI. sz.) különültek el egymástól, tehát nem róhatjuk meg nagyon az ősmagyarokat azért, mert a baltiaktól átvett és kezdetben nyilván rájuk vonatkoztatott

szóval a hozzájuk nyelvileg, földrajzilag, néprajzilag közel álló szlávokat is jelölni kezdték” (2007: 220).

A magyarság az elnevezést — általános jelentését leszűkítve — azokra a szláv csoportokra alkalmazva vette át és használta, amelyek nem rendelkeztek önálló államisággal, s önmagukat az összefoglaló *slověne* ’szláv’ névvel illették (vö. TESz., MaMűL. 12. *tótok*). BENKŐ azonban megjegyzi, hogy a *slověne* névvel nem csupán a hazai szlávok nevezték meg magukat, a *tót* pedig csupán rájuk vonatkozott (1998a: 67–68): a hazai vagy a korban annak tartott szlávokat jelentette, de bizonyosan nem jelölhette a lengyeleket, a keleti szlávokat és a bolgár-szlávokat, vonatkozhatott viszont például a szlovén (vend), kaj-horvát, szlovák népcsoportra (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 24, vö. MAKKA 1987: 253, KMTL. *tótok*). Ezeken kívül KRISTÓ szerint a szerbeket is gyakorta illették a *szláv* megjelöléssel (2003a: 114), bár ez ellentmondana annak az általános tapasztalatnak, hogy a korabeli magyar nyelvben önálló névvel rendelkező népcsoportokra ezt az elnevezést nem alkalmazták.

A *tót* tehát összefoglaló jelentésű volt, ami talán azzal magyarázható, hogy a magyarság felismerte a fent említett szláv népeket összekötő, együvé tartozásra utaló sajátosságokat, mint például a közös földrajzi elhelyezkedést, az életmódbeli, társadalmi, szokásbeli, nyelvi stb. sajátosságokat. Ugyanakkor ennek az ellenkezője is elképzelhető, hogy tudniillik a magyarság végigélte a szlávság kialakulásának, majd differenciálódásának folyamatát, amíg a velük együtt élő szlávok közül csak a szlovákok nevezték magukat a **slověn-* tövel. Bizonyára ennek is szerepe lehet abban, hogy az ómagyar kori települések között igen nagy számban, az ország egész területén találunk a *tót* népnévvel alakult elnevezéseket, hiszen több mint 160 település nevében, több mint 840 adatban van jelen. Számuk a 13. század második felétől kezd emelkedni (nyilvánvalóan a tatárjárás pusztításának eredményeképpen történő betelepülés következtében), de ugrásszerű növekedést a 14. század elejétől regisztrálhatunk, amikor több kisebb szláv csoport áramlott Magyarország belső területeire. Annak ellenére azonban, hogy a *tót* elvileg számos szláv nép jelölője lehetett, mégsem kell véglegesen lemondanunk annak kiderítéséről, hogy egy adott településnévi megjelenésében melyik önálló szláv népességet takarta, hiszen ezt történeti-földrajzi vizsgálatokkal gyakran meg lehet állapítani. KRISTÓ GYULA szerint ha a történeti források ténylegesen megnevezik az egyes szláv etnikumokat, akkor északon cseheket, lengyeleket és ruténokat, délen pedig bolgárokat és szerbeket említenek. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy ekkoriban „a konkrét népelnevezések azon országok etnikumára utalnak, ahonnan a szláv népesség kiindult” (2003a: 118).

A lexéma magyar nyelvbe történt átkerülésének körülményei teljesen homályosak (lásd fentebb); az átvétel időpontját BENKŐ legkésőbb a honfoglalás korára vagy közvetlenül az azt megelőző időre teszi (1998a: 69). Első közszoí előfordulása 1405 körülről ismert a Schlägli Szójegyzékből „Sclauus: *thor*”

alakban (TESz.). Más nyelv ezt az etnikumjelölőt nem használta, s ha a lexéma szemantikai változását vizsgáljuk, a későbbiekben további jelentésszűkülést figyelhetünk meg: a *szlovák* népnév szinonimájává lett, a legutóbbi időkben pedig ez a névforma a korábban tárgyalt *oláh* és *rác* névalakokhoz hasonlóan inkább gúnyos, pejoratív használatúvá vált. Éppen ezért „A hazai szerbek, szlovákok és románok kérésére a magyarországi hivatalos nyelvhasználatban az önelnevezésük váltotta fel a sértőnek minősített *rác*, *tót* és *oláh* szavakat a 19. század második felében.” (OSVÁTH 2003: 56). Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a régi magyar köznyelvben, sőt a közjogi használatban is jelen lévő *Tótország* elnevezés eredetileg Szlavóniát, azaz a Dráva és a Száva közti, illetve a Zágráb vidékétől keletre, a Szerémségtől nyugatra fekvő területet jelölte (vö. KMTL. *Szlavónia*). A KÓSA–FILEP-féle munka felhívja a figyelmet arra, hogy az ezen a területen élő, magukat a 17. századig *slovene*-knek nevező horvátság magyar neve szintén a *tót* volt (1975: 181), s ugyancsak *tót*-oknak hívták a török hódoltság után, a 18. század elejétől a Felvidékről az Alföldre érkező népességet is.

A TESz. a *szlovák* közszőnek a mai ’nyugati szláv nyelvet beszélő, főként Szlovákiában élő nép tagja’ szemantikai tartalmú első előfordulását 1828-ból adatolja *Slowák* formában, szélesebb körben való elterjedéséről pedig csak a II. világháború után beszélhetünk (vö. KMTL. *szlovákok*). Ezzel a nyelvünkben történt kései megjelenéssel magyarázhatjuk, hogy a *szlovák* népnév a magyar helynév-alkotásban nem vett részt.

A *tót* népnév egyelemű személynévi használata nem látszik jellemzőnek; BENKŐ az 1138/1329-ből említhető *Totti*, illetve az 1202–1203/1500-ból való *Totu* névalakot egyaránt bizonytalanul ide vonhatónak tartja (1998a: 68). Erre a funkciójára első biztos adatunknak az 1287-es Michaelis filii *Thot* látszik (ÁSz.), mert FEHÉRTÓI ugyan két korábbi adatot is közöl, ám azok településnévi mivolta egyértelmű.

A családnevek sorában a *tót* lexéma legkorábbi előfordulását 1320-ban láthatjuk (Nicolaus *Touth*, RMCsSz.), s további előfordulásait a családnévszótár négy hasábján keresztül olvashatjuk. A *szlovák* a RMCsSz. szerint ebben a funkcióban sem adatolható. Napjainkban a *tót* népnévből lett családneveket viselők száma az etnonimára visszavezethető családnévvel rendelkezők között messze a legnagyobb: 222 228 magyar viseli a *Tóth* ~ *Toth* ~ *Tót* ~ *Tot* nevet, illetve ezek változatait családnévként (HAJDÚ 2010: 477). A *Szlovák* (778) ~ *Szlovak* (1) ~ *Szlovák-Baris* (1) mindössze 780 magyar állampolgár családneve (ÚCsnT. 1283). Hogy a *szlovák* sem korai egyelemű személynévnek, sem korai családnévnek nem lett alapjává, annak nyilvánvalóan a közszőnek a magyarban való kései megjelenése lehet a magyarázata. Ez azonban — ahogyan a mai névanyag is jelzi — a családnevek rétegében való későbbi megjelenését nem befolyásolta, bár nem túl nagy számban van jelen napjainkban sem.

A két lexéma szótárainkban való előfordulását vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a 17–19. századi művekben a *szlovák* címszót — a fentebb mondottakkal összefüggésben — hiába is keressük. SZENCZI MOLNÁR (1611), PÁPAI PÁRIZ (1708) és KRESZNERICS művében (1831) is csupán a *tót* etnonima szerepel, amelynek a korabeli nyelvhasználat szerinti összefoglaló ’Sclavus, Dalmata, Illirycus’ jelentését olvashatjuk. A CZUCZOR–FOGARASI-féle munka (1862–1874) a *tót* jelentésében a magyarországi lakhelyet emeli ki, illetve utal az etnikum önnevezésére, azaz a *szlovák*-kal való szinonimikus használatra: „magát saját nyelvén *szlovák*-nak nevezi, s nyelve kivált a nyugati megyékben legközelebb áll a cseh és morva szójáráshoz”, míg önálló *szlovák* szócikket itt nem találhatunk (CzF.). BALLAGI MÓR szerint (1873) a *tót* ’személy azon szláv fajú népből, mely Magyarország felső részén lakik’. E meghatározás után azonban számos olyan szólást idéz, amely az etnonima gúnyos értelmű, pejoratív használatát mutatja. Illusztrációként néhány példa: *Rászorul, mint tót a hugyos körtére.* („akkor használják, midőn vmely előbb megvetett tárgyra visszafanyalodik”). *Tót nem ember, hanem tót. A tót is megpihent, mikor a fáról leesett. Mindenéből kifosztották, mint tótot az emberségből. Tót asszonynak tót a lánya.* Az ÉKsz. a mai nyelvhasználatnak megfelelően értelmezi, közszóként adja meg a *szlovák* jelentését ’tömegében Szlovákiában élő, nyugati szláv nyelvű (nép)’, a *tót* lexémának viszont régies és/vagy akár pejoratív minősítéssel közli a ’szlovák’ jelentésben való alkalmazását.

„A *tót* szót azért gondolják többek között sérelmesnek Szlovákiában, mert »egyik eredeti jelentése« az ő értelmezésükben: ’meghódított, alárendelt’.” (OSVÁTH 2003: 63). Az említett sovíniszta vagy pejoratív jelentésárnyalat ellenére — ahogyan fentebb is láttuk — családnévként igen gyakori előfordulása, „ilyenkor semmi sértőt nem érzünk bennük, sőt Örkény István Tóték című darabjában egyikük a tipikus magyar család szimbólumaként szerepel. A hazai szlovákok magyarul beszélve a *tót* önnevezést használják, szlovácul pedig a *slovak* (t. sz. *slovaci*) szót [...]. Mindez azt bizonyítja, hogy a *tót* népnév a nyelvünkben talán mégsem olyannyira pejoratív jelentésű, mint a számos negatív értelmű szólás és közmondás alapján gondolnánk.” (OSVÁTH 2003: 56).

44. török

A *török* — régebbi változatában *türk* — a Kína szomszédságában a 6–8. századig élt török nyelvű törzs és birodalom neve volt, amely lexéma török eredetre vezethető vissza (vö. türk, ujj. *türk*, TESz.), s az alapul szolgáló *türk* törzsnév ’erő’ alapjelentésű volt. A törökök a 9. században Közép-Ázsiában élő, az Aral-tó vidékén nomadizáló oguz törzsszövetség tagjai, akik iszlám vallásra tértek. A 11. század folyamán Közép-Ázsiában és a Közel-Keleten jelentős területeket hódítottak meg, s a 14. század elejéig szeldzsuk, majd az Oszmán dinasztia uralma

alatt éltek. A század közepétől európai területeket is megszerezték, a harcok során pedig Magyarországgal is szembe kerültek (vö. NéprLex. *törökök*). A TESz. szerint azonban a magyarság már a honfoglalás előtt ismerhette e népnevet egy vagy több meghatározhatatlan török népre és nyelvre vonatkoztatva. LIGETI LAJOS véleménye szerint azonban meghatározható a népcsoport: a kazárokat jelölték e névvel (1986: 270–271, vö. WOT. *török*), amely a 14–15. században lett az akkoriban megjelenő oszmán-törökök jelölőjévé. E népnév korai helynévi előfordulását egyik tanulmányában meggyőzően bizonyította a Tihanyi alapítólevél *turku* adatára vonatkozóan HOFFMANN ISTVÁN (2006: 72–76). Etimológiai szótárunk a lexéma első írásbeli előfordulásaként kérdőjellel ezt a szórványt idézi (1055: *exhoc usque ad lacum turku*), sőt a főnévi ’valamely török nyelvet beszélő ember’ jelentés megjelenését is ide köti. A magyarság már nagyon korán találkozhatott ezzel a népcsoporttal, hiszen legrégebbi török jövevényszavaink átvétele is hosszan tartó, intenzív érintkezésre utal.

A korabeli Magyarország településnév-adásában a *türk* ~ *török* népnévnek nem volt igazán jelentős szerepe, hiszen a megvizsgált forrásokból mindössze 4 település 8 névformájáról szerezhettünk tudomást. A legkorábbi névadat tehát a Tihanyi alapítólevél fentebb említett, ismert szórványa 1055-ből (*turku*, Adatok 11: 3), amely egy Somogy megyei települést nevezett meg. A kérdéses további falvak Brassó, Hont, Hunyad és Somogy megyékben feküdtek.

A népnév nagyon hamar magyar személynévi használatba került, amit világosan jelez a korai, 1138/1329-es adatolású *Turcu* névforma az ÁSz. hasonló címszava alatt. A szócikk végén a *Turch*, *Turc* címszóhoz találunk utalást, ennek befejezésénél pedig a szerkesztő még tovább, a *Turek* és a *Turk* címszóhoz vezeti az olvasót. A lexémát a középkorban családnévként igencsak előszeretettel alkalmazták, KÁZMÉR munkájának másfél lapnyi adatközlése ezt világosan jelzi (RMCsSz.). A *Török* a mai családnévkincsben is igen előkelő helyet foglal el, a gyakorisági lista 28. helyén áll: a magyar állampolgárok közül HAJDÚ vizsgálatai szerint 27 374 személy viseli ezt a nevet. Nagy részük, 27 096 *Török*, 67 *Tőrök*, 14 *Tőnök*, 12 *Terek* alakban írja, de ezeken kívül egyéb írásváltozatai is léteznek (2010: 480).

SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), illetve PÁPAI PÁRIZ (1708) a népnév ’Turcus, Turca’ jelentését írja le. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862–1874) szerint a török (türk v. turk) azon keleti népek neve, akiknek az eredeti lakóhelye az Altáj hegység, innen vándoroltak tovább Szibéria, Tibet és az Aral-tó vidékére, ahol a 6. században telepedtek meg. Innét nyomultak tovább észak felé Szibériába, északnyugat felé az Urálig és a Fekete-tengerig, délen Perzsián keresztül nyugat felé meghódították a görög birodalmat, s eljutottak egészen Európába. Itt törttek rá Magyarországra is, amelyet mintegy másfél századig tartottak uralmuk alatt. Őket nevezték törököknek, illetve oszmánoknak. KRESZNERICS (1831) szótárából e népnév hiányzik, BALLAGI (1873) pedig a *török* szó jelentését ’Ázsiából

származó, a magyarral rokon nép'-ként határozza meg. A főnév mai jelentését az ÉKsz. 'tömegében Törökországban élő, altaji nyelvet beszélő nép'-ként adja meg. Emellett a nyelvtudomány szakszóként a török nyelvet beszélő népek megnevezésére is alkalmazza. Korábban ez az etnonima volt használatos az oszmán-török birodalom lakosságára, a történettudomány ennek megfelelően használja 'a régi oszmán-török birodalommal kapcsolatos', illetve a '15–17. sz.-ban az oszmán-török hadsereg, birodalom mint ellenség, hódító' jelentésben.

45. *úz*

A bizánci forrásokban *úz* néven említett nép török nyelvű, birodalma a 8–11. században az Uraltól keletre feküdt. A lexéma a magyaroktól keletre élt fekete kunok neve volt, KRISTÓ a Magyarországra a 12. században érkezett nyíltan muzulmán magrebitákkal, török népességgel azonosította őket (2003a: 48–49). Elnevezésük egyes vélemények szerint egy *oq* 'nyíl' jelentésű török szó -z képzős *oguz* 'törzs' értelmű származékára vezethető vissza (NÉMETH GY. 1930/1991: 79, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 21). Más elképzelés szerint a török *oγ- 'nemz' vagy *oγ 'nemzetség, törzs' lenne az alapja. Ezeket a magyarázatokat a KMTL. „kellő bizonyíték hiányában” elfogadhatatlannak mondja. Etimológiai szótárunkban (TESz.) az *úz* címszó nem szerepel. A népcsoport kunok elől menekülő egy része délen létrehozta a szeldzsük birodalmat, másik része a dél-orosz steppére menekült, a nyugatra vándoroltak pedig az orosz fejedelemségekben telepedtek meg. A 11. század közepén egy részük az Al-Dunát is eléri, töredékeik Magyarországra eljutva királyi földeken telepednek meg, vagy éppen határőr feladatokat látnak el (KMTL. *oguzok*). E népességet az orosz források „fekete süvegesek”-nek, a magyarországi krónikák „fekete kománok”-nak mondják.

KRISTÓ adatai szerint a középkori Magyarország helynévanyagában az e népességgel kapcsolatba hozható nevek száma közel negyedszáz (2003a: 49). Az *úz* népnév településneveinkben csak a 13. század második felében jelenik meg, és a KRISTÓ forrásai szerinti negyedszáz név közül az általunk vizsgált ómagyar korban csupán 11 település 17 névalakja adathozható. Az e népnevet tartalmazó legkorábbi elnevezés 1268-ból a kolozsi Úzd (1.) két névalakjában regisztrálható, mivel az *Úzd* (*Ouzd*, EH. 904) névforma mellett ugyanebben az évben a település *Úzdszentpéter* (*Ozdszenpeter*, t., EH. 904) szinonim neve is felbukkan az oklevélben. Az etnonima névföldrajzi vizsgálata során azt tapasztaljuk, hogy az az északi (Borsod, Sáros), keleti (Bihar, Kolozs, Erdélyi Fehér) és a délnyugati–nyugati (Bács, Baranya, Tolna, Vas) határrész megyéinek településneveiben van jelen. Ez a területi elhelyezkedés az etnikum határőrszerepét is tükrözheti.

Az ÁSz. *Uz*, *Uzh*, *Huz* címszava alatt a legkorábbi 1192/1374/1425-ös dátummal idézve valójában egy helynévi szórványt látunk *Vz* alakban. Az első személynévi adat 1212/1397/1405-ből a cum Moyse f-o Kyliani et f-o Wz. KÁZMÉRNÁL

ugyan találunk *Uz* szócikket, ahol a legkorábbi név Mathei *Wz* alakban 1395-ből való, ám a névmagyarázatnál a szerző nem népnévi, hanem világi személynévi, apanévi eredetről beszél, a családnév közvetlen etnonimából való származtatása fel sem merül. A mai családnévek között szintén nagyon kevés a hasonló név, HAJDÚ MIHÁLY kutatásai során 1 *Uz*, 5 *Úz* és 15 *Úza* családnévet viselő magyart tudott regisztrálni (ÚCsnT. 1390, 1391).

A népnévnek korai szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR ALBERT, PÁPAI PÁRIZ, KRESZNERICS és BALLAGI művében nincs nyoma. És *úz* címszót ugyan a CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862–1874) sem találunk, de van *Uzd*, amely alatt (e népnévhez kapcsolható) Tolna és Somogy megyei pusztákat említ minden etimológiai és szemantikai magyarázat nélkül. Az előzőekkel szemben az ÉKsz. tartalmaz ilyen szócikket, amelyben a lexéma jelentését a következőképpen határozza meg: „Az ótörök oguzok vmely Mo.-on is letelepedett törzséhez tartozó (személy) a kora középkorban.”. A szótár a szócikk végén esetleges török eredetre utal. A név korai szótárainkban megfigyelhető hiánya a népnek a magyarság életében betöltött csekélyebb szerepét, gyors asszimilálódását mutathatja.

46. várkony

A *várkony* a 6. században az avarok nevéként jelent meg Menandrosznál (vö. KRISTÓ 2003a: 33). Az i. sz. 400–550 között két törzscsoportból álló törzsszövetség uralta Belső-Ázsiát: az egyik törzscsoport az ismeretlen eredetű *uar* (*avar*), a másik pedig a hsziungnu eredetű *chón* (*hjon*, *hun*) volt, s ezek hozták létre a zsuanszuan és a heftalita birodalmat. Az európai avarok vagy a zsuanszuan törzsekből, vagy a heftalita birodalom *uar-xyōn* törzsei közül kerültek ki. A *várkony* név megfelelője a heftaliták keleti törzsének *uar*, és nyugati törzsének *xyōn* elnevezése (KMTL. *varhun*). Emellett azonban létezik egy másik elképzelés is, amely ótörök személynévi eredetet rekonstruál, s az elnevezés alapjának a török *Arqun* ~ *Arqin* 'komoly gondolkodású, higgadt' jelentésű nevet tartja, ez azonban csak a 19. századtól adathozható (HAJDÚ 2010: 497), és a szót a WOT. sem tárgyalja. A magyarok e névvel illeték a honfoglaláskor a Kárpát-medencében talált avarokat (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 23, KRISTÓ 2003a: 32–33). Történeti etimológiai szótárunk, a TESz. nem tartalmaz *várkony* címszót.

Az ómagyar kori Magyarország területén 9 település 15 névalakját tudjuk ehhez a lexémához kötni. Az oklevelekben a Baranya megyei Várkony (1.) település névadata bukkan fel a legkorábban, amely 1015–1158-ból *Warkun* alakban szerepel (Cs. 2: 534), bár egyéb források tanúsága alapján ezt inkább hamis oklevélnek kell minősítenünk. Az első hiteles forrás a pozsonyi Várkony (3.) település elnevezését tartalmazza 1264-es datálással *Wa(r)kun* formában (RegArp. 1: 1405). Azok a vármegyék, amelyekben a népnév településnév-alkotóként szerepel, jellemzően a Kárpát-medence északi vidékén feküdtek: Borsod, Gömör,

Pozsony, Sáros, Ung. Egy-egy település ezeken kívül Külső-Szolnok, Veszprém és Baranya megyében is felbukkan.

FEHÉRTÓI KATALIN korai személynévtárában a lexémának egyértelműen megfeleltethető címszót nem találunk, szerepel viszont benne egy *Urkun*, *Urchon*, *Urchun*, *Urcun*, illetve egy *Archun*, *Arkun* címszó. Esetleg felvethető lenne ezeknek és a *várkony*-nak az összekapcsolása, ám az ide vonható helynevek között hasonló, szókezdő *v* ($\sim \beta$) nélkül álló adatokat nem találunk.

Régi családneveink között ugyancsak hiába keresünk *Várkony* nevet, KÁZMÉR csupán a hasonló településnévre visszavezethető *Várkonyi* családnevet adatolja a 15. század utolsó harmadától (RMCsSz.). Mai családneveink között csekély a *Várkony* alakú nevek száma, HAJDÚ MIHÁLY 10 olyan személyt talált, aki napjainkban ezt a nevet viseli, de véleményem szerint ide köthető az egyetlen *Várkun* formában álló név is (ÚCsnT. 1407). Itt azonban érdemes felvetni egy helyesírási szempontot. Jól tudjuk, hogy a családnevek a szókincsnek egy olyan rétege, amely a régi helyesírást nagyon sokszor örzi, hagyományként viszi tovább. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor a *Várkony* névalakot a *varkon* + *-i* szerkezetre is visszavezethetjük. Ebben az esetben a lexéma *-n* végű, a 'valahová/valahonnan való' jelentésű *-i* pedig a régi helyesírásnak megfelelően *y*-nal szerepel a névben. Így nem lenne akadálya, hogy a napjainkban adatolható családnév közvetlen forrásának településnevet feleltessünk meg akár képző nélkül, akár *-i* képzős formájában. Ezt az elképzelést az RMCsSz. adatai is alátámaszthatják, hiszen a *Várkonyi* névalak 18 korai adata közül 8 *-ny* végződést mutat.

Mai értelmező szótárunkban (ÉKsz.), de egy kivétellel régi szótárainkban (SZENCZI MOLNÁR, PÁPAI PÁRIZ, KRESZNERICS, BALLAGI) is hiába keressük a *várkony* lexémát. Az egyetlen kivételt a CZUCZOR–FOGARASI szerzőpáros (1862–1874) munkája jelenti, ám mint közszó, itt sem kap helyet a *várkony*, a lexéma településnévi megjelenését viszont anélkül regisztrálja, hogy annak eredetére fényt derítene.

A fentiek alapján megítélésem szerint a *várkony*-nak a magyar nyelvben való egykori etnonima szerepét kétségesnek tarthatjuk. Mindazokat a tulajdonságokat ugyanis, amelyeknek a mai ismereteink szerint biztosan etnonimának tekintett lexémák megfelelnek, ebben az esetben nem találjuk meg. 1.) Korai szótáraink közszói használatáról nem írnak, azaz a szótárak megjelenési idején azt nem ismerik, de legalábbis az aktív magyar szókincsnek bizonyosan nem része. Ez önmagában persze csupán annyit (is) jelenthet, hogy a szótárak megjelenési idejére az etnonima kiavult a nyelvből. 2.) A népneveket egy idő után a magyarok személynevekként veszik használatba, de itt sem a korai, sem a későbbi, családnévi alkalmazásnak nincs nyoma. 3.) A *várkony* lexémára sem a magyarból, sem más nyelvekből kétségkívül népnévi használatra utaló adatot nem tudunk idézni. A fentiek alapján pedig joggal kérdőjelezhető meg a szónak régi népnévként való értelmezése.

47. zsidó

A *zsidó* szót a kezdetektől kettős értelemben használták: egyrészt etnikumjelölő, másrészt vallást jelentő lexémaként. A kora középkorban számos zsidó hitre tért nem zsidó etnikumot is ezzel a szóval jelöltek. A zsidókkal a magyarság már a korai időktől érintkezhetett, s mivel a zsidók a kezdetektől kereskedelemmel foglalkoztak, valószínűleg ennek köszönhetően jelentek meg nyugat-európai országokból érkezve a Kárpát-medencében is már a 10. század közepétől (KMTL. *zsidók*). A tatárjárás után vallási és etnikai tekintetben egyaránt zsidónak tartható népesség érkezett főleg a Német Birodalom különböző részeiről, s ez a népcsoport lett a későbbi magyarországi zsidóság magja (vö. KRISTÓ 2003a: 179–189, lásd még NéprLex. *zsidók*, MaMűL. 13. *zsidók*). A zsidó népesség fontos szerepet töltött be a gazdaság irányításában, hiszen kereskedtek, pénzügyleteket folytattak, de iparral és földműveléssel is foglalkoztak. Zömmel a Dunától nyugatra, északnyugatra, városokban telepedtek meg, legnagyobb számban Budán, Esztergomban, Sopronban, Székesfehérváron. A városfalakon belül jól körülhatárolható zsidó utcákban laktak (MaMűL. 13. *zsidók*).

A népnév szláv eredetű (vö. óe. szl. *židovi* [t. sz.], szb.-hv. *Židov*, szln. *židov*, szlk. *žid*), s végső forrása a héber *Jahūdā* törzsnév (a magyar népnév ennek megfelelően etimológiailag összekapcsolódik a *jiddis* és *júdás* szavainkkal). A magyar nyelvbe többes szám birtokos esetben vagy az *-in* képző nélkül egyes szám alany esetben álló *židov* alak kerülhetett át, s az átvétel koráról szólva a TESz. valószínűtlennek mondja a honfoglalás előtti időszakot. A népcsoport korai jelenléte ellenére az írásosságban csak 1244-ben találunk rájuk utalást egy az etnonimát tartalmazó személynévben: Magister *Sydou* filius Petri. Etimológiai szótárunk ide köti a lexéma főnévi jelentését is, amelyet úgy határoz meg, hogy 'az egész földön szétszórta, Izraelben saját államában élő nép tagja' (TESz.).

A *zsidó* lexémát az ómagyar kor településnév-anyagában 11 település 17 névalakja reprezentálja, amelyek közül elsőként egy hamis oklevélben bukkan fel Zsidód (1.) település Esztergom vármegyében (+1187 Pp./?1262/+1258: *Sydod*, Gy. 2: 318). Az első hiteles forrásbeli előfordulás Ságizsidód névéhez köthető, amely Hont vármegyében feküdt, és 1225-ben említi először egy oklevél (*Sagisidoud*, v., Gy. 3: 240, ÁÚO. 11: 190, Adatok 31: 6). A csekély települészám és a 10 megyebeli elszórt megjelenés névföldrajzi tanulságok levonását nem teszi lehetővé.

A lexéma a korai magyar személynévrendszerben is használatban volt, FEHÉRTÓI adatait a *Sido*, *Sidou*, *Zideu*, *Zidoi*, *Zidou* címszó alatt közli, legkorábról 1233-ból a *Sydou* formát idézi (ÁSz.), a szócikk végén pedig a *Sida* címszóhoz utalja az olvasót. Családnévként a 14. század utolsó harmadától szerepel a történeti forrásokban, legelső előfordulása az 1372-es *Sido* ~ *Sydo* ~ *Sidow* [László] névben regisztrálható (RMCsSz.). A családnévszótár majdcsak másfél hasábon át sorolja a névadatokat, a szócikk végén azonban KÁZMÉR fontos megjegyzést

tesz: a korabeli név forrása nem feltétlenül vagy kizárólag a *zsidó* etnonima lehetett, hanem szerinte elképzelhető az is, hogy alapja a *Zsigmond* név rövidített és a becéző -ó képzővel ellátott alakja. HAJDÚ MIHÁLY adattára szerint napjainkban 364 magyar ember családneveként él a *Zsidó*, 8 személy a *Zsido*, 1 pedig a *Zsidó* alakot használja (ÚCsnT. 1520). Helyesírástörténeti érvek alapján nagy valószínűséggel ide vonhatók azonban még a nagyobb számú *Sidó* (356), *Sido* (13), *Sydó* (10), *Sídó* (1), *Sydo* (1), *Sidó-Balczó* (1) (ÚCsnT. 1166, 1238, 1520) adatok is.

A *zsidó* lexéma értelmezésében korai szótáraink lényegében egységes álláspontot képviselnek, hiszen SZENCZI MOLNÁR (1611), PÁPAI PÁRIZ (1708), KRESZNERICS (1831) és BALLAGI (1873, utóbbi körülírva, de) egyaránt a 'Judaeus, Hebraeus' szemantikai tartalmat adja meg. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862–1874) annyival ad több információt, hogy a Judeából származó *zsidó* névvel illetteket megkülönbözteti az izraelitáktól, s a két népcsoport összefoglaló neveként említi szócikkében a *héber* nevet. Ma a *zsidó* lexémát egyfelől az alábbi jelentésben használjuk: 'az ókori Palesztinából az egész világon szétszóródott, ma részben Izraelben élő, sémi eredetű <nép>'. Másfelől azonban az izraelita valásra, felekezetre vonatkozóan is alkalmazzuk (ÉKsz.).

IV. A népnévi eredetű településnevek névszerkezete

A helynevek morfológiai felépítésének vizsgálatát a legkorábbi helynév-tipológiák is kiemelkedő jelentőségű szempontként kezelték. KNIEZSA ISTVÁN a 20. század első felében rendszerezte a magyar helyneveket, és a népnévi alapú településneveknek — ahogyan arról korábban már szó esett — egyszerű (képzetlen és képzett), valamint összetett morfológiai típusait különítette el (1943: 124). Mintegy három évtizeddel később lényegében szintén ezt a három tipológiai csoportot fogadta el KRISTÓ GYULA is (1976: 58–65), mint ahogyan mindmáig ezt a rendszerezést tartja alapvetően szem előtt minden, a témával foglalkozó kutató is.

A népnévi eredetű településneveket a közelmúltban összegyűjtő és szerkezeti szempontból azokat rendszerező munkámban (RÁCZ A. 2011) magam ugyancsak felhasználtam ezeket a hagyományos tipológiai kategóriákat, de mellettük újabb szerkezeti csoportokat is elkülönítettem, az alábbi rendszernek megfelelően:

1. A népnév alapalakban szerepel település neveként
2. A népnév képzős alakban szerepel település neveként
3. A népnév települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel település neveként
4. A népnév jelzőként szerepel település neveként
  - 4.1. nincs névpárja
  - 4.2. népnévi jelzős párja van
  - 4.3. más, nem népnévi jelzős párja van
5. A népnév nem települést jelentő földrajzi könévvvel áll település neveként

Mivel a fentiekől eltérő szerkezetű, népnevet tartalmazó ómagyar kori településnevet nem találtam, célszerűnek gondolom, hogy e nevek szerkezeti elemzését most is e csoportok mentén haladva végezzem el. Mivel vizsgálatomban maguk a nevek — nem pedig az általuk jelölt települések — állnak középpontban, az egy-egy településhez kötődő, egymástól morfológiai tekintetben eltérő névváltozatokat külön-külön, a nekik megfelelő helyen, az adott típust tárgyaló fejezetben tárgyalom. Ha egy-egy névváltozathoz többszöri említés, egymástól az előfordulás idejében különböző adat kapcsolódik, közülük itt csak az első említéssel foglalkozom. Ezt az eljárást az indokolja, hogy az összes névadat figyelembevétele a vizsgálati eredményeket tekintve nagyon félrevezető lehetne. A kronológiai viszonyok feltárása, a névszerkezeti változások elemzése, az ezek kapcsán készült statisztikák csak úgy szolgálhatnak összevetés alapjául, ha az egyes települések szinonim neveinek csupán egy-egy adatát, nevezetesen a legkorábbi megjelenését vesszük figyelembe.

Abban a történettudomány és a nyelvtudomány képviselői maradéktalanul egyetértenek, hogy a történeti helynévkutatás a magyarság korai történetének, nyelvtörténetének olyan fontos forrásanyagát nyújtja, amelyet nem szabad, nem lehet figyelmen kívül hagyni. A problémát ugyanakkor az jelenti, hogy minél inkább igyekszünk időben visszamenni, annál csekélyebb névanyaggal dolgozhatunk. Ismeretes, hogy a honfoglalás előtti időkből az írásosságban csupán a *Levedia*, *Etelköz* és esetleg a *Dentümogyer* nevek maradtak ránk, a 10. századból a Konsztantinosz művéből ismert, kétségtelenül a magyar névadás eredményeinek tekinthető és a magyarság által használt helyneveken túl nincsenek adataink, s a 11. századból is csak pár száz helynévelőfordulást tudunk felmutatni. A korszakot vizsgáló nyelvtörténész helyzetét jól jellemzi, hogy a helynevek forrása-ként számon tartható eredeti és hiteles oklevelek száma még a 12. században sem haladja meg a félszázat. A kancellária és a hiteles helyek működése nyomán azonban a 13. századtól már többesres nagyságrendben állnak rendelkezésünkre a vizsgálható dokumentumok.

Ezzel összefüggésben is rá kell világítani arra a problémára, hogy az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak egészen kivételes esetben eshet egybe keletkezésük időpontjával, sőt, a kettő között akár jelentősebb idő is eltelhetett. Minthogy azonban nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát, csakis az adatolásukra hagyatkozhatunk. A nevek első lejegyzése esetleges ugyan, ez azonban nyilvánvalóan minden egyes nevet ugyanúgy érinthet, ezért az egyes névtípusok relatív (egymáshoz viszonyított) kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások is megbízhatóan kirajzolják. Ennek megfelelően vizsgáltam tehát a települések nevének első előfordulását.

1. A népnév alapalakban szerepel település nevéként

1. A népnevek és a helynevek kapcsolatának kutatásakor nyelvészeink már a kezdetekben megállapították, hogy az etnonimák egyes számú nominativusi alakjaiból minden nehézség nélkül kialakulhattak településnevek, hiszen ezek a lexémák egyes számban is kollektív értelműek (KERTÉSZ 1939: 37, KNEZSA 1943: 124). Az így megszületett neveket hívjuk pusztán népnévi eredetű településneveknek (pl. *Besenyő*), s ezek alkotják az itt vizsgált első szerkezeti csoport egyik részét. Ugyanakkor az ide sorolható nevek körébe nem csupán az efféle településneveket kell beiktatnunk, mivel az alapalakban feltűnő népnevek gyakran fordulnak elő jelzős szerkezetben is, kétrészes nevek névalkotó részeként a második névrész szerepében (pl. *Bogorbesenyő*, *Felnémet*, *Püspökszékel*). Az ilyen elnevezések e csoportban történő tárgyalása azzal indokolható, hogy e nevek

mind másodlagos alakulásúak, elsődlegesen a fent említett pusztai népnévi megnevezéseként születtek meg, kialakulásukat voltaképpen kiegészülés eredményének tekinthetjük még abban az esetben is, ha erre konkrét, az írásosságban fennmaradt névadatok formájában nincs is bizonyítékunk, hiszen a névrendszer változási folyamatai egyértelműen jelzik ezt a tendenciát.

Hogy valóban mennyire természetes névadási mód a minden névformáns nélkül álló etnonima településnévvé válása, azt nagyon világosan mutatja az a tény, hogy a 37 általam számba vett népnév közül 35 vett rész ilyen módon településnevek létrehozásában. Csupán a *görög* és a *komán* etnonimák azok, amelyek nem szerepelnek hasonló névalakokban.

A *görög* népnév biztos megjelenésével csupán — ahogyan azt korábban már láthattuk — a más névtípushoz tartozó *Görögmező* névben számolhatunk, a *Gereg(?)egyház* névforma első névrészenek népnévi eredete pedig bizonytalan. Az etnonima TESz. által adatolt magyar nyelvbeli 'görögökkel kapcsolatos' jelentésű előfordulása a 12. század második felére, a 'görög ember' szemantikájú előfordulása pedig a 15. század elejére tehető. Az itt mondottak tehát elvileg, a lehetőség szintjén nem zárják ki a lexéma településnévi megjelenését a korszakunkban, ám ennek realizálódását adatok nem mutatják.

A *komán* négy elnevezés első névrészában szerepel más névtípusokban, földrajzi köznévi utótaggal: *Kománfalva* (1.), (2.), *Kománpataka*, *Kománszeg*. A gyér adatolás talán annak is köszönhető, hogy ez az etnonima a kun nép másik, a latin *Comani*, *Cumani* névalakjából származó elnevezése volt (TESz. *kun*, *komondor*), s úgy tűnik, hogy a két megnevezés közül a magyar nyelvben a *kun* lexéma vált általános használatúvá a népcsoport megjelölésére. Személynévként az ÁSz.-ban a *Cumanus*, *Comanus* és a *Cun*, *Cuna* alakokat egyaránt megtalálhatjuk. Elvileg tehát annak sincs kizáró oka, hogy a *komán* is megjelenjen önálló formában településnévként, ám ez a lehetőség — ismereteink szerint — ugyancsak nem realizálódott a magyar helynévkincsben.

2. Névadataink számaránya azt mutatja, hogy az ómagyar korban az összes népnévi eredetre visszavezethető első előfordulású névnek (1321) bő egynegyedét (371 db; 28%) teszik ki az e típusba tartozó névalakok. Közülük azokban az esetekben, amelyekben a fentebb említett jelzős névszerkezetet látjuk, az első névrész leggyakrabban a település viszonyított helyzetére (*Alnémet*, *Alsóbajor*, *Belszásznagyföldre*, *Felszász*, *Felsőjász*, *Középnémet* stb.), méretére (pl. *Kisbese-nyő*, *Nagycese*), birtokosára (*Apátmarót*, *Dezsőkáló*, *Kálmáncseh*, *Lampertszász*, *Parasztzékely*, *Püspökszékely* stb.), viszonyított keletkezési idejére (*Ómarót*, *Újszékely* stb.), alakjára (*Hosszútót*), az ott található építményre (*Egyházascigány*, *Újhídvárkony*), vármegyei hovatartozásra (*Beregszász*, *Ugocsaszász*) utal.

A népnévből alakult helynevek szerkezeti típusai között jelentős kronológiai különbségek mutatkoznak. A hagyományos szemléletű megközelítés szerint a

puszta népnévi és a népnévből képzéssel alakult helynevek jóval régebbiek, mint a kétrészesek. A régebbi névtípus kialakulásának tekintetében kutatóink közül többen egyetértettek abban, hogy a puszta népnévből alakult településnevek létrejötté a 10. századra tehető. MAKKAI LÁSZLÓ egyenesen a törzsnévi helynevekhez sorolta őket, velük együtt tárgyalta a puszta népnévi eredetű helyneveket, így keletkezésüket kizárólag a 10. századra korlátozta (1947: 112), de hasonlóan vélekedett GYÖRFFY GYÖRGY (1958: 60–87) és a MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER szerzőpáros is (1972: 116).

Tipológiaiilag egyértelműen a puszta személynéves helynevekkel látja rokoniíthatónak a puszta népneves helyneveket KNEIÉZSA ISTVÁN és BÁRCZI GÉZA, ebből adódóan pedig kronológiájukról is ugyanazt állítják. KNEIÉZSA a 12–13. század fordulójával lezártnak tekinti az ilyen nevek kialakulását, de a névföldrajzi vonatkozásokat figyelembe véve az ország keleti részén a 13. század közepéig kitolja a típus kialakulásának végső időpontját (1943: 124–125, 128). BÁRCZI a nevek keletkezését szintén a 13. századig látja elképzelhetőnek (1958: 159).

Kutatóink egy része a népnevek körében vélte megtalálni a kabar törzsek neveit, s így kerülhettek e szavak a törzsnevekkel azonos csoportba, s ezért nyerhettek 10. századi keletkezést. KRISTÓ ezt az azonosítást jogosulatlannak tartja, s ezzel szemben megállapítja, hogy a puszta népneves helynevek legkorábbi keletkezése a 10–11. század fordulójára tehető, s legalább a 14. század végéig keletkezettek, nagyjából addig, amíg a puszta személynéves helynévadás eleven volt Magyarországon (1976: 59, 61). E megállapítással nyelvi alapon KISS LAJOS is egyetért (1997: 180), bár konkrét kronológiai határt nem ad meg.

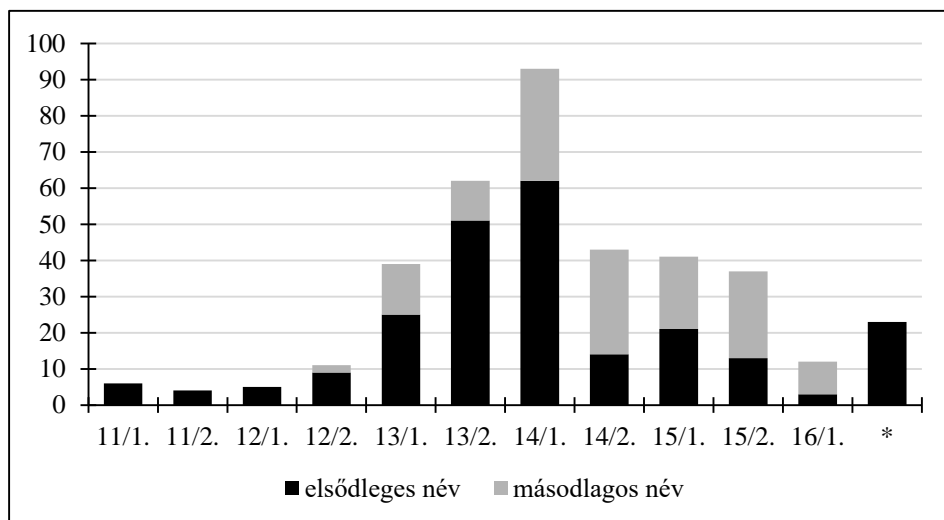
Mivel az e helynévszerkezeti típusba tartozó egyes nevek keletkezési idejét nem tudjuk meghatározni — ahogyan másfajta neveket sem —, csak relatív kronológiájukat tudjuk felvázolni a nevek első említése alapján. Az 1. diagramon ennek a névtípusnak a kronológiai sajátosságait láthatjuk.¹⁶

A korai, általában is kevésbé adatolt időszakból forrásaink is elenyésző számú, ide tartozó nevet tartalmaznak: a 11. századból csupán 10 idézhető adat van, de még a 12. századból is csak 16 névadattal rendelkezünk. Mindennek természetesen oka lehet a még ki nem alakult oklevelezési gyakorlat következtében ránk maradt iratok gyér száma, illetve az állandó települések létrejöttének nem túl nagy időtávlat. A puszta népnévi eredetű településnevek száma a 13. század elején látszik megugrani, s ez a névadási mód a legpregnansabban e század második felében, illetve a 14. század első felében mutatkozik meg, de szó sincs arról, hogy az ómagyar kor további időszakában eltűnne. A korszakban a metonimikus névalkotás végig jelen van, csak időben előre haladva talán kisebb súllyal vesz részt az új nevek létrehozásában. A csökkenés azonban azzal is összefüggésben lehet,

---

¹⁶ Az egyes évszázadok első és második felében előforduló első névadatok számát a megfelelő oszlopok jelzik. Csillaggal a pontosabban nem datálható adatokat jelöltem.

hogy a középkor későbbi századaiban csökken az újonnan létrejövő települések száma, s így értelemszerűen az új nevek is kisebb számban jelentkeznek.

1. diagram. *Az alapalakban álló népnévi eredetű településnevek kronológiája*

Igen figyelemre méltó az a tény is, hogy a puszta népnévvel azonos alakú helynévformák többsége (63%) a település esetleges szinonim névalakjai közül is a legkorábbi névalakulásnak látszik, azaz a dokumentálható adatok alapján csak kisebb arányban jöttek létre valamilyen típusváltás eredményeképpen, sokkal inkább elsődleges alakulások. A másodlagos alakulások között nagy számban találhatók jelzői szerepű első névrésszel összekapcsolt puszta népnévi településnevek. Ezeknél az elnevezéseknél zömmel a kiegészülés látszik jellemzőnek, ami névrendszertani okokkal magyarázhatóan általános jelenségnek tekinthető akkor is, ha nincs e változásokra minden esetben írásos bizonyítékunk, azaz ha nem is tudunk adatolni puszta népnévi névváltozatot, előzményként való meglétét minden esetben feltételezhetjük. A névrendszertani okokon túl e véleményünk a nevek datálásával is alátámasztható: a jelző + puszta népnévi struktúrák létrejöttének kronológiájában kisebb fáziskésés figyelhető meg az egyrészes puszta névneves szerkezetekhez képest, hiszen az előbbieket akkor kezdenek megjelenni az írásosságban, amikor az utóbbi formák már élnek, s ezek kiegészülésével, valamilyen nyelven kívüli körülmény tükröztetésének igényével születtek meg az új struktúrájú nevek. E kétrészes nevek a 14. század elejétől az egyrészeseknek is jóval gyakoribbá válnak.

3. Nem kétséges, hogy a puszta népnévi alapú névadás a magyar névalkotás egyik legrégebbi típusát képviseli. De vajon mi motiválhatta az ilyenféle elnevezések létrejöttét? Első látásra kézenfekvő azt gondolni, hogy e névadás háttérben

meghúzódozó motívuma az adott település lakóinak a névben megjelölt etnikumhoz való tartozása lehetett. Ez az esetek egy részében (talán a többségében) valóban igaz lehet, de ma már ezt nem tekintjük ennyire magától értetődő, még kevésbé kizárólagos tényezőnek.

A névforma gyökereit nyelvészeink már nagyon korán kezdték kutatni, s nem véletlen, hogy többen is együtt vizsgálták a pusztai személynévi eredetű neveket (vö. KERTÉSZ 1939: 37, KNIEZSA 1943: 124). Az utóbbi neveket illetően kutatóink egyetértettek abban, hogy időben a legkorábbi magyar rétegbe tartoznak, és hogy jellegzetesen magyar névadási szokás hozta őket létre: a településnek nevet adó személynév viselője a helység területének egykori tulajdonosa, tisztségviselője vagy nevezetes lakója lehetett.

Kutatóink a személynévből alakult településnevek megszületése mögött általában valamiféle prelogikus gondolkodásmódot tételeztek fel, amely véleményük szerint a magyarság nomadizáló életmódjával állt összefüggésben. Lényegét az embernek és a tájnak, a földnek a lélektani azonosításában látták: a földet, ahol valaki tartózkodott, az egyszerűbb tájékozódás miatt célszerű volt róla elnevezni. MOÓR ELEMÉR a pusztai személynévi eredetű helynévtípus létrejöttéről ezt írta: „Bizonyára még a nomadizálás korából származik ez a névadási mód, amikor t. i. csak valakihez lehetett menni, de nem valahová. Ezért ezt a névtípust nomádoknak vagy magyarosnak nevezhetjük el.” (1936: 110).

A múlt század első felében KERTÉSZ MANÓ figyelmét a névtípusnak az a morfológiai sajátossága ragadta meg, hogy személynévek minden formáns vagy morfológiai kitévő nélkül vál(hat)tak helynévvé. Megfigyelései alapján, mint hasonló viselkedésű elnevezéseket ide kapcsolta a törzs- és nemzetségnevekből, illetve — ami a mi szempontunkból érdekes — a népnévből született helyneveket is. Magáról a névadási formáról a következőképpen vélekedik: „A primitív népek prelogikus lelki működésében a legtermészetesebb, a legmagátólértetődőbb dolog a világon. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a honfoglaló magyarság, vagy akár az ismert őshazák magyarsága gondolkodásában még az egészen primitív társadalmak prelogikus fokán állott, de kétségtelen, hogy az ősidőkből még sok primitív vonást őrzött meg, mint ahogyan egészen fejlett társadalmak egyes szokásai, babonái, szólásai is erre az ősi prelogikus állapotra emlékeztetnek.” (1939: 34).

KERTÉSZ a népnevek személynévekhez hasonló nyelvi viselkedése mögött hasonló lélektani okokat vélte felfedezni, ezért a pusztai népnévi származtatású helynevek eredetéről is ugyanúgy gondolkozott, mint a pusztai személynévek alakulóról. A *Besenyő* településnevek példáján elindulva megállapította, hogy az ilyen pusztai népnévi elnevezések mögött nem a népcsoport megjelenését kell keresnünk, sokkal inkább egy az etnikumhoz tartozó személyt. Véleménye szerint ugyanis a település birtokosa lehetett egy besenyő ember, és a környező vidék lakosságát nem az ő neve, hanem a népi hovatartozása érdekelte, így az vált a

névadás indokává (1939: 37). KERTÉSZnek ezzel a kizárólagos magyarázatával azonban ugyanúgy nem érthetünk egyet, mint ahogyan a fentebb említett, a lakosok etnikumát tükröztető vélekedéssel sem. Kétségtelen, hogy ahogyan a lakosok nemzetisége, úgy a birtokos etnikai hovatartozása is működhetett névadási indokként, de abszolutizálni sem egyik, sem másik elképzelést nem lehet. Annál inkább sem tehetjük ezt, mert jól tudjuk, hogy a magyar nyelvben az etnonimák sajátosságai közé tartozik a személynévi használatuk is. Tehát az elnevezések motivációjának egy újabb tényezőjével is számolnunk kell: a település névadója egy olyan személy is lehet, akinek a neve népnévre vezethető vissza, így a helynévben közvetlenül személynév és nem az annak forrását jelentő közszó keresendő.

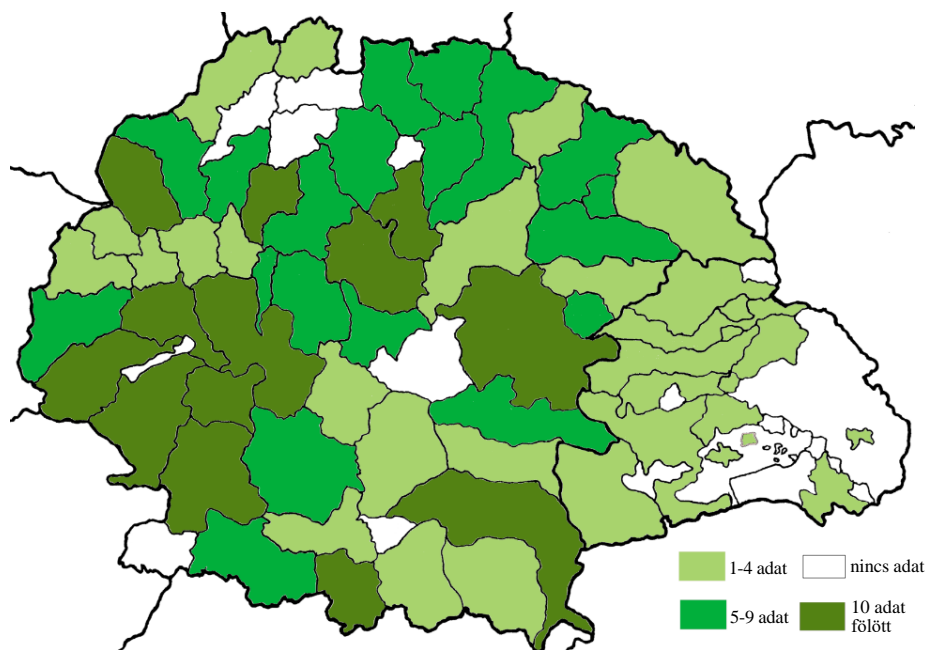
KERTÉSZ közelítésmódja jól láthatóan lélektani alapú, amit tükröz az a megállapítása is, mely szerint a névadás „lelki gyökere” az, hogy a névadók az azonos nevet embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosításaként fogják fel. Ez a névadási szokás „ősi örökségünk”, s megfigyelése szerint a 13. században megszűnik.

SZABÓ T. ATTILA, aki óriási mennyiségű határrésznevet gyűjtött fel, azok ismerete alapján a kérdéses névadási mód „nomád” jellegéről szólva a következőképpen vélekedett: „Ha e névadási mód még a legújabb korban is élt, aligha nevezhető nomádnak, még akkor sem, ha a település-, illetőleg helységnevek képzésében a középkor utolsó századán innen nem is alkalmazták. Hogy az ilyen névadásnak köze volna a kezdetlegesebb, mondjuk nomád műveltségi fokon álló népek prelogikus gondolkodásához, mint Kertész állítja, az valószínű, a népben azonban a későbbi, fejlettebb műveltségi fokon is élnek »értelmetlenül« bizonyos prelogikus gondolkodási csökevények. Így élhet és élt is pl. a »nomád névadás« szokása is.” (1940: 128).

Az effajta névadás mögött azonban nem néplélektani, hanem névrendszertani okokat kell keresnünk. A jelentésbeli névalkotásnak azzal a típusával állunk szemben, amelyet metonimikus névadásnak hívunk. Ez a helynévadásnak sok névfajtára jellemző nyelvi eszköze ma is, és az volt a régiségben is (vö. HOFFMANN 1993: 103–110). Az itt tárgyalt településnevek esetében ez tehát azt jelenti, hogy a hely tulajdonosát, használóját vagy vele bármiféle kapcsolatban lévő személyt jelölő közszó és tulajdonnév bármilyen morfológiai kitevő nélkül akadálytalanul válhat a hely megnevezőjévé. Ennek nyomán az így létrejött nevek a magyar névrendszer tagjaiként mint névmodellek is mintául szolgálnak az újabb és újabb megnevezések létrehozásához. Azt pedig, hogy egyes időszakokban, illetve egyes földrajzi területeken a metonímia mennyire látszik jellemző alakulásmódnak, a névdivat, illetve az ún. névjárás (vö. HOFFMANN 1993: 29) határozza meg.

4. Talán nem tanulság nélkül való a 35 nominativusi formában névalkotó szerepű etnonima közül arra a 15-re külön is figyelmet fordítanunk, amelyek egyrészes névként kizárólag nominativusi formában fordulnak elő, azaz semmilyen képzőmorfémával nem alkottak belőlük településneveket. Ezek a *bajor*,

bolgár, bősziromény, cigány, görög, korontál, komán, kölpény, örmény, polyák, rác, sváb, székely, szerb és a szerecseny. Az összes névszerkezeti típust vizsgálva közülük a *bősziromény* és a *székely* van jelen jelentősebb számban, a többi népnév viszont 8 vagy annál kevesebb település nevében szerepel. A településnevekben ritkábban előforduló népnévek esetében arra is gondolhatunk, hogy az adatolás esetlegessége miatt nem ismerünk belőlük létrejött képzős alakulatokat, ám ennél meggyőzőbb magyarázatként szolgálhat az a körülmény, hogy a nyelvhasználók nem feltétlenül élnek minden esetben a rendelkezésre álló teljes nyelvi rendszerrel, hanem közülük válogatva egyiket-másikat jobban vagy éppen kevésbé preferálják. Meg kell ugyanakkor azt is vizsgálni, hogy egyes esetekben a képzőnek a névalkotásban való felhasználása nem ütközött-e valamiféle akadályokba, korlátozásokba. Erre a kérdésre a képzéssel alakult nevek tárgyalása során térek ki.

1. térkép. *A népnevet alapalakban tartalmazó településnevek névföldrajza*

5. Az 1. térkép a szerkezeti típus névföldrajzi jellemzőjét mutatja. Jól látható, hogy azok a településnevek, amelyekben a népnév alapalakban szerepel, a legkeletibb területek kivételével szinte az egész országban megtalálhatók. Nagyobb tömbösödés a Dunántúlon, a Balaton körüli vármegyék területén figyelhető meg (Baranya: 12, Tolna: 24, Somogy: 19, Zala: 19, Veszprém: 13, Fejér: 12, illetve Pózsony: 14), de szintén jelentősebb számban vannak jelen a típus képviselői északra Hont (18), Heves (15), Borsod (10), kissé keletebbre Bihar (15), valamint a

déli határterületen Temes (10) és Szerém (11) megyékben. Az így kirajzolódó kép minden bizonnyal nem függetleníthető a korabeli települési viszonyoktól sem: a honfoglalás után, a letelepedés eredményeként éppen a dunántúli területek település- és népsűrűsége lehetett nagyobb (vö. SZABÓ I. 1941/1990: 21), a keleti terület legkiterjedtebb vármegyéje pedig Bihar, így nem meglepő, hogy e relatíve korainak tartható névtípus is ezeken a területeken fordul elő leggyakrabban.

2. A népnév képzős alakban szerepel település nevéként

A tipológiai rendszerezésen túl a nevek egyedi elemzése során a népnévi eredetű helynevek körében újra és újra szembesülünk azzal a jelenséggel, hogy bizonyos népnevekhez jellemzően járul egyik vagy másik képző, illetve hogy vannak olyan népelnevezések is, amelyek helynévként soha nem fordulnak elő ilyen morfémaival. Ezt a jelenséget néhány kutatónk már régebben is megfigyelte, és a magyarázatok leginkább kronológiai szempontokat vettek figyelembe. Erről a kronológiai sajátosságról írt GYÖRFFY GYÖRGY is: „Régóta tudott, hogy a különféle helynévtípusok életének tartama igen eltérő. Ezért mind a névfejtő nyelvész, mind a történész számára nagy jelentőségű ismerni azt az időhatárt, ameddig egy-egy névtípus eredetétésénél vissza lehet nyúlni. Ez az időhatár területenként is változik” (1976: 106).

KNIEZSA ISTVÁN a kelet-magyarországi helyneveket áttekintve a *besenyő*, *böszörmény* és *káloz* népnevekről állapította meg, hogy *-i* képzővel soha nem fordulnak elő. Mindezt azzal indokolta, hogy mivel e képzőnk rövid ideig volt eleven, vele a 11. század közepe előtt és a 12–13. század határán túl helynevek nem keletkeztek, így a fentebb felsorolt, korábban beköltözött népek nevéhez sem kapcsolódhattak (1943: 124–127).

KISS LAJOS arra a körülményre hívta fel a figyelmet, hogy az erdélyi területen egyetlen **Oláh*, **Oláhi* településnév sem található, s ez szerinte arra mutat, hogy abban az időben, amikor az ilyen típusú nevek megszülettek (tehát a 11–12. században), a magyarság szomszédságában román telep nem létezett (1996: 447). Azt a jelenséget pedig, hogy az ómagyar kori településneveink között egyetlen **Oláh(i)*, **Rác(i)*, **Tatár(i)*, **Török(i)*, **Cigány(i)* névalak sem fordul elő, és hogy ezek a népnevek csupán kétrészes nevek első, jelzői előtagjaként jelennek meg (*Oláhbáród*, *Cigányfalva*), rendszeresen azzal magyarázták, hogy e települések késői keletkezésűek, abból az időből valók, amikor már nem születtek pusztán népnévből vagy *-i* képzős népnévből településnevek.

KRISTÓ GYULA a 11. század legelejére, illetve a 10. század legvégére helyezte az első *-i* képzős településnevek kialakulását, és településtörténeti szempontokat figyelembe véve, példákkal bizonyítva a képző legproduktívabb időszakának a

13–14. századot mondta, s az effajta településnevek keletkezésének korát a korábbi felfogástól eltérően a 15. századig tolta ki (1976: 77). Emellett a helynévképzők meglétének vagy hiányának a tényét más szempontú vizsgálatok kiindulópontjaként is számon tartotta: a mai történeti helynévkutatás egyik alapművében, a Szempontokban (1976) önálló fejezetet szentelt a formáns nélküli és a képzőmorfémával alakult helyneveknek. Az előbbiben szerepelteti a törzsnévi, utóbbiban a népnévi eredetű helyneveket. Ezzel tulajdonképpen azt is sugallja, hogy a törzsnévi és a népnévi eredetű településnevek (ennek fényében pedig a törzs- és a népnevek) világos elkülönítéséhez kitűnő fogódzót találhatunk a helynévképzők meglétében vagy éppen hiányában. Amennyiben ugyanis helynévképző áll a településnév végén, annak forrása népnév (vagy esetleg abból alakult személynév) lehet.

A fentebb bemutatott kronológiai szempontú magyarázatok mellett azonban érdemes lehet más oldalról is megközelíteni a kérdést. BENKŐ LORÁND a népnévi eredetű településnevek sajátos viselkedését több tanulmányában is leírja, s azt a jelenséget, hogy számtalan *Csehi*, *Tóti* településnévvel találkozhatunk, de nincs **Maróti*, **Székelyi*, **Lengyeli*, **Nándori*, a korábbiakhoz képest egészen másként magyarázza. Ezt a sajátosságot azzal okolja meg, hogy a képző kapcsolódásának lexikai, tőtani, hangtani függőségei keresztezik a kronológiai szempontokat (1998a: 71, 1998b: 119). Ez a gondolat azonban nála valójában kifejtetlenül maradt, a továbbiakban azonban megfelelően bő névanyagot vizsgálat alá vonva talán konkrét megállapításokat is tehetünk a kérdést illetően.

A jelen összefoglaló munkámhoz az utóbbi években előtanulmányként több írásom is született. Ezekben különböző források névanyagát más-más szempontból vizsgáltam, de ennek során a helynévképzők kérdését egyszer sem tudtam megkerülni.

A népnévi eredetű településnevek rétegét az Árpád-kori Bihar vármegye névanyagának monografikus feldolgozása során vizsgáltam meg, s az ottani tapasztalatok talán némileg általános tanulsággal is járhatnak, mivel ez a megye korszakunk legnagyobb kiterjedésű s ezzel összefüggésben színes etnikai összetételű lakossággal rendelkező vármegyéje, ami a korabeli névanyagában is tükröződik. Vizsgálataimból kiderült, hogy a morfológiai szerkesztéssel, azaz helynévképzővel létrehozott településnevek döntő többségében az *-i* képző jelenik meg (RÁ CZ A. 2005: 201). Ez a megállapítás nem csupán ennek a vármegyének a névanyagára tűnik érvényesnek.

A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadásomban (RÁ CZ A. 2007b) a pseudo-törzsnévi eredetű településnevek vizsgálata során a népnév és törzsnév, illetve az ezekből származó helynevek szerkezeti felépítésében megfigyelhető különbségek megragadása kapcsán érintettem a képzővel ellátott népnevekből alakult helyneveket. E kutatás egyik alappillére a KISS LAJOS nevéhez kapcsolható FNESz., a másikat a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ szerzőhármas

neve által fémjelzett Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez című munka (1973, 1974) jelentette. Gazdag névanyagának köszönhetően mindkét mű alkalmas volt egy átfogó vizsgálat elvégzésére.

A FNESz. összesen mintegy 22 ezres magyar névanyagának vizsgálata azt mutatta, hogy az egyrészes népnévi eredetű helynevek (51) közül a helynévképzővel létrejöttek döntő többsége (86%) *-i* képzővel áll, s előfordulási gyakoriságát tekintve ezt követi a *-d* képző (44 *-i*, 5 *-d*, 1 *-ka* és 1 *-ság*).

A fentebb is említett KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ dolgozat 38 népnevet felsoroló első fejezetében (1973: 10–32) az összes adathoz képest ugyan nem tűnik igazán jelentősnek a képzőmorfémával álló nevek száma, ám feltűnően gyakori az *-i* képző előfordulása a *tót*, *cseh*, *orosz*, *német* és az *olasz* népnév helynévi származékaiban.

Egy újabb írásomban, amely a 2007-ben a balatonszárszói névtudományi konferencián elhangzott előadás alapján született meg, a népnévi eredetű településnevek szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól szóltam GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című művének (1963–1998) négy kötetében fellelhető névanyagra támaszkodva (RÁCZ A. 2008a). Ebben a névkorpuszban nagyjából azonos arányban vannak jelen az egyrészes puszták és az egyrészes képzett népnévi eredetű helynevek (186 településnév közül 71 (38%) puszták népnévi, 63 (34%) képzőmorfémával ellátott elnevezés). Ez utóbbiakon messze a legnagyobb számban az *-i* képző szerepel (51 adatban, ami a képzővel alakult elnevezések 81%-át jelenti): 18 *Németi*, 9 *Oroszi*, 8 *Csehi*, 6 *Tóti*, 6 *Olaszi*, 4 *Horváti* településnév mutatja e szerkezeti felépítést. Gyakoriságát tekintve a második helyen a *-d* jelenik meg (1–1 *Kálozd*, *Lengyeld*, *Nándord*, *Oroszd*, *Zsídód*), s ez az arány nagy vonalaiban megfelel a fentebb mondottaknak.

A legújabban összegyűjtött, teljességre törekvő névanyag (RÁCZ A. 2011) alapján a korábban felvázolt kép továbbra is érvényesnek tűnik a népnévi alapszóból képzővel létrejött településnevek száma 277, s ebből a legjelentősebb réteget a 220 (79%) névvel képviselt *-i* képzős alakok adják. Ennek csupán mintegy ötöde, 45 (17%) a *-d* képzős elnevezések előfordulása. Jól látszik, hogy az egyéb képzőmorfémák (*-é*, *-j*, *-ka/-ke*, *-ny*, *-s*) jelenléte valóban elhanyagolható (4%). Ezek előfordulását mutatja az 1. táblázat.¹⁷

Ha e nevek kronológiai tulajdonságait vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a helynévképzés még a 15. század második felében is kiemelkedő jelentőségű névalkotási eljárásnak tekinthető a helynévrendszer e szemantikai rétegében.

Figyelemre méltó, hogy azoknak a településneveknek az aránya, amelyek történetük során az írásosságban helynévképzővel létrehozott formában adatolhatók

---

¹⁷ Az első adat az előfordulás számát, a / jel utáni második az elsődleges névként való megjelenések számát mutatja.

először, azaz elsődleges névváltozatoknak tekinthetők, a 13. század első és a 14. század második fele közötti időszakban látszik jelentősnek.

	<i>-i</i>	<i>-d</i>	<i>-é</i>	<i>-j</i>	<i>-ka/-ke</i>	<i>-ny</i>	<i>-s</i>
11/1.							
11/2.	3/2	4/2	1/1				
12/1.				1/1			
12/2.	1/1	3/3					
13/1.	17/14	4/3	1/0				
13/2.	49/35	9/6		1/0		1/1	
14/1.	71/40	12/4					1/0
14/2.	21/11	2/0			1/0		2/0
15/1.	25/7	6/4					1/0
15/2.	20/7	3/2			2/2		
16/1.	1/0						
é. n.	12/0	2/0					
összes	220/117	45/24	2/1	2/1	3/2	1/1	4/0

1. táblázat. *A képzővel alkotott népnévi eredetű településnevek adatolásának kronológiai viszonyai*

2.1. Az *-i* képzős nevek

A fentiek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a népnevekhez az ómagyar korban a leggyakrabban az *-i* helynévképző járult településnévképzői szerepben. Ennek magyarázatául szolgálhat egyfelől a népnevek szemantikai jellege s ehhez szorosan kapcsolódva a képző eredete, eredeti „jelentése”, funkciója: a képzőmorféma ugyanis — ahogyan arról már szó esett — az *-é* birtokjelből jött létre, attól alak- és jelentéshasadással különült el, s vált helynévképző funkcióban önállóvá. Ez a funkcióváltás a történeti nyelvtanunk névszóképzéssel foglalkozó fejezete szerint a személyekre utaló településnevek körében indulhatott meg (SZEGFÜ M. 1991: 254), s a tulajdonosra való utalás (vö. MAKKAI 1947: 113, KÁZMÉR 1970: 57) ezzel az elemmel általánossá lett. Ez a megállapítás azonban mindenképpen pontosításra szorul abban a tekintetben, hogy a „személyre utaló” kitételt nyilvánvalóan tágabban kell értelmeznünk, mert ezen a szűk értelemben vett személyneveken kívül minden személyt jelölő szót is értenünk kell, így a foglalkozás- és tisztségneveket, illetve a népi hovatartozást jelölő lexémákat is. A fentiek alapján tehát az *-i* képzős helynevek legkorábbi rétegének a személyre utaló (személynév, foglalkozás-, illetve tisztségnév, etnikai hovatartozást jelölő) alapszavakból létrejött neveket tarthatjuk. Elterjedése azután persze — ahogyan arra KRISTÓ is rámutatott — szoros kapcsolatban volt

„a szuverén nyelvfejlődési tendenciákkal, a nyelvi divat körében bekövetkezett változásokkal” (1976: 57), vagy ahogyan ma inkább mondanánk: a helynevek modellhatásával.

Az *-i* képző kronológiai kérdései különös figyelmet kaptak a szakirodalomban, s noha a korábbiakban érintőlegesen már szóltam erről a problémáról, az alábbiakban tüzetesebben is bemutatom az ezzel kapcsolatban kialakított nézeteiket. Az *-i* képzővel alakult településnevek kronológiájának ügyében elsőként nagyon fontos kiemelnünk azt, hogy mivel a képző az általános vélekedés szerint viszonylag rövid ideig volt eleven, markáns korjelző értékkel bír. KNEIEZSA álláspontja szerint ez a névtípus a 12–13. század határán túl már nem keletkezett, ám a 11. század előtt sem jöhetett létre. Véleményét — mint láttuk — arra alapozta, hogy „sem a kétségtelenül XI. század közepéig beköltözött népek (böszörmények, kálizok, besenyők) nevéből, sem pedig pogány kori magyar személynévekből ilyen típusú nevek nem alakultak. Az *-i* képzős helynevek tehát a XI–XII. század folyamán keletkeztek.” (1943: 124–125). Később módosította álláspontját, miszerint „meg kell engednünk, hogy ilyen típusú nevek e koron túl is alakulhattak, kétségtelen, hogy zömük a XIII. század közepe előtt keletkezett” (1949: 100, 107, 1960: 20).

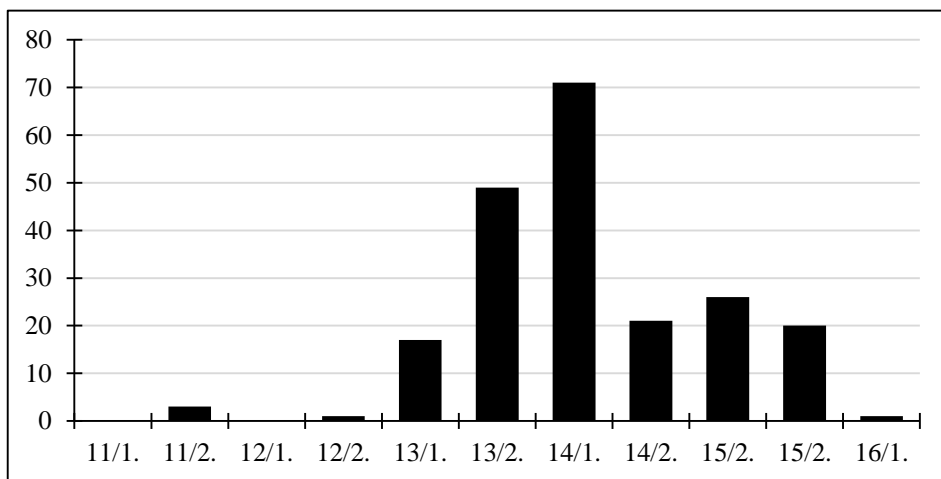
KNEIEZSÁnak ez utóbbi, módosított elképzelésével ért egyet BÁRCZI GÉZA is, hiszen az általa húzott kronológiai határ szerint a 11. század vége a nyitó, a 13. század közepe a záró korszakhatár, a 12. században pedig még ez a névtípus ritka (1958: 149, 157, 160).

Határozottan kiterjesztette a morféma használatának időbeli korlátait KRISTÓ GYULA, aki korábban, a 11. század legelejére, illetve a 10. század legvégére helyezi az első *-i* képzős településnevek kialakulását. Kétkedik a névtípus 12. századi csúcspontjával kapcsolatban is, hiszen „Az a körülmény, hogy *-i* nomen possessi képzős helynévre sem az 1055. évi tihanyi, sem az 1121. évi al mádi, sem pedig az 1138. évi dömösi oklevélben nincs biztos példánk, nemcsak ezt igazolja, hanem elgondolkozásra int abban a vonatkozásban is, hogy az *-i* képzős helynevek divatjának fénykora a XII. század volt-e.” (1976: 51–52). Településtörténeti szempontokat figyelembe véve a képző legproduktívabb időszakának ő a 13–14. századot tartja, sőt e nevek keletkezési időszakának tekinthető szerinte még a 15. század is: „aligha lehet kétséges: a pusztaság és az *-i* képzővel alakult foglalkozásnévi helynevek a X–XI. század fordulójától kezdődően egészen addig keletkeztek, ameddig formáns nélküli és *-i* képzős helynevek egyáltalán létrejöhettek, vagyis nagyobb számban legalább a XIV–XV. századig.” (1976: 77). Ehhez a véleményhez csatlakozik történeti nyelvünkben SZEGFÜ MÁRIA is: „Az *-i* helynévképzőként a XIV. század végéig eleven, de a XV. században még felbukkannak újabb származékszavak a meglévők analógiájára.” (1991: 255). A típus elterjedése azonban nyilvánvalóan nem mehetett végbe egy csapásra, amit

az is jelez, hogy a KRISTÓ által összegyűjtött példák jelentős részében a képző nélküli névalak felváltása képzős alakkal hosszabb időszak eredménye volt, olykor évszázadokat ölelt át.

A helynévképzés témájával legutóbb monografikus formában foglalkozott BÉNYEI ÁGNES, aki a meglévő helyneveknek az *-i* képzővel fentebb említett bővülésével összefüggésben úgy fogalmaz, hogy az *-i* morféma helynévképző szerepben a 13. század végén vagy a 14. században került a helynevekbe, ekkor volt a legproduktívabb, s így a korabeli névdivat hatásaképpen nem csupán az elsődleges nevek alakításában volt szerepe, de analogikusan már létező nevek is bővíthettek ezzel a névformánssal. A típus produktivitásának végső határ-idejéről azt állapítja meg, hogy a kései ómagyar kor elején a morféma alkalmazása visszaszorul, de ő sem zárja ki, hogy újabb névalakulatok létrehozásában még a 15. században is szerepet kaphatott (2012: 84). BÉNYEI fenti megállapításai ugyan az *-i* helynévképző általános alkalmazásáról, általános kronológiai sajátosságairól szólnak, de névanyagunk alapján azt láthatjuk, hogy a népnevekből e morfémával alakult nevek ebbe az általános képbe belesimulnak.

A 2. diagram adatai azt mutatják, hogy a népnév + *-i* struktúrát mutató településnevek messze legnagyobb számban a 13. század második feléből és a 14. század első feléből adathatók, de ez a szerkezet az ómagyar kor további időszakában is szerepel újonnan feltűnő települések megnevezéseként.

2. diagram. Az *-i* képzővel alkotott népnévi eredetű településnevek kronológiai viszonyai

A 220 *-i* formánssal álló településnév közül 103 elsődleges névként jött létre a 11. és a 16. század vége között. A másodlagos elnevezések között két csoportot különíthetünk el, azaz a típusváltásnak két jellemző formáját láthatjuk. Az egyik

csoportot azok a kétrészes nevek jelentik, amelyeknek a második névrészában áll az elsődleges képzett népnév, s a típusváltást valamely első névrésszel történt kiegészülés okozta (*Németi* > *Szatmárnémeti*, *Oroszi* > *Füzesoroszi*, *Tóti* > *Kis-tóti*). Ez a csoport azonban nem érinti az *-i* képző ügyét, hiszen az mind az elsődleges, mind pedig a másodlagos névalakban jelen van. A típusváltás másik fajtája az *-i* képzővel történő bővülés, amely a pusztai népnévi eredetű elsődleges településneveket érinti, terjedelmük az *-i* képzővel növekedett (*Cseh* > *Csehi*, *Horvát* > *Horváti*, *Orosz* > *Oroszi*). Az ilyen irányú típusváltás a képzős nevek körében BÉNYEI szerint általánosan jellemzőnek látszik (2012: 81).

Adataink azt mutatják, hogy vannak olyan etnikumjelölők, amelyek egyrészes nevekként a korábban tárgyalt nominatívusi formák mellett *-i* helynévképzővel létrehozott névalakban is jelen vannak. Az általam vizsgált 37 etnonima közül az alábbi 12 mutat ilyen előfordulást: *cseh*, *horvát*, *jász*, *kun*, *magyar*, *marót*, *német*, *oláh*, *olasz*, *orosz*, *szász*, *tót*. Ezek közül a *német*, a *tót* és a *jász* az *-i*-n kívül más képzőmorfémával nem szerepel.

A *német*, amely 80 helynévalakban szerepel *-i* képzővel, legkorábban a Veszprém megyei *Németi* (1.) nevében tűnik fel, amely hamis oklevélben jelent meg +1086-ban (*Nemti*, Adatok 28: 37, PRT. 8: 269). A legkorábbi hiteles oklevél 1216/1391>1391-es datálással Szatmár megyében említi a későbbi Szatmárnémeti korabeli *Németi* (2.) települését, de ekkor még latin névalakkal (v. *Theutonicorum* in Zathmar, castr., ComSzath. 150, Németh 2008: 199). Hogy a magyar nyelvi megfelelője ennek a *Németi* lehetett, az valószínűsíti, hogy a településnek egyéb névformánssal álló névalakját az ómagyar korból nem regisztrálhatjuk, 1230-ban viszont már a magyar névformát olvashatjuk (*Nemythy*, v., Németh 2008: 199, Maksai 69, 211).

A *tót* népnév — amely 30 helynévalakban szerepel *-i* képzővel — legkorábbi képzős névelőfordulásával Bodrog vármegyében, *Tóti* (1.) település említésekor találkozhatunk a 13. század közepén (1251/1328/1374: *Toty*, p., Gy. 1: 730).

A korábbi fejezetben mondtak szerint egyértelmű, hogy a *német* és a *tót* olyan népek elnevezései, amelyek korán megtelepültek a Kárpát-medencében, s etnikai jelentőségüket az is jól mutatja, hogy nevük — ahogyan ez az *-i* képzős formák esetében is kitűnik — a korabeli helynévanyag pusztai népnévi eredetű településnevei között, illetve a kétrészes nevek első névrészeként egyaránt gyakran fordult elő a Kárpát-medence egész területén.

Helyneveinkben a *jász* népnév a 14. század első felétől-közepétől szerepel névalkotóként, de a fentebb említett *német* és *tót* lexémát tartalmazó helynevekhez képest elenyésző mennyiségben volt jelen: 7 település 11 névalakjának létrehozásában vett részt. Az egyetlen *-i* morfémával álló település nevével Krasznai megyében találkozhatunk a 14. század közepén (1342: *Jazi* ~ *Jazy*, AnjouOkl. 26: 184/223).

A korban az *oros*z névvel jelölt népcsoport megnevezésére 29 névalakban szerepel *-i* képzővel, amelyek közül a Nógrád megyei *Oroszi* (1–2.?) település névadata a legkorábbi (*1219/1550: *Orsci*, v., Gy. 4: 282).

A *szász* népnévből *-i* képzővel alakult névforma csupán két település névadaként regisztrálható a 14. század első feléből, és figyelemre méltó, hogy egyik sem elsődleges névként született meg. A Gömör megyei *Szászi* (1.) az elsődleges *Szásztelek* földrajzi köznévi alaprészének képzőre cserélésével, tehát névrész–névelem csere útján alakult, míg az Ugocsa vármegyei *Szászi* (2.) forma a korábbi *Szász* (4.) névváltozatból bővüléssel jött létre.

A *kun* népnévnek egyetlen *-i* formánssal álló településnévi megjelenése regisztrálható. Ez a forma Valkó vármegyéből származik, ám az egyedi előfordulás kapcsán megemlítendő körülmény, hogy ezt a névalakot legkorábban az eléggé megbízhatatlan pápai tizedlajstrom rögzítette több bizonytalan változatban is (1332–1337: *Rani* ~ *Kulni* ~ *Kunni* ~ *Kuni*, Cs. 2: 328, ComSirm. 97, Adatok 22: 21). De hogy mégis élhetett a névalak, azt egy a 14. század közepéről, más forrásból idézhető névadat igazolhatja (1353–1454: *Kwny*, Cs. 2: 328, ComSirm. 97).

A magyarországi latinságban használatos *Boemi* a cseh-morva területeken élő népeket jelölte, amelynek magyar nyelvű megfelelői a *cseh* és a *marót* (~ *maróc* ~ *morva*) voltak. Az *-i* képzővel alkotott településnevek létrehozásában mindkét etnonimának volt szerepe. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az előfordulási arányukat tekintve éppen ellentétes képet tudunk róluk rajzolni. Míg a *cseh* az *-i* képzős településnevek között a második leggyakoribb előfordulást mutatja 34 névalakkal, addig a *marót* csupán egyetlen település egyetlen névadatában jelenik meg. Utóbbi a Hont megyei *Marót* (2.) település elsődleges nevéből bővülés útján jött létre: az 1332–1337/Pp. Reg.-os adat akár ennek az elsődleges névnek az *-i* melléknévképzős változataként is értelmezhető a *de* prepozíció miatt (Enslinus pleb. de *Moroti*, Gy. 3: 218, Ortway 1/1: 32), ám későbbi adatai egyértelműen mutatják az *-i* helynévképző jelenlétét. A *cseh* népnév első *-i* képzővel alkotott névalakját egy +1093-as hamis oklevélből tudjuk kimutatni Somogy megyében *Csehi* (1.) megnevezéseként (+1093: *Cehy*, p., v., DHA. 280 [itt: +1092: *Cehy*], Adatok 27: 23, PRT. 10: 498). Az első hiteles forrás azonban csak a 13. század elejéről idézhető, s a Zágráb megyei *Csehi* (2.) települést nevezi meg (1201: *Zesa*, ComZagrab. 53; 1217: *Zechi*, t. ~ *Sechi*, v., ComZagrab. 53).

Az *-i* képzőt az *olasz* etnonima 22 ilyen névváltozata között legkorábban a Bihar megyei *Olaszi* (1.), a későbbi Váradolaszi névalakjában fedezhetjük fel egy 12. század végéről származó oklevélben (1184: *Olas*i, EH. 700, Bunyitay 1: 39, Ortway 1/2: 557 [itt: *Olosi*]).

A *horvát* népnév mellett a 13. század közepétől a 16. század első feléig jelen van az *-i* morféma. Az ide sorolható 13 helynév közül legkorábbiként a Szerém

megyei *Horváti* (1.) település elnevezése jelenik meg (1244: *Úrvati*, pr., Cs. 2: 317, Adatok 23: 22).

A magyar népnévhez kapcsolt *-i* képzővel alakult legkorábbi településnév egy hamis oklevélben bukkan elénk a 11. század végéről a Somogy vármegyebeli *Magyari* (1.) neveként (+1093, 1410: *Magyari*, Adatok 10: 25, PRT. 10: 498, DHA. 284 [itt: +1092/+1274/1365/1399-es datálással]), az első hiteles forrás azonban csak a 14. század elejéről idézhető, amely a Pozsony megyei *Magyari* (2.) nevét őrizte meg (1301: *Mogori*, AnjouOkl. 1: 53/26). Az ide sorolható 6 településnévből három *Magyari* alakban adatolható, három esetében pedig az összetett név második névrésze tartalmazza a képzős struktúrát. Az utóbbi alakok nagy valószínűséggel bővülés eredményeként jöttek létre: *Almagyar* > *Almagyari*, *Egyházasmagyar* > *Egyházasmagyari*, *Kürtösmagyar* > *Kürtösmagyari*, az egyrészes nevek közül a fentebb említett Pozsony megyei *Magyari* (2.) szintén hasonló típusváltás eredménye: *Magyar* (1.) > *Magyari* (2.). A somogyi *Magyari* (1.) településnek pedig párhuzamosan *Magyaré* (1.) alakjával találkozunk. Az *Egyházasmagyari* egyszeri névelőfordulás, személynév részeként bukkan fel (Katalin, *Eghazasmagary*-i Farkas fia János leánya), és az eredeti oklevél alapján azt sem zárom ki, hogy a névvégi *-i* a magyar nyelvű szövegközlésben a latin szövegbeli *de* prepozíció szerepével összhangban melléknévképző szerepű.

Érdemes a fentiekkel kapcsolatban szólnunk arról is, hogy vajon mivel magyarázható a magyar népnévből képzővel, illetve — mint korábban láthattuk — alapalakban létrejött településnevek relative kis száma. Az okot minden bizonynyal abban a tényezőben kereshetjük, ami általában a népnevekkel álló helynevek létrehozását motiválta: a névadás sajátos indítékában. A népnévre visszavezethető településnevek esetében a névadó közösség egy település megnevezésekor a hely egyik legjellemzőbb, az elnevezésben is kiemelendő tulajdonságának a lakosság vagy a birtokos etnikai hovatartozását, személynévi áttétel esetén a birtokos megnevezését látja, esetleg az elnevezésben egyéb, az etnikumhoz köthető körülményt tart fontosnak kifejezni. A névadó magyar közösség a tőle eltérő közösségeket jelölheti meg főképpen ilyen módon, ezért is szokás úgy tartani, hogy az ilyen szemantikai tartalmú tulajdonnevek többnyire népszigetként értelmezhető objektumokat neveznek meg. Ebben a helyzetben tehát a lakosság vagy a birtokos, használó magyar volta a névadó szintén magyar közösség számára nem válhatott motivációs tényezővé. (Más a helyzet persze a kétrészes, népnévi jelzős településnevek esetében, erről alább, a megfelelő fejezetben részletesen is szólok majd.)

Ebben a névszerkezeti csoportban külön ki kell emelnünk az *oláh* népnevet, mert a szakirodalomban a pusztai népnévi eredetű településnevek kapcsán újra és újra előkerül jellemző példaként, tudniillik hogy a román népesség kései Kárpát-

medencebeli megjelenése eleve kizárja az *oláh* népnévből alakult pusztai népnévi és *-i* képzős névalakok létrejöttét. Adataink között azonban — ahogyan korábban láttuk — esetleg mégis lehet egyetlen példa pusztai népneves alakulásra, de úgy tűnik szintén egyetlen esetben a népnév mellett az *-i* képző is felbukkan. Fogarásföld északi határánál egy *Oláhi* nevű településről szerezhetünk tudomást, amely azonos a későbbi magyar Fogarassal, a mai román Făgăraș településsel. Legkorábbi adatainak alapja a 13. század első feléből a latin nyelvben használt *blach* név volt, a magyar nyelvű *oláh* etnonima a 13. század vége felé tűnik fel ([1285]: *Olachi*, Gy. 2: 450).

2.2. A *-d* képzős nevek

A második leggyakoribb helynévképzőnk, a *-d* eredetileg kicsinyítő, becéző képző volt, s ebből fejlődött vagy már vele párhuzamosan kialakult a valamivel való ellátottság jelentése is. Viszonylag korán jellegzetes helynévképzővé vált, s a kapcsolódásával alakult helynevek a 10. századtól adatolhatók (vö. SZEGFÜ M. 1991: 253). Túlnyomó többségében növény- vagy állatnévi alapszóhoz kapcsolódva jelent meg, funkcionális tekintetben a vidék adott növényben vagy állatban való gazdagságát fejezte ki, s ritkábban bár, de szintén előfordult népnévi lexémához kapcsolódva is. Helynévképzői szerepe szempontjából kiemelendő, hogy e képző gyakran járult becéző képzőként személynévhez (*Inánd, Jánosd, Kaszád* stb.), s a vele létrejött becézett személynévek könnyen válhattak településnévvé, így gyarapították a *-d* végű helynevek számát. Ezek az elnevezések pedig a továbbiakban hozzájárulhattak a *-d* képző településnevek körében való elterjedéséhez, így a településnév-képzővé történő alakulásához is.

KNIEZSA a *-d* képzővel született településnevek kronológiai határának megállapításakor kiindulási alapnak tekintette azt a megfigyelését, hogy e formáns „A magyarság XII. század utáni településterületein [...] egyáltalán nem fordul elő [...]. E képző elterjedésének kérdése azonban behatóbb vizsgálatot igényel.” (1943: 127). Őt követve írta BÁRCZI is, hogy „ilyen alkotású nevek a XIV. századnál régebbiek, többnyire XII. századiak (ugyane képzővel személynévből, népnévből stb. alkotott nevek kissé régebbiek) [...] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e korhatárt nem szabad túlságosan mereven értelmezni” (1958: 155).

KRISTÓ GYULA e névtípus időhatárát is felülvizsgálva vitatkozott KNEZSA állításával. Nem tartotta ugyanis kizártnak, hogy a kérdéses képzővel alakult helyneveink — mint általában egy-egy helynévtípus — elterjedése földrajzi területenként eltérő lehet, de ez nem jelenti feltétlenül azt is, hogy ez a különbség kronológiai szempontból közvetlenül is értelmezhető. Ilyenfajta következtetésre csak akkor juthatunk, „ha szisztematikus anyaggyűjtés eredményeképpen térképre visszük a középkori magyar állam területén előforduló összes *-d* képzős

helynevet, s megállapítjuk, hogy a *-d* képzős helynevek hiánya csak a Kniezsa által említett északi területeken áll-e fenn (Nyitra megye északi részén, Túróc, Liptó és Szepes megyében), vagy pedig más, hasonlóan kései megszállású vidékeken is” (KRISTÓ 1976: 86). Ilyen feldolgozás azonban napjainkig nem született.

A szakirodalomban tehát általános vélemény, hogy a *-d* képző az *-i*-hez hasonlóan a 13–14. században volt a legtermékenyebb, s a helynevek képzésében a korai ómagyar kor végéig vett részt, azután már csak analogikusan születtek ilyen típusú nevek. Természetesen itt is számolnunk kell a másodlagos névalakulás lehetőségével. BÁRCZI egyértelműen analogikus alakulásának mond minden olyan településnevet, amely a 16–17. századig *-d* képző nélkül állt, s ekkor felbukkant *-d*-s változata is (1958: 155).

KRISTÓ a képző elevenségét egészen a 15. századig elképzelhetőnek mondja, analogikus úton létrejöttek véleménye szerint azokban a nevekben tekinthető a *-d*, amelyek ilyen alakban csak a 15. század után jelennek meg (1976: 88). A névváltozások e századokban mindenesetre olyan irányúak, hogy a *-d* képzős alakok számát növelték (vö. KISS L. 1995: 39–40).

Bár BENKŐ LORÁND egyik írásában sommásan azt állítja, hogy e képző „semiféle funkcióban, sem kicsinyítőként, sem névképzőként nem kapcsolódik nyelvünkben népnevekhez és törzsnevekhez” (1998c: 150), adataink között azonban mégis előfordulnak ilyen névalakulások. A névformáns használatának legintenzívebb időszaka egybeesik az *-i* alkalmazásának legjellegzetesebb korával: a 13. század második fele és a 14. század első fele közötti időszakkal, számarányát tekintve viszont jóval elmarad az előbbi mögött, annak nagyjából egyötöde. BÉNYEI ÁGNES BENKŐ fentebb említett vélekedéséhez kapcsolódva, azt kiigazítva írja, hogy ugyan megjelennek *-d* képzős népnévi településnevek, de ezek többnyire bizonytalanul sorolhatók e kategóriába, vagy utólagos bővülés eredményei (2012: 63). BENKŐ és BÉNYEI véleményével szemben a névkorpuszom azt mutatja, hogy a népnévhez kapcsolt *-d* képzős településnevek több mint fele elsődleges névként jött létre (44 közül 24), mégpedig a 11. század vége és a 15. század vége között. A típusváltáson átment elnevezések zöme bővüléssel keletkezett (7), azaz elsődlegesen puszta népnévi eredetű nevekhez utólag kapcsolt képző hozta létre az új elnevezést: *Besenyő* (23.) > *Besenyőd* (2.), *Káloz* (2.) > *Kálozd* (2.), *Várkony* (2.) > *Várkond* (2.). A kétrészes képzős nevek létrejöttében a kiegészülés játszik szerepet, amikor is az elsődleges etnonima + *-d* szerkezetű névhez később jelzői előtag járul: *Magyarad* > *Kismagyarad*, *Szászd* > *Felsőszászd*, *Úzd* > *Pusztaiúzd*.

A továbbiakban azokat a népnévi eredetű településneveket mutatom be, amelyek a képző nélküli alakjukon kívül *-d* morfémaival is szerepelnek településnévként. Ebbe a névszerkezeti típusba a *besenyő*, *lengyel* ~ *lengyen*, *nándor* ~ *lándor*, *káliz* ~ *káloz*, *kazár*, *úz*, *várkony* és a *zsidó* népnévből alakult helynevek tartoznak.

Négy település neve mutat *besenyő* + *-d* morfémaszerkezetet, amelyek közül a legkorábban említett *Besenyőd(i)* adat 1075-ből csak erős kétségekkel tartható településnévnek (vö. SZÖKE 2015: 159). A Szabolcs megyei, 13. század elejéről való első névalakkal álló *Besenyőd (1.)* elsődleges névként jött létre, a Szatmár megyei *Besenyőd (2.)* azonban a 15. század első felében már bővülés eredménye: *Besenyő* (26.): 1303/1372: *Beseneu*, v., AnjouOkl. 1: 225/418, HOkl. 178 > *Besenyőd (2.)*: 1435: *Bessenewd*, ComSzath. 24, Károlyi 2: 156). A Kárpát-medence nyugati felében, Sopron vármegyében a 14. század első felében felbukkant sajátos alakú *Pecsenyéd* település névének előzménye a 13. század közepéről adatolható *Besenyő* (16.) volt.

Az ómagyar korban a *lengyen* ~ *lengyel* népnévből öt *-d* morfé mával alkotott településnevet ismerünk. A legkorábban felbukkanó képzős forma a Heves megyei *Lengyend (1.)*-hez köthető (+1153/?+1261/1417, +1194 k.: *Lenged*, p., Gy. 3: 112, HO. 8: 10, Adatok 26: 4, RegArp. 1: 158). Ugyanilyen szóvégi formát mutat a Szabolcs vármegyei *Lengyend (2.)* első adata is (1427: *Lenged*, pr., Adatok 26: 5, Mező–Németh 124, Németh 1997: 121), ám a települések további *Lengend* adatai kétségtelenné teszik az etimológiát. Emellett KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ egy Gyöngyössolymos határában lévő *Lengyendi* (é. n., Adatok 26: 6), GYÖRFFY GYÖRGY pedig egy Heves megyei település *Legendi* (1332–1337/Pp. Reg., Gy. 3: 112) névformáját is idézi. A legkésőbbi előfordulást a 15. század utolsó harmadából, Baranya megyéből, a jelzővel bővült *Kislengyeld* nevében regisztrálhatjuk (1474: *Kyslengeld*, Cs. 2: 502, Adatok 26: 11).

A *nándor* ~ *lándor* etnonimát három *-d* képzővel álló településnévben láthatjuk. Az egyik *Nándord (1.)* névformát Pilis vármegyéből a 13. század utolsó harmadából adatolhatjuk elsődleges névalakulásként (*1276 Pp.: *Nandurt*, v., Gy. 4: 659), szinonim *Nándor (3.)* elnevezését pedig mindössze szűk másfél évtized múlva rögzíti egy oklevél ([1290]: *Nandur*, v., Gy. 4: 659). A 15. század elején bukkan fel a Somogy megyei *Nándord (2.)* település legkorábbi névadata (1413: *Nandord*, p., Cs. 2: 631, Adatok 15: 14). Csongrád vármegye területén feküdt az a *Nándor (1.)*, amelynek pusztai népnévi eredetű korai megjelenésű névalakja mellett *Nándordi* változatait is adatolhatjuk (+1037 [1240 e.]/+1330: *Nandur*, Gy. 1: 898, Adatok 15: 15, PRT. 8, 225; 1075/+1124/+1217: *Nandirdi*, Gy. 1: 898, Adatok 15: 3, SZÖKE 2015: 185).

1150 körül egy tudósítás arról beszél, hogy Magyarországon ezerszámmra élnek a hvárezmiek utódai, akik a kazárok ellen fellázadt kabarok egy részének leszármazottai, s *káliz* néven ismerik őket (vö. GYÖRFFY GY. 1958/1990: 50–54). A korai településneveink között két, e népnévből való település névformáiban jelenik meg a *-d* formáns: a Veszprém megyei *Kálozd (1.)* településnek esetleg *Kálozd(i)* névalakjával is számolhatunk, ám mivel az ide vonható adatok igen korai datálásúak, a név végén szereplő *-i*-t véghangzónak tarthatjuk (1082/1350: *Kaluzdy*, v., DHA.

237; 1171: *Kaluzd*, RegArp. 1: 116). A másik e típusba sorolható, Nyitra megyében fekvő *Kálozd* (2.) elnevezése a korábbi *Káloz* (2.) névforma bővülésének eredménye (1156: *Qualiz*, Gy. 4: 402, Adatok 17: 1; 1298: *Kaluzd*, Gy. 4: 402, HO. 8: 383).

A *kazár* etnonima a középkori Magyarország két településének három -*d* képzős névalakjában van jelen, s ezek a 14. század végétől adatolhatók. A Szatmár megyei *Kozárdegyháza* település (1398: *Kozardeghaza*, Németh 2008: 156, Károlyi 1: 484, Adatok 12: 7, Maksai 159) névalakja a datálás alapján az eredeti pusztá népnévi *Kozár* (6.) (1335: *Kozar*, p., Cs. 1: 479, Károlyi 1: 114, Adatok 12: 7, AnjouOkl. 19: 315/703, Németh 2008: 156) formából jöhetett létre, s bizonyára az ugyancsak másodlagos alakulású *Kozárd* (2.) (1421: *Kozard*, pr., Cs. 1: 479) névformával együtt volt használatban. A másik, Nógrád megye délkeleti részén fekvő település *Kozárd* (1.) névformája elsődleges névként jött létre (1412: *Kozard*, ZsO. 3: 2740), szinonim névalakjáról nincs tudomásom, sőt a község napjainkban is ugyanezt a nevet viseli.

A -*d* morféma az *úz* lexémához kapcsolódva hat korabeli település nevének létrehozásában vett részt, amelyek közül a legkorábbi a 13. század második feléből Kolozs vármegyéből való (1268: *Ouzd*, EH. 904), a legkésőbbiről datálható településnévi adat a 15. század második feléből Tolna területéről (1459: *Vzd*, Cs. 3: 456, Adatok 21: 15) származik. A kolozsi településnek a 13. században a patrocíniumi eredetű *Szentpéter* szinonim nevét is ismerjük (1263: *Zentpeter*, EH. 904), használatuk a datálás szerint párhuzamos lehetett, tehát a két névalak egymás mellett élt. A két elnevezés együtt, összetételként is megjelenik a település említésekor *Úzdszentpéter* (1268: *Ozdscentpeter*, t., EH. 904), illetve *Úzdiszentpéter* (1348: *Ozdzientpeter*, p., Cs. 5: 411, EH. 904) névváltozatokban. A Tolna vármegyei település névalakja típusváltással kétrészes névvé alakult, ki egészülése után *Pusztáúzd* formájúvá lett (1497–1500: *Pwzthawzd*, p., pr., Cs. 3: 456).

A *várkony* kilenc település tizenöt névalakjában szerepel, amelyek közül három helynév áll -*d* képzőmorfémával. Közülük egyetlen elsődleges névalakulásról szólhatunk az Ung megyei *Várkond* (3.) esetében (1336: *Varcund*, AnjouOkl. 20: 125/108, Sztáray 1: 107 ~ *Warkund*, AnjouOkl. 20: 125/108, Sztáray 1: 105 ~ *Varkund*, AnjouOkl. 20: 125/108, Sztáray 1: 108). A másik két, Borsod és Pozsony megyebeli település neve típusváltáson ment keresztül, s a pusztá népnévi eredetű korábbi névalakok bővüléssel lettek -*d* képzőssé: Borsod megyében ezt az *[1263]: *Warkun* (ÁÚO. 11: 498), illetve az 1332–1337/Pp. Reg.: *Warkund* (Gy. 1: 815), Pozsony megyében pedig az 1264: *Wa(r)kun* (RegArp. 1: 1405), valamint az 1308: *Warkund* (AnjouOkl. 2: 137/306) adatok mutatják. A képzős elnevezések első előfordulását mindhárom esetben a 14. század első harmadában rögzítették a források.

A *zsidó* etnonima legkorábban fellelhető *-d* képzős névalakja az Esztergom megyei *Zsidód* (1.) település elnevezése (+1187 Pp./?1262/+1258: *Sydod*, Gy. 2: 318), a legkésőbbi hasonló szerkezetű névalakulatot pedig a 14. század közepe tájáról Pest vármegyéből őrizték meg a források: *Zsidód* (2.): 1339/1389: *Sydoud*, AnjouOkl. 23: 144/285, AO. 3: 554, PestReg. 511). Az utóbbi településnek az ómagyar korban csupán ezt az egyetlen említését ismerem. A Hont megyei *Ságizsidód*-nak névrendszertani okokból feltételezhető egy korábbi **Zsidód* (3.) névalakja is (mivel csak e névforma kiegészülésével képzelhető el a *Ságizsidód* alak létrejötte), ám azt oklevelekből nem tudjuk idézni.

Ritkák azok a népnevek, amelyekből a névalkotók minden morféma nélkül, illetve az *-i* és a *-d* képzővel is létrehoztak településnevet. Ide tartozik az *oros* és a *szász* lexéma, valamint esetleg a *tót* is. A *magyar* népnév pedig külön vizsgálatot igényel ebben a tekintetben.

Az *oros* népnévhez kapcsolt *-d* formánssal — szemben a nagyszámú *-i* képzős formával — csupán egyetlen település elnevezésében találkozunk, mégpedig Nógrád megyében. A lakóhely eredeti neve *Oroszi* (1–2.) volt, tehát a *-d* képzős alak másodlagos elnevezés, amely névelemcsere eredménye (**1219/1550: Orsci*, v., Gy. 4: 282; 1346: *Vruzd*, Cs. 1: 104, F. 9/1: 408, Adatok 12: 25, Gy. 4: 282 [itt: *Wruzd*]).

A *szász* etnonimát a 13. század közepén két, elsődlegesen *-d* képzővel létrehozott településnévben láthatjuk, egy Hont megyei (1261: *Zazd*, HO. 8: 82, Adatok 29: 13, ComHont. 57, RegArp. 1: 1263) és egy bizonytalan lokalizálású, Heves, Nógrád vagy Pest megyébe helyezhető település adatai között (1256: *Zazth*, Adatok 29: 15, HO. 8: 69). A Hont vármegyei település fenti névalakjának kiegészülése után a 13. század végén egyetlen adattal a *[Felső]szászd* névforma is kimutatható, bár megjegyzendő, hogy a jelzői előtag latin nyelven szerepel az oklevélben (1291: *Superiori* v. *Zadz*, Gy. 3: 249, HO. 8: 301). A Borsod megyében fekvő *Szászdi* 11. század második feléből származó adatában a képző *-ti* alakban szerepel ([1067 k.]/1267: mon. S. Marie [...] quod dicitur *Zazty*, Adatok 29: 14, Gy. 1: 804, DHA. 183, PestReg. 2), s említik így még a 13. században is. Később a *monostora* névformánssal kiegészülve *Szászdmmonostora*-ként adatolható (1368: *Zazdmmonostora*, Cs. 1: 179, BorsOkl. 228). E településnév töveként szóba jött emellett azonban még a *száz* számnév is.

A középkorban egyetlen olyan településnevet ismerünk, amelyben a *tót* népnév áll — legalábbis látszólag — *-d* képzővel. A Bars megyei *Tót* néven létrejött település *-d* végű adatai a 14. század közepe és vége közöttől származnak: 1339, 1339>1391: *Touthd* (AnjouOkl. 23: 131/260, AO. 3: 545–550), 1339, 1339>1391, 1340>1391: *Tothd* (AnjouOkl. 23: 131/260, 24: 300/663, AO. 3: 545–550), ugyanerre a településre lásd még: 1299: *Toud* (Gy. 1: 481, F. 6/2: 234, Adatok 24: 9), 1328: *Thooth*, p. (Gy. 1: 481, Adatok 24: 9, AnjouOkl. 12: 137/262), 1342:

Thoth (AnjouOkl. 26: 407/617), de hangtani okokból a *-d*-re végződő formákat aligha tarthatjuk valós, élőnyelvi használatú alakoknak. A *tót* népnévnek a teljes tövéhez kapcsolódva — valamiféle **Tótod* alakban — várnánk ugyanis a *-d* megjelenését. Az sem látszik elképzelhetetlennek, hogy a település legkorábbi *Toud* alakja (1299) elírt forma (a *t* és a *d* tévesztése a korban gyakori volt), és ez lehetett hatással a későbbi oklevelekben szereplő névalakokra.

Különleges példaként meg kell említeni még a Zemplén megyei *Cigánd* esetét is, amelynek *-d* képzős adatait csak a 18. század végétől ismerjük (FNESz.), előtte *Cigány* (1.) néven igen gazdagon adatolható a 14. század elejétől. Minthogy a név a képzővel az általam vizsgált időhatáron kívül bővült, a változással nem foglalkozom, az adatokat nem vettem fel munkámba. Mindazonáltal e név története is rávilágít arra, hogy a névalkotási eszközök kronológiai viszonyainak meghatározása igen nehéz feladat.

Sajátos problémát vet fel a *magyar* népnévből alakult *-d* képzős településnevek esete, noha nem nagy számban vannak jelen az ómagyar kori településnevek között. Már a pusztai népnévi eredetű településnevek típusának tárgyalásakor is láttuk, hogy a *magyar* etnonima nominativusi formában is ritkán vett részt a helynevek létrehozásában, ennek okáról már ott is esett szó. Ugyancsak a csekély számú névelőfordulás figyelhető meg a morfológiai szerkesztésű elnevezések között is. E névtípusban az etnonima kapcsán több probléma is felvetődik: ennek oka egyrészt az lehet, hogy a *magyar* lexémából alakult elnevezések története érintkezik, több ponton keveredik a *megyer*, illetve a *mogyoró* többi alakult nevekével. Másrészt sajátos a *magyar* etnonimából *-d* képzővel létrejött településnevek morfológiai szerkezete is, ugyanis más *-r* végű népnévi lexémák esetében (*nándor*, *kazár*) a névformáns csonka tőhöz kapcsolódik (lásd még RÁCZ A. 2002: 156, 2003: 500, 2008b) míg ebben az esetben a teljes tőhöz járul. E jelenség okára azonban nem tudok magyarázatot adni.

A vizsgálat során szóba jövő elnevezések egyik csoportját azok a településnevek adják, amelyek biztosan a *magyar* etnonimára vezethetők vissza. Ide sorolható a Pozsony megyei Magyarad (2.), későbbi Kismagyar (a mai szlovák Malý Mager) településnek a neve. A település legkorábbi, a 13. század első harmadából adatolható *Mager* (1237, Adatok 10: 8, ÁÜO. 7: 48) és a 15. század elejéről származó *Mayer* (1401, ZsO. 2/1: 1348) vegyes hangrendű névalakjain kívül további 25, a pusztai népnévre utaló veláris hangrendű névadata jelenik meg (*Mogor*: 2, *Magyar*: 11, *Magar*: 5, *Magor*: 1, *Magiar*: 6), s csak egyetlen oklevélből idézhető a *Magarad* (1324, AnjouOkl. 8: 156/305) névforma is. A csekélyebb számú (5), a 14. század elejéről származó *Magyari* adata mellett sok *Marcamagyar* (18), azaz jelzővel bővült előfordulását ismerjük, s ezek a formák ugyanúgy a 13. század elejétől adatolhatók, mint a pusztai népnévi eredetűnek tekinthető legkorábbi névadatok. Mindezek együttesen azt mutatják, hogy aligha vonhatjuk kétségbe a

településnév népnévi eredetét. Ugyancsak népnévi eredetű a Hont megyei Magyarad (1.), későbbi Hévmagyarád (a mai szlovák Malinovec) település elnevezése, amelynek korai, a 13. század első feléből származó zártabb jelölésű veláris magánhangzós alakjai (1245: *Mogorod*, v., F. 4/3: 280, Adatok 10: 11, Bakács 153) mellett három évtizeddel későbből már a nyíltabb magánhangzós (1276: *Magarad*, p., Gy. 3: 217, RegArp. 2/2–3: 2702, HO. 8: 182–183) változatával találkozunk. Összes névadata közül 67 veláris hangrendű (*Mogorod*: 3, *Magarad*: 11, *Magharad*: 2, *Magyarad*: 41, *Magyar*: 1, *Magyarath*: 1, *Magyard*: 2, *Mogyorod*: 2, *Magiarad*: 1, *Magaryad*: 1, *Magyharad*: 1, *minor Magyarad*: 1), de egy vegyes hangrendű névformája is felbukkan 1348-ban (*Magerad*, Bakács 153). Esetleg ide tartozhat még az a bizonytalan lokalizálású, egyetlen névadattal álló Magyarad (3.) (1408: *Magyarad*, Adatok 10: 20, ZsO. 2/2: 154), amelyet KRISTÓÉK Vas vagy Zala megyék területére helyeznek (vö. Adatok i. h.), s amelyet az adatbázisban is szerepeltettem. Lukácsimagyarádnak az általam ismert egyetlen adata (1342: *Magarad Lucasi*, AnjouOkl. 26: 160/188) ugyancsak a *magyar* -d helynévképzővel alakult formája lehet. E név a forrásokban Magyarad (1.)-gyel együtt említve bukkant elő, így azt sem tartom kizártnak, hogy az előbbi név az utóbbi településnek csak egy részét jelölhette meg.

Külön csoportot alkotnak azok a településelnevezések, amelyekben bizonytalanul látszik a névadás motivációja, és bennük a *magyar* népnév vagy a *megyer* törzsnév kereshető. E településnevek névadatai között ugyanis magas, mély és esetleg még vegyes hangrendű névformák is megtalálhatók. Három település névadataiban szerepel *megyer* alakváltozat is (akár képzővel, akár a nélkül): ezek esetében véleményem szerint feltehető a törzsnévi eredeztetés is. Ilyen a Nyitra vármegyei *Magyarad* település, amelynek a névadatai közül csak az első, a legkorábbi névelőfordulás veláris hangrendű (1156: *mogorod*, Gy. 4: 422, Adatok 10: 10, KNEZSA 1939: 175). A többi névalak kizárólag palatális magánhangzót tartalmaz (1247/1311/1370: *Megered* [...] nunc autem Berench nuncupata ~ Berench quondam *Megered* vocata, Gy. 4: 42, AnjouOkl. 3: 65/131; 1325: *Megyeredbe*, AnjouOkl. 9: 209/372). Ezeknek a kérdéses településre való vonatkozását GYÖRFFY GYÖRGY eleve is kétségesnek látja: megjegyzi, hogy az adatok talán a Berencssel szomszédos vagy a Berencssel azonosnak tekinthető Megyered települést nevezhetik meg (Gy. 4: 422). Ezt a bizonytalanságot a címszó is jelzi: *Magyarad* (1–2? *Megyered*?). Hasonló elnevezésű és népnévi eredetét illetően elgondolásom szerint szintén kételkedésre okot adó település Heves vármegyében is létezett, amelynek a legkorábbi, a 13. század közepéről idézhető névformája a veláris hangrendű *Magyarad* (1261: *Magyarad*, Cs. 1: 66, F. 4/3: 36, Adatok 10: 13), de több mint félszáz évvel később már a törzsnévinek látszó palatális *Megered* alak jelenik meg (1327: *Megered*, p., Gy. 3: 114, F. 8/3: 199–201, AnjouOkl. 11: 238/507), illetve a településnek pusztá törzsnévi alakú *Meger*

névváltozata is adatható a 14. század első feléből (1346: *Megyer*, p., Gy. 3: 114, Károlyi 1: 167). A harmadik e körbe vonható település a Pozsony vármegyében található *Magyarád*, későbbi Vágmagyarád, amelynek a 14. század elejéről adatható veláris magánhangzós alakjai (1306: *Magarad*, AnjouOkl. 2: 44/87, F. 8/5: 30–31) mellett nem sokkal később, még a század első harmadában megjelenik az első vegyes hangrendű alakja (1325: *Magerad*, AnjouOkl. 9: 94/152) és az egyetlen csak palatálisokkal álló *Megyered* (1326/1340: *Megered*, AnjouOkl. 10: 143/206) formája is.

Az etimológiai szakirodalom egyöntetű megítélése szerint a vegyes hangrendű *mogyer(i)*-féle alakból jött létre kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel egyrészt a *magyar* népnév, másrészt pedig a *megyer* törzsnév (TESz. *magyar*). Etimológiai szótárunk megjegyzi, hogy a vegyes hangrendű alak változatai még a 16. században is éltek. Ezt kétségtől bizonyítják az itt felhozott településnevek ide vonható adatai is. A kérdés az, hogy ezek a *magyar* vagy a *megyer*, esetleg mindkettő változataként voltak-e használatban. Itteni adataink a *magyar* változatának mutatják, hiszen többségében annak variánsaként szerepelnek. Másfelől a törzsnévi eredetű *Megyer* településnevek körében nagyon ritkán szerepelnek ilyen vegyes hangrendű alakok (pl. 1310: *Moger*, Adatok 33: 9, Mező–Németh 135, Vasmegyer). Felvetődhet azonban annak a lehetősége is, hogy a kérdéses vegyes hangrendű forma nem feltétlenül egy régi szóalak helynévbeli megőrzését példázza, hanem esetleg a *Magyarád* formákból elhasonulással jött létre (a jelenséghez vö. E. ABAFFY 2003: 110: *fazakas* > *fazekas*, *hornyó* > *hernyó*, 335). Azokban a nevekben, ahol veláris és palatális adatok szerepelnek párhuzamosan, maga az adathoz (ha kétségtől azonos település neveként állnak) többnyire a *magyar* forma elsődlegességét jelzi, ám a kis időkülönbségek miatt ez nem perdöntő jelentőségű, akár a palatális *megyer* formák is lehetnek korábbiak. A hangrendileg különböző párok kialakulása történhetett hangrendi átcsapás útján (bármelyik irányban is: vö. E. ABAFFY 2003: 335, KISS L. 1995: 15–16), de gondolhatunk arra is, hogy bármelyik névforma a másik helyére léphetett névrendszertani okokból is. Ezt az segíthette elő, hogy mind a *magyar*, mind a *megyer* településnevek egész sorában volt használatban, s etimológiai összefüggésük is esetleg hosszabb időn át világos lehetett a beszélők számára.

Mindezek mellett azt is meg kell említenünk, hogy a *magyar* etnonimából alakult elnevezések között olyanok is lehetnek, amelyek később *Mogyoród* alakúvá lettek. E változás egyik indítéka a *magyar* + *-d* morfológiai felépítésű településnevek ritkasága lehet. A névben ez esetben transzszemantizáció történhetett, amely alaki változással is együtt járt. A jelenség kiváltó oka az lehetett, hogy a magyar nyelvterület bizonyos részein a *magyar* és a *mogyoró* lexéma *magyaró* alakja hangzásbeli hasonlóságot mutat. Erről lehet szó két Zala vármegyei Magyaród település esetében. Magyaród (1.), a későbbi Pusztamagyaród névadatai

között a legkorábbi egy 14. századi hamis oklevélből származó vegyes hangrendű forma (+1322/1335: *Magerad*, AnjouOkl. 6: 206/559), a 15. századból pedig további 5 *Magyarad*, illetve egyetlen *Magyarod* (1468: *Magyarod*, Cs. 3: 80) alak maradt fenn a forrásokban. Magyaród (2.), a későbbi Balatonmagyaród egy 11. század eleji hamis oklevélben bukkan fel (+1019/1328/1347: *Magyarad*, Adatok 11: 24, PRT. 7: 494, DHA. 91), a későbbiekben pedig *Magyarad* (13), *Magarad* (6), *Magyarod* (2), valamint *Mogorod* (2), *Mogoroth* (1) és *Mogyorod* (1) névváltozatai regisztrálhatók. E probléma kapcsán fontos megjegyezni, hogy a *mogyoró* növénynév legkorábbi előfordulását a TESz. az 1055-ös TA.-ból idézi *munorau* ~ *monarau* formában. A szó a régiségben tehát *monyoró*-nak hangzott. Etimológiai szótárunk szerint a viszonylag későn végbement *ny* > *gy* változás eredményeként létrejött, affrikátát tartalmazó első adat a 16. század első harmadából, 1538-ból való. A vizsgált ómagyar kori, *gy* affrikátát tartalmazó településneveknek a *mogyoró* lexémára való visszavezetése tehát nem lehetséges, ezért a fentebb említett településneveket a népnévi eredetű nevek között kell számon tartanunk.

Mindezekben túl tudomásom van még egy Arad megyei Magyarád (é. n.: *Magyarád*, Adatok 11: 31), illetve egy Somogy megyei Magyarad (é. n.: *Magyaród*, Adatok 11: 30) településről is, amelyeknek azonban egyetlen — minden bizonynyal — modernizált névalakját ismerem, ezért az ómagyar kori településnevek adatai közé ezeket nem emeltem be.

2.3. Ritkább képzőkkel alakult nevek

Az alábbiakban azokat a képzőket tekintem át, amelyek népnevekkel csak szórványosan alkottak településnevet. Vannak közöttük olyanok, amelyek általában is ritkák a helynévképzésben, de vannak közöttük más lexématípusokhoz gyakran kapcsolódó képzők is. Emellett kitérek néhány nehezen megítélhető névalakra is.

A népnévi eredetű településnevekben csak igen ritkán felbukkanó képzők közül kizárólag a *magyar* etnonimához kapcsolódott négy ómagyar kori település nevében az *-é*, illetve a *-j*, *-aj/-ej*. A magyar helynévkincsben egyébként is kevésbé alkalmazott morfémaék ezek, a népnévre visszavezethető elnevezéseken pedig valóban csak mutatóban vannak jelen. Figyelemre méltó azonban, hogy e képzők alakváltozatokban fordulnak elő (vö. BÉNYEI 2012: 88). Az +1092-ben hamis oklevélben megjelenő Somogy megyei *Magyaré* településnek, amelynek első hiteles forrásbeli névadata 1279-ből való (*Mogore*, t., Cs. 2: 626, HO. 3: 31, RegArp. 2/2–3: 2951 [itt: (1279): *Mogorey*]), 1268-ból *Magyarej* (1268: *Mogorey*, v., Cs. 2: 626, HO. 3: 15, RegArp. 1: 1570, Adatok 10: 25), névváltozata is felbukkan, sőt, ennek *Magyari* szinonim névalakját is ismerjük (+1092: *Magyari*, Adatok 10: 25, PRT. 10: 498, DHA. 284). Az 1121-es datálású zalai *Magyaroj*

településnek pedig 1231-ben *Magyaré* (2.) névformája került az írásosságba (*Magyare*, p., v., Cs. 3: 80, Adatok 10: 21).

Mindezt azért kell kiemelnünk, mert úgy gondolom, ez is nagyon jól mutatja azt a jelenséget, amelyről először BENKŐ LORÁND értekezett, mégpedig a *-j*, *-aj/-ej*, *-i*, *-é* nyelvi funkcióiról és fejlődéstörténetéről szólva (2004). A helynévképzők történetének kiindulópontja az ősi uráli-fgr. **-k ~ *-γ* lativus rag, amely *-i*-vé vokalizálódott, s az előtte álló tövéghangzóval *-aj*, *-ej* diftongust alkotott. Ez a formáns két irányban alakult tovább: egyfelől az ősmagyar korban lativus szerepét megtartva, alakját tekintve *-é*-vé (*~ -í > -i*) monoftongizálódva possessivumot jelölő feladatot is kezdett ellátni, birtokjelben, melléknévképzőben élt tovább az ősmagyar és az ómagyar kor határa környékén. Másfelől hely- és személynévben possessivumot jelölve megtartotta a diftongus első magánhangzóját, a második tag (az *i*) pedig mássalhangzóvá lett, konsonantizálódott, így hozva létre az *-aj/-ej* formánst. Az ezzel a morfémaival váltakozva megjelenő *-é* pedig a valamikori monoftongizáció közvetlen eredménye is lehet (vö. BENKŐ 2004: 411).

A névformák datálása azt mutatja, hogy a *Magyaroj ~ Magyaré, Magyarej ~ Magyaré* névpárok közül — a hamis oklevelet figyelmen kívül hagyva — a *-j* formánssal létrejött alakok a korábbiak. BÉNYEI monográfiája a *-j* képző kronológiai jellemzőjeként megjegyzi, hogy e morféma helynévképző funkcióban legfeljebb a korai ómagyar kor végéig volt aktív, majd sok más helynévképzőtől eltérő módon ki is vész a nyelvhasználatból (2012: 91–92). Ezt a megállapítást érvényesnek tekinthetjük a népnévi eredetű településneveink tanulsága alapján is.

A Nyitra megyei *Horvátöny* (1285/1384: *Horuatun*, Adatok 23: 3, HO. 6: 314) alakról BENKŐ egy helyütt megjegyzi, hogy „igen régi képzésnek látszik” (1998a: 72). Ez a névalak azonban egyedi előfordulása. Az *-ny* képzőről csupán annyi látszik bizonyosnak, hogy finnugor eredetű, ám története napjainkig homályos. A korábbi szakirodalom általában nem tekinti helynévképzőnek, amit az is jelez, hogy funkciói között a TNyt. a kicsinyítés, a valamivel való ellátottság és a hasonlóság kifejezését, illetve a személynévképző feladatát sorolja föl (SZEGFÜ M. 1991: 243, 246, 251; de lásd még BENKŐ 1950: 144, D. BARTHA 1958: 108). Előfordulását a helynevek körében jellemzően a növénynévi eredetű helyneveken figyelhetjük meg, de elvétve kimutatható víznevekben is (BÉNYEI 2012: 104–105). Mivel e képző szerepe eléggé homályosnak tűnik, a fenti elképzelések mellett PÓCZOS RITA felvetette, hogy a bizonytalan *-n(y)* morfémaival létrehozott, általa vizsgált nevek esetleg megszilárdult helyragos alakulatok is lehetnek (2001: 147–148), de hasonló gondolatot fogalmazott meg korábban MOLLAY is a *Köblény* településnév eredetét magyarázva (1989b: 17). Legutóbb BENKŐ foglalkozott a névformánssal, s kialakulását a számos *-án/-én* végű, különböző eredetű helynévhez járuló *-i* palatalizáló hatásával magyarázta. Véleménye szerint

egy eredendően nem képző szerepű, ám gyakori előfordulású névvég kezdett önálló életet élni, s a nevekről leválva helynévképzővé lett (2003: 183–186).

Az ómagyar kori adatok között szerepel egy olyan település megnevezése is, amelyet esetleg szintén az *-n ~ -ny* képzőmorfémához kötve lehetne számon tartani: a Nógrád megyei *Bolgárom* (1435: *Bolgarom*, Cs. 1: 95, Adatok 14: 3, Csáky 1: 359 [itt: *Bolgaron*]) neve. Ebben a névvégi *-m* szerepe ugyanis tisztázatlan. MELICH az *-n* képző alakváltozataként értelmezi (1925: 126), KISS LAJOS pedig úgy fogalmaz, hogy ez az *-m* a személynévként is használt *bolgár* népnévhez kapcsolódott kicsinyítő, becéző képző lehet (FNESz.). Elképzelésük szerint tehát a képző eredetileg személynévhez vagy személyt jelölő szóhoz kapcsolt kicsinyítő képző, s a már képzővel ellátott személynév¹⁸ lett településnévvé. Adatbázisomban magam is ezt a véleményt elfogadva soroltam a település nevét az alapalakban álló népnevekből lett helynevek morfológiai típusába, az *-m*-et tehát nem hely-, hanem személynévképzőként értelmeztem. Állásfoglalásomat egyfelől a név kronológiájától is megtámogatva látom, hiszen az egyetlen *Bolgarom* forma a kései ómagyar korból, 1435-ből adatolható, amikor a fentebb mondottak szerint már nem tekinthető jellemzőnek az *-n(y)* használata, termékenysége ekkor már megkérdőjelezhető. Másfelől pedig láthatjuk, hogy etnonimákhoz kapcsolva elenyésző szerepű az *-n ~ -ny* helynévformáns használata.

Az *-s* képző a magyar helynévalkotásban a korai időktől fontos szerepet töltött be, az egyik leggyakoribb névformáns, amely ma is termékeny. Mint a helynévképzők általában, eredetileg ez a morféma is más funkciót töltött be: ellátottságot fejezett ki, kicsinyítő, becéző, gyűjtőképző stb. funkciója volt. Ezek közül a valamivel való ellátottság jelölése, illetve a gyűjtőképző feladata volt a helynévképző funkció közvetlen előzménye, abból fejlődött ki a morfémának ez az újabb jelentése (vö. D. BARTHA 1958: 107, SZEGFÜ M. 1991: 253, BÉNYEI 2012: 94–101). Éppen ezért nem véletlen, hogy leggyakrabban a növény és állatnévi eredetű helynevekben találkozhatunk vele, illetve a megnevezett terület valamely tulajdonságára, sajátosságára utaló elnevezésekben van jelen.

BÉNYEI általam már többször idézett monográfiája egész sor olyan szemantikai csoportot vonultat fel, amelynek tagjai mellett az *-s* nem fordul elő: ezek között találhatók a népnevek is (2012: 96). Mostani munkámmal ezt az etnonimákra vonatkozó megállapítást csak megerősíteni tudom. Összegyűjtött névanyagomban csupán az 1366-ban felbukkanó, Brassó megyei *Türkfalva* (*Turchfalua*, p., Adatok 11: 6, EH. 1056) 1460-ból származó *Türkös* (*Therkes* alio nomine Temes, p., Adatok 11: 6, EH. 1056) és 1504-es datálású *Türkösfalw* (*Torkess falw*, EH.

---

¹⁸ Megjegyzendő azonban, hogy FEHÉRTÓI KATALIN névtárában (ÁSz.) csak a népnévvel azonos alakú személynévformát találhatjuk meg a *Bulgar*, *Bolgar*, *Bolgarh* címszó alatt, képzős változat nem szerepel az adatok között.

1056) névalakja látszik ide tartozónak: az eredetileg kétrészes név első névrészában etnonimát vagy abból lett személynevet feltételezhetünk (FNESz. *Türkös*, ÁSz. *Turch*, *Turc*; *Turcu*). A név gazdag adatállománya jól kirajzolja a megnevezés változásának folyamatát: a *Türkfalva* településnévben ellipszist figyelhetünk meg, amelynek eredményeképpen a birtokos személyjeles földrajzi köznév eltűnt. Az így létrejött *Türk* alak bővült azután az -s helynévképzővel, majd újabb típusváltás történt, amelynek során a korábban eltűnt földrajzi köznév újra megjelent, de immár a képzett névalakot egészítve ki (*Türkfalva* > *Türk* > *Türkös* > *Türkösfalva*). Figyelemre méltó, hogy BÉNYEI munkája a képző másodlagos névképző szerepét, azaz utólagos kapcsolódását meglévő helynevekhez elenyésző jelentőségűnek mondja (2012: 100), itt azonban erről van szó.

A Bihar vármegyei *Tatáros* ~ *Tatárosháza* ~ *Tatárospatakfő* (1490: *Tatharos*, J. 363 ~ 1413: *Tataroshaza*, ZsO. 4: 715 ~ 1360: *Tataraspatakfe*, loc., ComBih. 60, de lásd még 1360: *Tatarapatak*, J. 363) településnév látszólag ugyancsak az -s képzőt tartalmazza, KNIEZSA azonban a népnévvel való összefüggését kizárja (1943: 193), és KISS LAJossal együtt a *Tatros* patak nevével kapcsolatban felveti annak lehetőségét, hogy a névben talán egy *tatár* előtagú összetett növénynév rejlik: régi *tatár-rozs*? 'pohánka, hajdina' (KISS L. 1997: 208, NéprLex. *hajdina*).

Csupán a korábbiakra visszautalóan említem meg, hogy a *Magyaros*¹⁹ településnevekben egyesek (néha még szakemberek is) a *magyar* népnevet látják, valójában azonban sokkal inkább arról lehet szó, hogy a *mogyoró* növénynévből keletkezett településnevek alakultak át transzszemantizációval²⁰ — minden bizonynyal a már meglévő hasonló nevek analógiás hatásának eredményeként — a *magyar* népnévből származó helynevekkel azonos vagy azokhoz hasonló alakúvá. Hasonló véleményen van KISS LAJOS is (vö. FNESz. *Balatonmagyaród*, *Pusztamagyaród*).

Úgy tűnik, hogy a -ka/-ke formáns kapcsán a Vas megyei *Olaszka* (1258: *Vluzka*, Adatok 31: 15) település nevét említhetjük, amelynek forrása azonban KISS LAJOS szerint egy szl. *Vlašbska* (ti. *vľsb*), amelynek jelentése 'vlachok, azaz nyugati újlatin nyelvet beszélők falva' (FNESz. *Olaszfa*). Eszerint a névalakulat névátvétellel került a magyar névrendszerbe, így benne eredetileg nem az *olasz*,

¹⁹ A Doboka vármegyei *Magyaros* település névformája azon túl, hogy abszolút egyedi előfordulás lenne, további adatai alapján ([1293–1313]: *Mungerochs*, [1235–1270, 1272–1290]>1355: *Munaros*, 1332–1335/Pp. Reg.: *Monorous*, [1235–1270, 1272–1290]>1355: *Monyoros*) is egyértelműen *Mogyorós* volt, amit a szóbelseji ny világosan jelez. A GYÖRFFY által adott megtévesztő címszó oka a település nevének későbbi, Lipszknél szereplő *Magyaros* alakja lehet, de már a mai névforma is (nyíltabb magánhangzóval, nyelvjárási változatban) az eredeti tövet tükrözi, ti. *Sajómagyarós*.

²⁰ A fogalom pontos meghatározását, a jelenség leírását lásd TÓTH VALÉRIA Településnevek változástípológiája című munkájában (2008: 178–179).

hanem a *vlach* népnév keresendő, és a névvégben sem a magyar *-ka* helynévképzőt kell látnunk. A KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS szerzőpáros az egykori megyeközpont, Vasvár közvetlen környékének vizsgálatával foglalkozó egyik írásában, amely kutatásaik elsősorban történeti névtani vonatkozású eredményeit mutatja be, a névről azt állapítja meg, hogy „morfológiai szempontból egyértelmű, hogy szláv képzésű” (2006: 139), de valószínűtlennek mondja azt is, hogy benne újlatin népességre utaló lexéma megjelenését kellene keresnünk. Ezt a szerzők azzal indokolják, hogy a „helynévi anyag összegyűjtése után [...] egyetlen olyan nevet sem találtunk, amely neolatin nyelvű népességre utalna (csupán a középkorból nem adatolható, de ma élő *Verna* víznév sejtet ilyet), sőt a történeti adatok is egyre inkább a feltevés ellen vallanak.” (i. m. 138). A további vizsgálatokhoz pedig helynévi párhuzamként a Nyitra megyei *Olesca* ~ *Holuska* víznevet ajánlják, amelyet KISS LAJOS egy szl. R. **Olbška* víznév átvételének tart, s a szl. **olbcha* ’égerfa’ szóval hoz összefüggésbe (FNESz. *Holeska*). Az *Olaszka* a fentiek alapján tehát nem sorolható a népnévből *-ka/-ke* képzővel létrehozott nevek közé, noha a mai nyelvérzék esetleg ennek megfelelően értelmezheti.

A következő, látszólag itt vizsgálandó településnevünk egy Kolozs megyei helység 15. század végéről származó névformája, amely első ránézésre a *-ka* képzőmorféma jelenlétét mutatja. A település későbbi névalakjait látva azonban efelől nagyon hamar el is bizonytalanodhatunk, hiszen névváltozatai között a *Martonlaka* (1519: *Marthonlaka*, p., Cs. 5: 380) mellett a *Marótlaka* (2.) is szerepel (1519: *Marothlaka*, Cs. 5: 380, Adatok 26: 12), s mivel a *Marótká* (1493: *Marrothka* Cs. 5: 380, Adatok 26: 12) egyedi előfordulás (egyetlen település egyetlen ilyen névalakja), nagyon könnyen lehet a *Marótlaka* elírása is. Másfelől a képző általános névföldrajzi elterjedtsége (a Kárpát-medence észak–északkeleti peremterülete, majd a Dunántúl) is ellentmondani látszik a morfematikus névalakulás lehetőségének.

Hasonlóan bizonytalan az Ung megyebeli *Oroszka* (1358: *Orozka*, Sztáray 1: 288, Adatok 12: 2) településnév ide sorolhatósága is, ugyanis CSÁNKI megjegyzése szerint „Úgy látszik a máskor Zemplénmegyében: Oroszka név alatt szereplő közeli mai Oreszkát kell értenünk.” (Cs. 1: 395). Ebben az esetben viszont nem biztos, hogy a magyar *oros*z etnonimát kell keresnünk a településnévben.

A *-ka/-ke* képző településnevek létrehozásában is részt vett ugyan (BÉNYEI 2012: 112–115), ám ez a szerepe főképpen a középmagyar kortól jelentkezik. Úgy tűnik viszont, hogy e képző megjelenését regisztrálhatjuk a Valkó megyei *Horvátka* (1469: *Horwathka*, Cs. 2: 318, Adatok 23: 23) egyetlen névadatában. A képző jelenlétét a 15. század második felében való megjelenése is támogathatja, bár kétségtelenül egyedi előfordulású névalakról van szó a Kárpát-medence déli határvidékén.

2.4. A képzők kapcsolódásának morfológiai háttere

Az már az előzőekben mondottakból is kiderülhetett, hogy a népnévből alakult településnevek létrehozásában elvi akadálya annak nemigen lehetett, hogy e lexémákhoz névalkotó szerepű képzőmorféma járuljon.

Településneveink között mind pusztai népnévi, mind népnév + képzőmorféma szerkezeti felépítésű elnevezéseket egyaránt találhatunk. Azt, hogy különböző morfológiai szerkezetű nevek azonos népnévből is létrejöhetnek, az *oroszi* és a *szász* népnévből alakult településneveink jól mutatják, hiszen ahogyan eddig is láttuk, e lexémákból formáns nélkül, *-i* képzővel és *-d* morfémaival egyaránt létrejöhetett településnév. Az is előfordul, hogy e három névvariáció ugyanazon település megnevezéseként jelenik meg, de összegyűjtött névanyagomban erre kevés példa van. Ezekben az esetekben valójában arról van szó, hogy a névalkotók a helynév morfológiai szerkezetét úgy alakítják át, hogy a már meglévő morfémat felváltják egy másikkal, azaz névelemcsere történik. Nézzünk néhány példát arra, hogy a fenti etnikumjelölő lexémák mindhárom alakban betölthetik a településnév funkcióját!

Az *oroszi* etnonimára visszavezethető Bihar megyei *Oroszi* legkorábbi, 1220/1550-es alakja még a pusztai népnévi formát mutatja (1220/1550, 1221: *Vruz*, v.; Gy. 1: 649, J. 310, VRH. 153: 675, Adatok 12: 46), de néhány évtized múlva, egy 1284-es oklevélben már az *-i* morfémaival szereplő megnevezésével találkozhatunk (*Vrusi*, J. 310). Hasonló a helyzet az abaúji *Oroszi*-nál is (1280: *Wrz*, majd 1324>1360: *Vrsi*, Gy. 1: 126). A Fejér megyei *Oroszi* esetében korábban az *-i* képzős alak maradt fenn (1232: *Vruscy*, majd 1269/1275: *Vrus*, Gy. 2: 398). E településeknek ugyan nincs *-d* képzős névalakja, de arra is találhatunk példát, hogy a kétféle helynévképző morfémaival létrehozott névalakok azonos denotátumot neveznek meg: egy *Oroszi* néven megjelenő Nógrád megyei település bő évszázad múltán *Oroszd* névalakkal adatolható (*1219/1550: *Orsci*, 1346/XV.: *Vruzd*, Gy. 4: 282 [itt: 1346/ XIV.: *Wruzd*], Cs. 1: 104, F. 9/1: 408, Adatok 12: 25).

A *szász* népnevet vizsgálva azt láthatjuk, hogy az 1261-ből adatolható *Zazd* és az 1337-es *Zaaz* azonos denotátumot nevez meg Hont vármegyében (Adatok 29: 13, Bakács 77). A Gömör megyei *Szásztelek* néven felbukkant (1266/1384) településnek 1329-ben megjelenik a *Szászi* szinonim neve is (*Zazy* (*-i*) Miklós), AnjouOkl. 13: 280/456, 366/613, AO. 2: 425–426, 449–450).

Amennyiben az eddig említett névalkotási lehetőségek közül egy-egy etnikumjelölő esetében az adatok közül valamelyik névforma hiányzik, annak elvileg kétféle magyarázata lehet. Egyfelől tisztában kell lennünk azzal, hogy a különböző névalakulatok létrehozása a nyelvhasználók számára csak lehetőség: a névalkotási módok közül a névadó egyenlő eséllyel választhat, de a névtípusok elvi lehetősége nem jelenti a valóságban minden forma tényleges realizációját. Ez

bizonyos értelemben ugyanúgy véletlenszerű lehet, mint az adott korban használatban lévő helyneveinknek az írásosságban való fennmaradása is.

Másfelől azonban a „véletlenfaktor” mellett elképzelhető az is, hogy valamely névforma hiányát az magyarázza, hogy a létrehozásával kapcsolatban valamiféle korlátozás állt fenn a nyelvben. Ez alól az elvileg feltehető korlátozás alól mindenképpen kivonható azonban az a névalkotási szabály, amely a pusztai népnévből enged helynevet létrehozni, hiszen az etnikumjelölő lexémák alapalakja kivétel nélkül településnévvé lehetett. Ez érthető is, hiszen a magyar helynévrendszerben ez a névalkotási mód a személyt jelölő szavak legszélesebb körére érvényes (tulajdonnévi értékű személynév, foglalkozásnév, méltóságnév, törzsnév, népnév). Ugyanakkor pedig bizonyító erejű az a tény is, hogy olyan népnévre, amelynek csak képzővel álló névváltozatát ismerjük, képző nélküli formában viszont soha nem vált helynévvé, egyáltalán nincs példa.

A morfémakapcsolattal (népnév + helynévképző) alakult településnevek esetében azonban esetleg számolnunk kell valamiféle nyelvi blokkolási szabállyal is. Hogy ez a korlátozás nem lehet funkcionális alapú, azt azok a szinonim nevek mutatják, amelyek legalább kettő, vagy akár mind a három névalakítási lehetőséget kihasználták, azaz ugyanannak az objektumnak a jelölésére létezik képző nélküli és/vagy *-i* és/vagy *-d* képzővel álló helynévi realizációjuk is. Ilyenek például a fentebb már említett *oros* és *szász* etnikumjelölők, illetve a belőlük alakult elnevezések. Ha ez így van, a hiányzó alakok magyarázata az előbbieken már mondott szélesebb értelemben vett véletlenül túl — ahogyan azt BENKŐ LORÁND írásaiban korábban már fel is vetette (1998a: 71, 1998b: 119) — esetleg morfológiai alapú lehet. Ilyen típusú nyelvi korlátozásra a mai magyar nyelvből is hozhatunk példát, hiszen a kicsinyítő képző *-ka*, illetve *-(V)cska* alakjainak használatát szintén hasonló okokkal magyarázhatjuk. Amíg a *-(V)cska* minden megszorítás nélkül használható, addig a *-ka* bizonyos hangtani környezetben nem fordulhat elő (KIEFER 1998: 236, KIEFER–LADÁNYI 2000: 168–170).

Mindezek után pedig most már arra a kérdésre szeretnék választ adni, hogy valóban magyarázható-e egyik vagy másik képző hiánya az egyes népneveken valamiféle morfológiai körülménnyel, egyfajta speciális blokkolási szabállyal.

Elsőként az alapalak, illetve az alapalak + *-i* morféma felépítésű nevek csoportját veszem vizsgálat alá. Az ide sorolható nevekben megjelenő etnikumjelölők az első típusban a *bajor*, *bolgár*, *böszörmény*, *cigány*, *korontál*, *kölpény*, *örmény*, *polyák*, *rác*, *sváb*, *székely*, *szerb*, *szerecsen(y)*, *tatár*, *török*; a második típusban a *német*, *tót*, *horvát*, *marót*, *cseh*, *oláh*, *jász*, *olasz*, *kun* lexémák. Ezek a ránk maradt adataik szerint tehát soha nem vonzották a *-d* helynévképzőt.

Feltűnő, hogy az *-ny* végű etnonimák a *várkony* kivételével (*böszörmény*, *cigány*, *kölpény*, *örmény*, *szerecsen(y)*) nem vonzanak semmilyen helynévképzőt. Hogy nyelvi akadályoztatásról itt nem beszélhetünk, azt a létező *Várkonyd* —

valamint a vizsgálati időhatárainkon kívül eső, korábban említett *Cigánd* — nevéken túl a számos ilyen hanggal végződő, nem etnikumjelölő eredetű alapszóból *-d* képzővel létrejött helynevek példája jól mutatja: *Berény* > *Berénd*, *kémény* > *Kéménd*, *keskeny* > *Keskend*, *Koppány* > *Koppánd*, *legény* > *Legénd*, *örvény* > *Örvénd*, *Varsány* > *Varsánd* (vö. FNESz.). Valószínűleg az itt említett népnevekből létrejött helynevek kis száma: a statisztika és a véletlen együttesen lehet az oka annak, hogy az *-ny* végű etnonimák egy-két kivételt nem számítva nem szerepelnek helynévképzős formában.

A *-d* képzős településnevek esetében megfigyelhető, hogy a helynévképző minden esetben mássalhangzós tőhöz kapcsolódik. Ez a körülmény magyarázza, hogy a *t*-re végződő népnevek, a *horvát*, *marót*, *német*, *tót* eleve nem kapcsolódhattak össze a *-d*-vel, hiszen az esetleges **Horvát**d*, **Marót**d* **Német**d*, **Tót**d* alakok nyelvhasználatbeli realizációja **Horvád**d*, **Maródd* **Némed**d*, **Tódd* lehetett volna, aminek eredményeként valójában eltűnt volna mind a *tőnek*, mind pedig a képzőnek a mentális azonosíthatósága, ami az efféle alakok létrehozását eleve megakadályozhatta. Elképzelésünket alátámaszthatja az is, hogy az említett négy népnév nem ritka előfordulása a helynevekben, sőt a *német* és a *tót* kifejezetten gyakran szolgál településnevek alapjául, ennek következtében statisztikailag lehetett volna esély arra, hogy a nyelvtörténet során esetleg valaha létrejött ilyen morfológiai felépítésű nevek közül legalább szórványosan fennmaradjon egy-egy, mégsem találunk ilyeneket.

A *cseh* és az *oláh* esetében szintén a névvég blokkolhatta a *-d* morféma kapcsolódását, hiszen a **Csehd* és az **Oláhd* alakokban a zártszótagi *h* kiesésével **Csed* és **Olád* forma jött volna létre, ami ugyancsak azonosíthatatlan névalakulat lett volna már a megszületésének pillanatában is.

Nehezebb a dolgunk az **Olaszd* és a **Jászd* névforma hiányának magyarázatával, hiszen az *oros**z*, *szász*, *úz*, *káliz* ~ *káloz* lexémákból ténylegesen létrejött a kiejtésben [zd] névvég-realizációjú *Oroszd*, *Szászd*, *Úzd* ~ *Ózd* és *Kálozd* névalakulat, az akadályozás tehát az előzőekhez hasonló morfofonológiai érveléssel nem okolható meg. Az *olasz* népnév a korban viszonylag jelentős számú település nevének létrehozásában vett részt, mégis úgy tűnik, a fenti képzett alak hiányát inkább a véletlennek köszönhetjük. A *jász* esetében azonban eleve csekély névadattal számolhatunk, a sokféle névalkotási lehetőség megjelenése itt statisztikailag is kisebb valószínűségű. Tehát mindkét esetben megállapíthatjuk, hogy — noha erre nyelvileg lehetőség lett volna — vagy valóban nem jöttek létre ilyen névformák, vagy csupán egyetlen hasonló alakot sem őrzött meg az írásosság.

Az alapalak és az alapalak + *-d* szerkezeti felépítésű nevek körében két alcsoportot különíthetünk el. Az egyiket a magánhangzóra végződő *besenyő* és *zsidó* népnevek alkotják, a másikba pedig a *lengyel* ~ *lengyen*, a *nándor* ~ *lándor*, a *káliz* ~ *káloz*, az *úz*, a *kazár*, a *várkony* és esetleg a *cigány* sorolható. Közös

vonása azonban e népneveknek, hogy az *-i* képzővel nem alkottak belőlük településnevet.

Korábban már említettem, hogy KNEI ZSÓKA a *besenyő* népnévet is azok között az elnevezések között vette számba, amelyek csupán alapalakjukban váltak településnévvé (1943: 124–127). Ezzel szemben azonban négy ómagyar kori település névadatait idézhetjük, amelyek mutatják a *-d* morféma jelenlétét. A Szabolcs megyéhez tartozó *Besenyőd* (1.) neve az egyik (1214/1550: *Beseneud*, Adatok 18: 15, Mező–Németh 34, Németh 1997: 40), amely máig ugyanebben az alakban él. A Szatmár megyei, legkorábban *Besenyő* (26.) néven felbukkanó, majd bővüléssel *Besenyőd* (2.) névalakot is mutató település a másik (1303/1372: *Beseneu*, v., AnjouOkl. 1: 225/418, HOKl. 178; 1435: *Bessenewd*, ComSzath. 24, Károlyi 2: 156). Egy újabb, ismeretlen fekvésű település nevében ugyan szintén megjelenik a képző, ám az oklevél, amelyből a kérdéses névformát KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ idézi, hamis (+1075: *Besenendi* [o: *Beseneudi*], Adatok 21: 103), így magának a névformának a hitelessége is bizonytalan, de a további *Besenyőd* formák meglepte mégiscsak valószínűsíthetik az egykori használatát. SZŐKE MELINDA ezt a formát nagyobb valószínűséggel személynévnek tekinti (2015: 159). És végül itt kell megemlíteni azt a Sopron megyei, másutt már említett, *Besenyő* (16.) (1265: *Besenev*, Cs. 3: 623, Adatok 18: 21) néven felbukkanó települést is, amelynek később *Pecsenyed* névalakja is adatolható (1437: *Pechynied*, Cs. 3: 623).

Ennek megfelelően úgy gondolom, célszerű ezt az etnikumjelölőt azok között a népnevek között számon tartani, amelyek az alapalakjuk mellett képzős, közelebbről *-d* helynévképzős formában is előfordulnak, még akkor is, ha az ilyen típusú szórványos névalakulás jóval ritkább volt, mint az alapalakból képző nélkül történő helynévalkotás. Emellett esetleg felvethető lenne még a települések etimológiai alapjaként a *Besenyő* személynév *-d* kicsinyítő, becéző képzős *Besenyőd* alakja, erre azonban a fent említett, esetleg így értékelhető példa mellett egyetlen helyről csupán két adatot ismerünk: 1138/1329: *Besenehdi*, *Besenudi* (ÁSz.).

A *besenyő* népnév a magyar nyelvbe **bäčänŷ* vagy **bäšänŷ* alakban kerülhetett át. A szóvégi palatoveláris zöngés spiráns ómagyar kori sorsa a vokalizáció és az előtte álló magánhangzóval a diftongizáció, tehát a névvég abban az időben, amikor a helynévképzőt valamely megfelelő településnév létesülésekor eredendően megkaphatta volna, éppen átalakulóban volt. Talán ez az átmeneti, bizonytalan állapot az oka a csekély számú képzős névalak létrejöttének.

Hasonló magyarázatot adhatunk a kisszámú *Zsidód* névforma kialakulására is. Az ómagyar korban *zsidof* formában rekonstruálható népnév is változáson ment keresztül, s ez a változás azért érdemel itt szót, mert — ugyanúgy, mint a *besenyő* esetében — a névvéget érintette. A lexéma végén álló *β* vokalizálódott, majd az előtte álló magánhangzóval létrejött diftongus monoftongizálódott: *zsidof* > *zsidoy* > *zsidó*. Talán itt is arról lehet szó, hogy a névvég viszonylag hosszabb időn át zajló

változása valamilyen mértékben akadályozó tényező lehetett a képzett formák létrehozásában, s amikor ez a hangtani változás befejeződött, és magánhangzóssá lett a lexéma töve, már nem volt akadály a *-d* kapcsolódásának.

Az *-i* helynévképzőnek e tövekhez való hozzákapcsolását e sajátos töváltózási folyamat és annak végeredménye azonban — lévén szó magánhangzós morfémának a kapcsolódásáról — jóval inkább megnehezíthette, sőt akár meg is akadályozhatta, így az e népnévekből alakult helynevek közül aligha véletlenül hiányoznak az *-i* képzős változatok.

A másik, mássalhangzóra végződő alcsoport tagjai azonban nemigen állhattak ilyen *-i* blokkolás alatt. Közülük a *káliz* ~ *káloz* és az *úz* éppúgy kaphatna *-i* képzőt, mint az *orosz* és a *szász*, emellett az *n* ~ *l* (*lengyen* ~ *lengyel*), illetve az *r* (*nándor* ~ *lándor*, *kazár*), valamint az *-ny* (*várkony*, *cigány*) végű lexémák e szempontból szintén aligha lehettek korlátozottak: a **Lengyeli*, **Nándori*, **Kazári*, **Várkonyi* formák létrejötte morfofonológiai szempontból egyaránt elképzelhetőnek látszik. Az elvileg lehetséges formák teljes skálájának hiányát ezekben az esetekben újra csak a már többször is említett esetlegességgel tudjuk magyarázni. Ezek az etnikumjelölők ritkábban váltak településnevek alapjává, s ebből következően statisztikailag nagyobb a valószínűsége annak, hogy vagy nem is jött létre belőlük az egyébként lehetséges névforma, vagy — ha esetleg alakultak is ilyenek — egyszerűen nem maradt fenn az írásosságban.

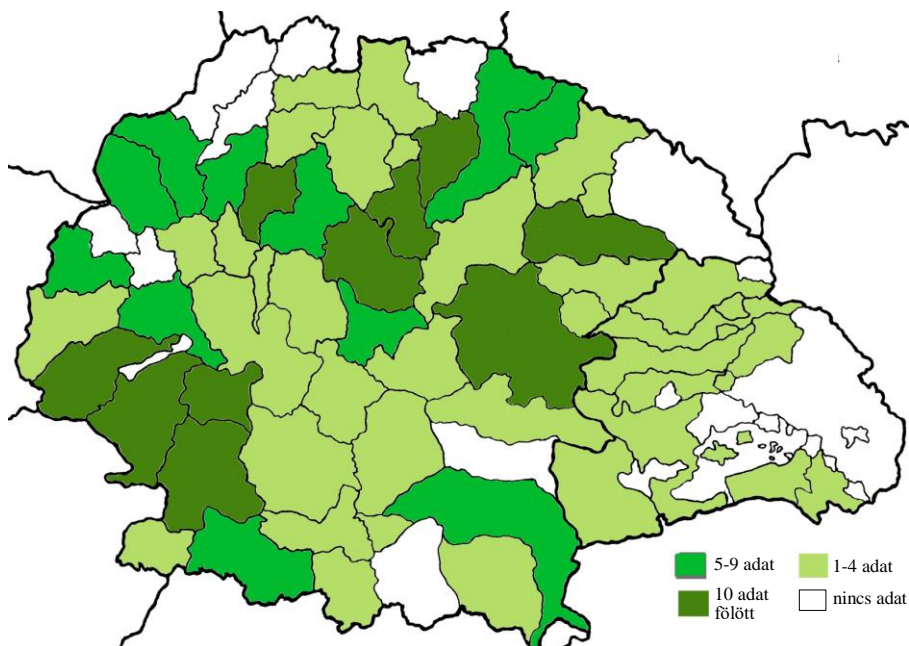
Összességében az alábbiakat állapíthatjuk meg:

Morfofonológiai okok miatt nem kapcsolódhatott a *-d* helynévképző a *-t* és *-h* végű népnévekhez. Nem járulhatott *-i* helynévképző a magánhangzóra végződő etnikumjelölőhöz, mivel ezek a szóvégek a korai ómagyar korban átalakulóban voltak. Az összes többi esetben nem volt semmilyen korlátozás, a nevek gyakoriságából, a névalkotási mód megválasztásának bizonyos fokú esetlegességéből adódóan, vagy egyéb más tényezőktől függően nem jöttek létre egyes népnévekből helynévképzővel településnevek.

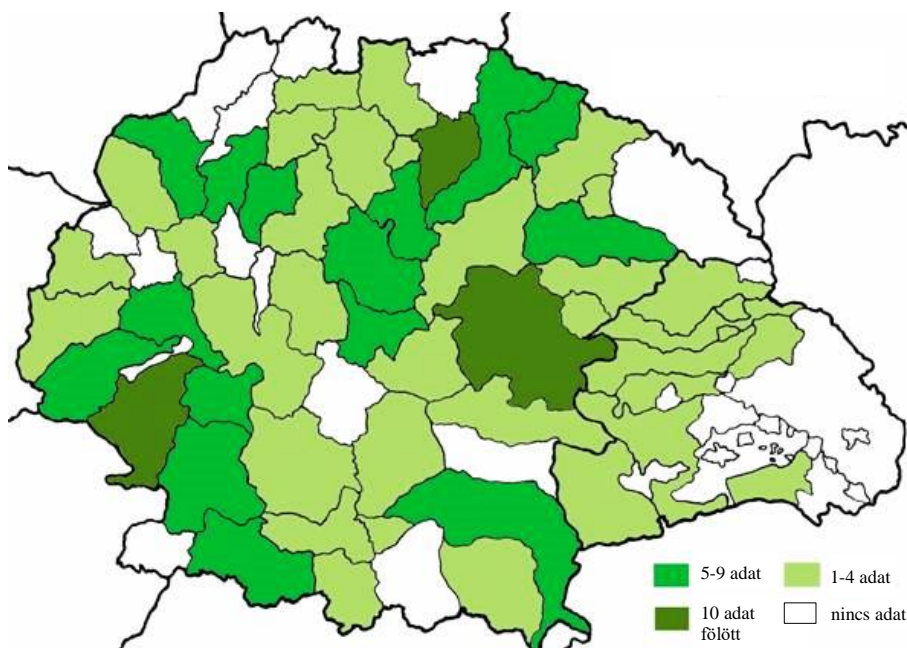
Úgy gondolom, hogy BENKŐ LORÁND megjegyzése ezzel a vizsgálattal igazolást nyert: egyes helynévképzős formák hiányának morfofonológiai okai is lehettek.

2.5. A képzős nevek névföldrajza

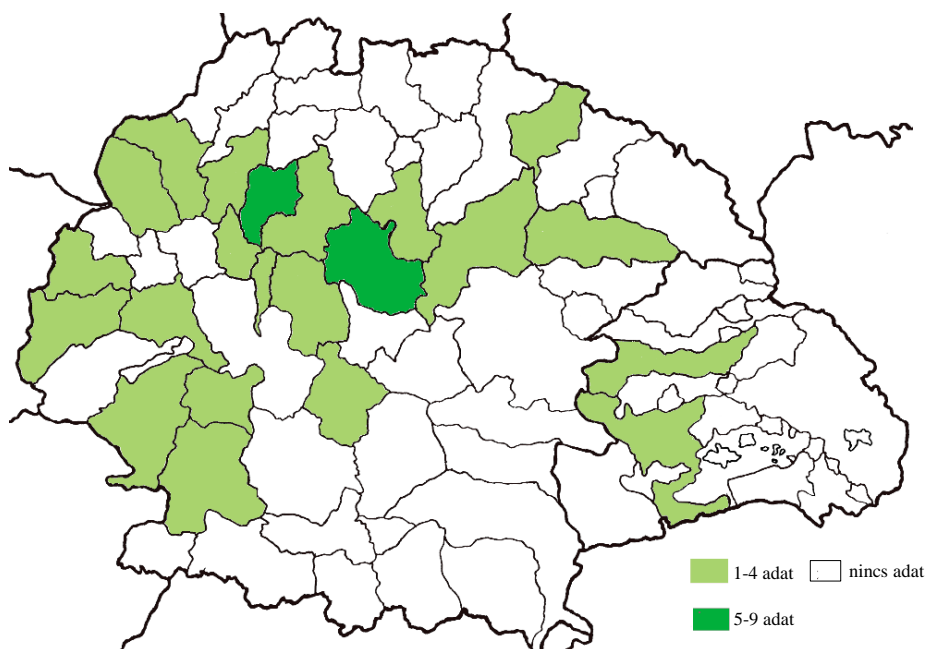
A morfológiai úton helynévképzéssel létrejött településnevek előfordulási gyakoriságát térképre vetítve (2. térkép) feltűnő hasonlóságot láthatunk a metonímiával alakult elnevezésekről megrajzolt képpel (1. térkép). A legerőteljesebb tömbösödés, a sűrűsödési pontok nagyrészt egybeesnek, szinte ugyanazon vármegyék területén figyelhetők meg. A 3. térkép az *-i*, a 4. térkép a *-d*, az 5. térkép a ritka előfordulású képzőformánsok jelenlétét mutatja, míg a 6. térképen mindhárom képzőfajtát együtt láthatjuk.

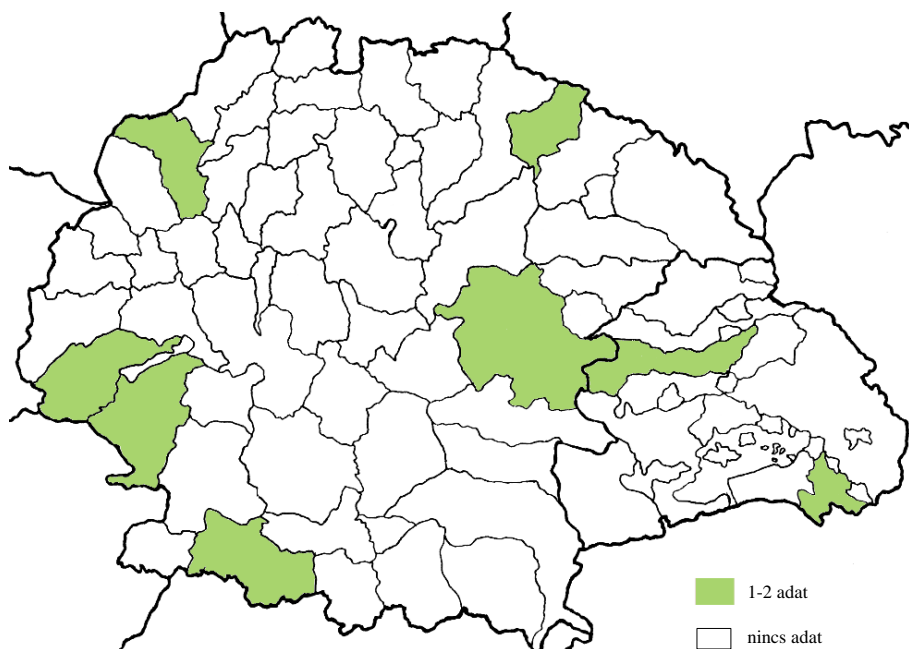
2. térkép. *A népnévből képzővel alakult településnevek előfordulási gyakorisága*

3. térkép. *A népnévből -i képzővel alakult településnevek előfordulási gyakorisága*

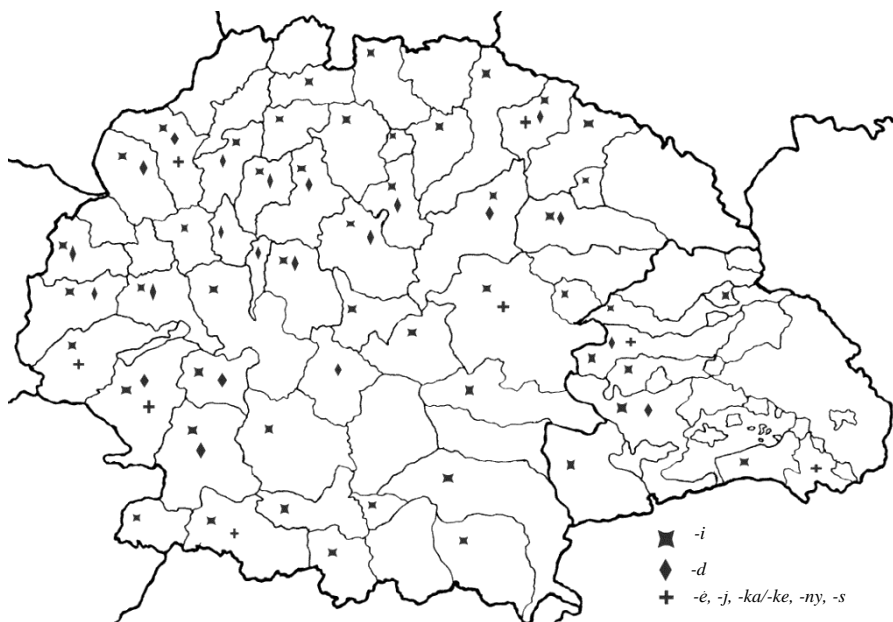

4. térkép. *A népnévből -d képzővel alakult településnevek előfordulási gyakorisága*

5. térkép. *A népnévből ritka képzőkkel alakult településnevek előfordulási gyakorisága*

A térképeken jól látható, hogy a helynévképző morfémák jelenléte erős szóródást mutat a Kárpát-medence területén. A leggyakoribb *-i* képzőt vizsgálva (3. térkép) feltűnő, hogy a medence keleti, középső és déli részén, illetve a legészakibb és legnyugatibb határánál alig vagy egyáltalán nem találunk ilyen képzőmorfémát tartalmazó településnevet. A délnyugati vidék megyéiben egy összefüggő sávban (Veszprém 7, Zala 8, Somogy 21, Tolna 6, Baranya 9, Valkó 5), északnyugaton (Nyitra 5, Bars 5, Hont 8), egy a medence középső részéig északról délre húzódó tömbben (Ung 5, Zemplén 8, Abaúj 15, Borsod 7, Heves 9, Szolnok 6), illetve a korban legnagyobb kiterjedésű Bihar megyében (15), valamint Szatmár (6) és Temes (6) megyében láthatunk 5 vagy a fölötti névelőfordulást. Hasonló előfordulást a *-d* képzővel álló településnevek között csupán Hont (6) és Heves (5) vármegyékben regisztrálhatunk. Az említett két morfémán kívül azonban az elhanyagolható arányban előforduló egyéb képzők hasonló vizsgálatra nem alkalmasak (5. térkép). A 6. térkép együtt mutatja az összes képzőformáns előfordulását.

6. térkép. Az egyes helynévképzők névföldrajzi előfordulása

Egyértelműen megállapítható, hogy a népnevek körében a helynévképzővel történő névadási mód a Kárpát-medence legnagyobb részén produktív volt. A morfémák hiányát összefüggő területi egységben csak a legkeletibb, illetve az északkeleti, északi határsáv néhány megyéjében észlelhetjük. Ezek a hiányok azonban adódhatnak egyrészt a források szűkösségéből, másrészt összefüggésben lehetnek magának a magyar nyelvnek a Kárpát-medencében való ómagyar kori elterjedésével is.

3. A népnév települést jelentő földrajzi köznévvél szerepel településnévben

1. A magyar településnevek egyik általában is népes csoportját adják az olyan struktúrájú kétrészes elnevezések, amelyek második névrészában települést jelentő földrajzi köznevek állnak. Térhódításuk a korábbi tipológiák megállapítása szerint a 13. századtól kezdődik.

Lexikai felépítésükre jellemző, hogy többnyire személy-, méltóság- vagy népnévhez valamilyen települést vagy ahhoz kapcsolható helyfajta jelölő földrajzi köznévvé (-*falu* ~ -*falva*, -*föld* ~ -*földje*, -*ház* ~ -*háza*, -*lak* ~ -*laka*, -*telek* ~ -*tel(e)ke*, -*ülés* ~ -*ülése* stb.) járul. KÁZMÉR MIKLÓS e köznevek közül a -*falu*-val önálló monográfiában foglalkozott (1970), s ebben az összetételi tagok viszonyára vonatkozóan megállapítja, hogy azok vagy jelöletlen, vagy többnyire jelölt birtokviszonyban állnak, s ez az esetek döntő többségében valós birtokviszonyra utal (i. m. 53). Az ilyenféle nevek előtagja általában a falu tulajdonosát, birtokosát nevezte meg, de a lakosságára, esetleg a telepítés munkáját végző kenéz, soltész, vajda személyére is utalhatott.

A kétrészes településnevek második névrészában megjelenő földrajzi köznevek területi és gyakorisági előfordulásának vizsgálata, valamint időbeli változásuk felrajzolása érdekes tanulságokkal szolgálhat.

Ezeknek a kétrészes, összetett neveknek a létrejötte már a kezdetektől központi kérdése volt a névtipológiáknak. MOÓR ELEMÉR szerint a -*falva* utótagú településnevek a 12. század második felében vagy a 13. század első felében jelentek meg (1936: 117). KNIEZSA ISTVÁN úgy vélte, hogy a korábbi keletkezésűnek tekintett pusztaszemélynévi alapú helynevek típusát a 13. században szinte viharos gyorsasággal váltotta fel az összetett nevek új típusa, s alig fél évszázadig éltek egymás mellett párhuzamosan (KNIEZSA 1943: 128, vö. még MOÓR 1936: 117, BÁRCZI 1958: 160, SZABÓ I. 1966: 136).

A korai ómagyar kor névtípusainak kronológiai kérdését tüzetes vizsgálat alá vevő, a korábbi megállapításokat kiigazító, pontosító KRISTÓ GYULA véleménye azonban eltér ettől az általános felfogástól: szerinte szó sem volt hirtelen típusváltásról, a párhuzamosság időszaka korábban kezdődött, és később ért véget, mint ahogyan azt KNIEZSA és követői állítják: a 11. századtól a 14. század közepéig-végéig tarthatott. Véleményének alátámasztására felhívja a figyelmet arra, hogy az utótaggal született településnévi típus csúcspontjára a 15. században jutott, amikor már jóval kisebb volt a formáns nélküli helynevek elevensége (KRISTÓ 1976: 92).

Az első biztos adatunk a földrajzi köznévi alaptaggal ellátott településnévre a *Leustachfalua* 1218-ból (ÁÚO. 1: 161) Nyitra megyéből való, amelyet már

KERTÉSZ is idézett (1939: 73). A témával kimerítő részletességgel foglalkozó KÁZMÉR MIKLÓS a lexéma településnévben szereplő legkorábbi hiteles előfordulásaként ennél későbből, 1230-ból a *Huyfolu* (Csanád vm.), 1233-ból *Oyufoluu* (Liptó vm.), illetve 1239-ből a *Holmfalu* (Tolna vm.) adatokat idézi (1970: 31). A névformánsról pedig így vélekedik: „a *-falva* megjelenése kétségtelenül a XIII. század elejére, esetleg a XII. század végére tehető. A XIII. századból 120, többségében biztos, kisebb részben valószínűen biztos — a latin szerkezetből kikövetkeztethető — adat mutatható ki. [...] A névtípus igazán elevenné ugyanis a következő századokban válik: a XIV–XVI. század helynévanyagában több mint 2200 *-falvá*-t találtam.” (1970: 59).

A névtípus — azon belül a *-falva* utótagú összetett településnevek — létrejöttében annak alapján, hogy e nevek elsősorban német települések közelében voltak gyakoriak, illetve hogy a személynévi előtagjuk esetenként német eredetű volt, MOÓR a német telepesek hatását vélte felfedezni, ám leszögezte, hogy ez „természetesen a legkevésbé sem jelentheti azt, hogy minden *-falva* típusú nevet viselő település eredeti lakói németek lettek volna, hisz ez a névtípus [...] analogikusan még a természeti néven alapuló helynevekre is áttérjedt.” (1936: 116). KNEZSA azonban visszautasítja az idegen hatás feltételezését: olyan jelentős német lakosság, amelyik a magyar nyelvben egy addig ismeretlen névtípust elterjeszthetett volna, a névtípus megjelenésének helyén (Szabolcs, Ugocsa, Somogy, Baranya, Győr megyékben) nem volt. KNEZSA egyúttal utalt arra is, hogy merőben más településtörténeti értéke lehet a *-telke*, *-háza*, *-laka* utótaggal összetett helyneveknek, mint a *-falva* utótagúaknak (1943: 128–129).

Az egyes utótagok mind sajátos jelentéssel bírnak, s magáról az elnevezés módjáról szólva BÁRCZI kijelenti, hogy „nem ismeretlen ez az elnevezésmód a régebbi korban sem” (1958a: 160). Két csoportra osztja az összetett településneveket: az egyikbe azokat sorolja, amelyekben az utótag nem emberi lakótelepet, hanem természeti tárgyat, objektumot jelöl, a másik csoportot pedig azok a nevek adják, amelyek utótagja emberi telephelyet jelöl. Ez utóbbi sorba tartozó, egyik legkorábban megjelenő utótag a *-telke* (a 11–12. században már biztosan megvan), amellyel az egyházatlan, mezőgazdasági termelést folytató falu neve alakult. A *-falu* összetételi tag adatai a XIII. század elején bukkannak fel, változatoként a *-falva* jelenik meg már 1200 körül, s helyén időnként a *-fala* áll. A *-földe*, *-háza* (a 13. század előtt csupán kétes hitelű oklevelekben fordul elő), *-hely* (a 11–12. században már biztosan megvan), *-laka* (létezik már a 11–12. században), *-soka* (a 11–12. században csak hamis diplomában szerepel), *-népe* (létezik már a 11–12. században), *-telke* (FÖLDES 1971: 418–431), *-ülése*, *-szállása* (KERTÉSZ 1938: 43) stb. kisbirtokosok, kismesek emlékét őrzik, akiknek csak egyetlen falujuk volt, vagy épp csak egy házat, lakot, telket birtokoltak. A *-soka* (vö. PAIS 1914: 255–259) és a *-népe* utótag névföldrajzi sajátossága, hogy kizárólag

a Dunántúlon jelenik meg lakott terület jelölésére. A *-vágása* utótagot viselő településekről nagy valószínűséggel megállapítható, hogy eredetileg erdőségbe települt soltészfalvak lehettek (vö. KISS L. 1997: 184–185).

A szakirodalomban a *-telek* utótagú nevek keletkezését általában a tatárjárás pusztításához kapcsolják (GYÖRFFY GY. 1961: 35–38, MEZŐ–NÉMETH 1972: 94), s 'elpusztult, egyházatlan falu' jelentéssel értelmezik. Egyes konkrét esetekben ez igaz is lehet, máskor azonban a név kronológiája egyértelműen kizárja ezt a magyarázatot.

Az összetétellel kialakított településnevek névmodelljének rendkívüli produktivitását jól mutatja, hogy törzsnévi, patrocíniumi, népnévi, foglalkozásnévi helynevek egyaránt felvehettek utótagot, sőt bizonyos típusokban a nevek már eredendően így születtek meg. Ám az utótaggal bővüléssel párhuzamosan, egyazon időben egy ellentétes nyelvfejlődési folyamat is megindult, mégpedig az utótag leválásának, elhagyásának folyamata, amelynek magyarázatát KÁZMÉR szavaival élve „az általánosabb érvényű nyelvi rövidülésben” találhatjuk meg (1970: 99).

A névváltozási folyamatok mögött azt is látni kell, hogy a feudális birtok a 11–12. században jött létre, amikor virágkorát élte a formáns nélküli, metonimikus helynévadás. E névadási szokás háttérbe szorulásának folyamatára azonban már nem birtoklás- vagy településtörténeti mozzanatok adnak magyarázatot, hanem szuverén nyelvfejlődési tendenciák, a nyelvi divat, a helynévmodellek körében bekövetkezett változások. KRISTÓ GYULA e névstruktúraváltás lényegét az alábbiakban látta: „A XIII–XVI. században, de mindenekelőtt a XV. században két tendencia harcol egymással, a terjedőben lévő összetett (utótagos) helynévtípus, amely megújítja a helynevek szóképét, illetve a visszaszorulóban lévő, formáns nélküli helynévtípus, amely az egyszerű, rövidebb alakot képviseli.” (1976: 97).

2. Az ómagyar kori településnevek között 314 olyan kétrészes név szerepel, amelynek népnévi előtagjához települést jelentő földrajzi köznévi utótag kapcsolódik. Ezekben a következő utótagok mutathatók ki: *-egyház*, *-falu/-falva*, *-falud*, *-föld(e)*, *-ház(a)*, *-lak(a)*, *-monostora*, *-sok*, *-szállás*, *-telek(e)*, *-ülés*, *-vár(a)*, *-várálja*, *-város*, *-vég*. A 2. táblázat e nevek megjelenésének kronológiai viszonyait mutatja be.

A táblázat adataiból világosan látszik, hogy a névtípus megjelenésével ebben a lexikális csoportban már a 12. század második felétől számolhatunk, ám legnagyobb arányban a 14. század első felétől a 15. század első felével bezárólag keletkeztek ide tartozó nevek, tehát ha a fentebb említett, korábbi tipológiák által megállapított kronológiai határokat tekintjük, akkor KRISTÓ véleményét látszik igazolni a mi kutatásunk is. A 15. század második felében a névalakulások száma az előző fél évszázadban született nevekhez képest mintegy a felére esik vissza.

	12/2.	13/1.	13/2.	14/1.	14/2.	15/1.	15/2.	16/1.	é. n.	összesen
<i>-falu</i>		2	4	21	36	46	17	11	5	142
<i>-falva</i>			2	8	13	24	14	5		66 = 208
<i>-telek</i>		1	9	14	3	3	4	3	1	38
<i>-telke</i>		1	1	7	4	3	1	2		19 = 57
<i>-vár</i>	1	2		2					1	6
<i>-vára</i>	1		1	1						3 = 9
<i>-föld</i>						2				2
<i>-földe</i>				3	2		1			6 = 8
<i>-lak</i>			1		1	1				3
<i>-laka</i>				2	1			1		4 = 7
<i>-ház</i>					1					1
<i>-háza</i>				2	1		1	1		5 = 6
<i>-város</i>		1		1	1	1	1			5
<i>-egyház</i>		1			1	1	1			4
<i>-monostora</i>					1	2				3
<i>-ülés</i>					1	2				3
<i>-falud</i>									1	1
<i>-sok</i>				1						1
<i>-szállás</i>						1				1
<i>-váralja</i>							1			1
<i>-vég</i>					1					1
összes	2	8	18	62	66	86	41	23	8	315

2. táblázat. *A földrajzi köznévi utótagok kronológiai jellemzői*

A települést jelentő földrajzi köznevek közül gyakoriságával kiemelkedik a *-falu* (66%), illetve a *-telek* (18%). Ezek együtt a települést jelentő földrajzi köznévvvel társult településneveknek a 84%-át adják, a további, kevesebb mint egyötöd része a neveknek 13 különböző utótaggal szerepel.

A népnevekhez kapcsolt földrajzi köznévi utótagok morfológiai tulajdonságait vizsgálva jóval gyakoribbnak mutatkozik a jelöletlenség: a névalakok kétharmad részében, 209 névalakban találunk jelöletlen formát. Több településnévformánsnak ugyan megvan a jelölt birtokos személyragos használata is, de nagyobb

arányban figyelhető meg az alapalakban való alkalmazásuk, így a *-falu* (142) : *-falva* (66), *-telek* (38) : *-telke* (19), *-vár* (6) : *-vára* (3) esetében ezzel a jelenséggel találkozunk. Ugyanakkor más formánsoknál, mint a *-föld* (2) : *-földe* (6), *-ház* (1) : *-háza* (5), *-lak* (3) : *-laka* (4) éppen fordított arányokat látunk. Bizonyos földrajzi köznevek pedig összességében gyér előfordulás mellett csupán alapalakjukban szerepelnek, mint az *-város* (5), *-egyház* (4), *-ülés* (3), *-sok* (1), *-szállás* (1), *-vég* (1) és a speciális helyzetű *-falud* (1). Csak jelölt birtokos szerkezetekben szerepel a *-monostora* (2) és a *-váralja* (1).

TÓTH VALÉRIA a településnevek változástipológiáját tárgyaló monográfiájában megállapította, hogy „a régiségben a fajtajelölő utótaggal álló kétrészes településnevekre a jelölt szerkesztésmód jóval jellemzőbb, mint a jelöletlenség” (2008: 91). Ez a morfológiai jellemzés az ómagyar kori településnevekre összességében és általában igaz is lehet, ám a népnévi eredetű első névrészt tartalmazó nevek esetében éppen fordított a helyzet. Ha pedig a különböző névalakulatok oklevelekben megjelenő kronológiáját is szemügyre vesszük, akkor azt láthatjuk, hogy a személyjellel ellátott formák jó része is típusváltás, mégpedig bővülés eredménye. Ez azt jelenti, hogy az ilyen esetekben az elsődleges névformák jelöletlen szerkezetekként születtek meg, s a birtokos személyjel utólagos kapcsolódása hozta létre a jelölt formákat: e változás révén alakult a jelölt alakok csaknem egynegyede.

A jelöletlen és a jelölt típusú birtokos szerkezetek kapcsán érdemes megvizsgálni még egy szempontot. Jól tudjuk, hogy az etnonimáknak a nyelvben egy idő után személynévi használata is megfigyelhető. Korábban már utaltam arra, hogy az általam vizsgált 37 népnévből az ómagyar korban pusztán tíznek nincs fellelhető személynévi megfelelője a legteljesebb korai személynévtárunkban, az ÁSz.-ban. Megvizsgáltam, hogy a településnevekben mutatkozó jelölt birtokos szerkezetekben mely etnonimák vannak jelen, s milyen azok személynévi megfeleléseinek az aránya. Azt találtam, hogy a 37-ből 26 népnév vett részt jelölt birtokos szerkezetű nevek létrehozásában, s közülük csupán a *böszörmény*, *jász*, *komán* és a *szerb* népcsoportok elnevezése nem lett személynévvé. A 106 jelölt birtokos szerkezetet mutató elnevezés között ezek azonban mindössze 6 névben vannak jelen. Úgy gondolom, hogy ennek a 6 névalakulatnak a kivételével a jelölt birtokos szerkezetek többségében — a személynév + birtokos személyjeles települést jelentő földrajzi köznév felépítésű nevek mintájára — az etnonima + birtokos személyjeles települést jelentő földrajzi köznév szerkezetű nevek első névrészában az etnonima nagyobb valószínűséggel személynévi szerepben állhat, az elnevezés pedig az egyéni birtoklást hivatott kifejezni, illetve hangsúlyozni. Mindezek mellett természetesen nem zárhatjuk ki az analógia, a névminták szerepét sem a *-falva* formáns általánosabb terjedésében, hiszen az ebben az időben már gyakori, számos településnévben való jelenléte elősegíthette, motiválhatta a *-falu* utótagú nevek típusváltását is.

3.1. *-falu, -falva*

KÁZMÉR MIKLÓS A »*falu*« a magyar helynevekben (1970) című monográfiájában mindenre kiterjedő tudományos alaposággal foglalkozik a *falu* földrajzi köznevet tartalmazó névtípussal, amelynek életre hívását azzal magyarázza, hogy míg a pusztá személynévi településnevek a mozgó települések megjelölésére kiválóan alkalmasak voltak, addig a helyhez kötött falvak, állandó települések identifikálására egyre alkalmatlanabbá váltak. Ahogyan az életmód, a településforma megváltozott, az magával hozta a névadási mód megváltozását is (1970: 56). A település jellegének megjelölésére használták a *falu* köznevet, amely eredetét tekintve ősi örökség az ugor, esetleg a finnugor korból, az ugor (finnugor) alapalak **palʏs* lehetett. Jelentése a legkorábbi időktől fogva 'kisebb emberi település' volt (TESz.). Jelentéséről SZABÓ ISTVÁN is azt állapította meg, hogy „leginkább a XIII. században kialakuló egyetlen és kicsiny falut, vagy éppen csak házat, lakot, telket birtokló kisnemesek falvai kaptak ilyen összetételekkel neveket.” (1966: 136). Aligha lehet kétséges, hogy a *-falva* utótagú településnevek megjelenése mögött településtörténeti okok is húzódnak, de nem minden alap nélkül gondolhatunk e névtípus megjelenése, gyakoribbá válása mögött különböző névrendszertani tényezők együttes hatására sem. Ezek megragadása azonban csakis a különböző településnév-típusok átfogó igényű feldolgozása révén válhat lehetségessé.

KÁZMÉR kutatásai szerint — ahogyan más összefüggésben erre már részben utaltam — a *-falu* első adatai a 13. században jelentek meg, s e földrajzi köznév legintenzívebben a 14–15. század névalkotásában kapott szerepet. Kronológiáját tekintve közel áll ehhez a birtokos személyjeles *-falva*: legkorábbi megjelenése a 13. század elején, esetleg a 12. század végén figyelhető meg, s használatának legvirágzóbb időszaka a 15–16. század. KÁZMÉRnak a *-falu*-ra vonatkozó általános kronológiai megállapításai a népnévi előtagú településnevekre nézve is igaznak bizonyulnak. Ugyanakkor a birtokos személyjeles *-falva* kapcsán az általa mondottakhoz képest kisebb eltérés mutatkozik: felbukkanását etnonimához kapcsolódva csak a 13. század második feléből regisztrálhatjuk, s a 15. századtól népszerűsége e körben csökkenni látszik. Összességében pedig azt láthatjuk, hogy a birtokos személyjeles *-falva* forma kevésbé volt kedvelt a népnévi lexémák mellett, mint az alapalakban álló *-falu*.

TÓTH VALÉRIA a településnevek változékonyságáról írott munkájában azt állapította meg, hogy a *-falu* településnév-formáns kései ómagyar korban megfigyelhető dominanciájának egyik oka a más hasonló funkciójú formánsok visszaszorulása (2008: 190). Ez a képzőformánsokkal szemben valóban helytálló megfigyelés lehet, de más lexikális formánsokhoz képest a *-falu*-nak nem mutatkozik ilyen eltérése az általam vizsgált névtípus esetében. A 14. század előtt kevés

etnonima + egyéb települést jelentő földrajzi köznévvvel álló névvel találkozhatunk (315 névből csupán 20). A névtípus népszerűségének növekedése ebben a lexikális csoportban tulajdonképpen egybeesik magának a *-falu* földrajzi köznévv használatának a gyakoribbá válásával. A *-falu* legkorábbi, biztos megjelenését a népnévi előtaggal álló településnevek között 1230/1283-as datálással a Liptó megyei *Magyarfalu* (1.) (*Mogiorfolu*, v., Gy. 4: 77, RegArp. 1: 460, Adatok 10: 1) nevében regisztrálhatjuk, bár esetleg korábbi használatára is gyanakodhatunk a Vas megyei *Tótfalu* (1.) kapcsán, hiszen az e településhez köthető első névadat ugyan latin nyelven került az oklevélbe (1221: *Villa Sclavorum*, Cs. 2: 805, HO. 6: 13 [itt: *villam Sclauorum*], Adatok 24: 36), de minden további adata a *-falu* földrajzi köznévv használatát mutatja. A birtokos személyjeles *-falva* első előfordulásával egy 1258/1259-es oklevélben, a baranyai *Olaszfalva* (*Olaszfalua*, v., Gy. 1: 362, Adatok 30: 33 ~ *Olozfalva*, RegArp. 1: 1205) település nevében találkozhatunk.

A népnév + *-falva* jelölt birtokos szerkezetek zömmel a településnevek esetében is határozott, tényleges birtoklásra utalnak. Az elnevezések szemantikai tartalma többféle lehet: kifejezhetik az 'adott etnikumhoz tartozó lakosok által lakott település' jelentést, de az ilyen nevek értelmezhetők az 'adott etnikumhoz tartozó egyén tulajdonában lévő település', a 'valamilyen módon az adott etnikumhoz köthető (hasonló külső vagy belső tulajdonságok, viselet, ilyen etnikum által lakott vidékről származó stb.) személy tulajdonában lévő település'-ként is. Hogy a településnévben szereplő etnonima konkrétan mikor utal egy közösségre és mikor a tulajdonos személyére (akár köznévvvel, akár a köznévv személynévi használatával), azt a történeti kutatások segítségével — ha van erre vonatkozó megfelelő forrás — lehet megállapítani. A népnév + *-falu* típusú nevek kapcsán KÁZMÉR úgy vélekedett, hogy azokban a településnevekben, amelyeknek megvan idegen nyelvű párhuzamos névhasználatuk is, az etnonima személynévi használatát ki is zárhatjuk (1970: 40). Magam azonban ezt nem gondolom minden esetben biztos fogódzónak, mert véleményem szerint a párhuzamos névhasználók nem feltétlenül vannak tudatában a néveredetnek, a névadás motivációjának, hanem csupán a névben meglévő lexikális elemek szemantikai azonosítását végzik el, leginkább a szavak elsődleges jelentései alapján.

A 142 *-falu*-t tartalmazó név közül 109 elsődleges névként jött létre, azaz a vele alakult helynevet az adott település első elnevezéseként ismerjük, a többi típusváltás eredményeképpen jött létre. Utóbbiak között legjellemzőbb folyamatnak a kiegészülés látszik (13 névnél). Ezen a változáson belül általánosabb az első, jelzői névrésszel történő kiegészülés: *Kunfalu* (1.) > *Árkikunfalu*, *Oroszfalu* (2.) > *Nagyoroszfalu* (1.), *Tótfalu* (42.) > *Kistótfalu*: az elsődleges név tehát ezekben az esetekben is népnév + települést jelentő földrajzi köznévv helynévi szerkezetet mutatott. Ez alól a változásforma alól kivételt csupán két második névrészbéli földrajzi

köznévvel történt kiegészülés jelent: *Szász* (4.) > *Szászfalu* (1.), *Tót* (5.) > *Tótfalu* (36.). Egyéb települést jelentő lexéma vagy jelzői első névrész felcserélése, azaz a névrészcsere nem tűnik jelentős változási folyamatnak, mindössze 6 helynév mutatja ezt a változási irányt: *Bolgárcsergőd* > *Bolgárfalu*, *Oroszvár* > *Oroszfalu*, *Tótbörvely* > *Tótfalu* (18.) stb. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a birtokos személyjeles köznévi alak alapalakra váltása sem túl gyakori folyamat, azaz a *-falva* > *-falu* redukció csupán 4 településnévben figyelhető meg: *Tótfalva* (10.) > *Tótfalu* (56.), *Úzfalva* (1.) > *Úzfalu* stb.. Vizsgált névalakjaink között 3 olyat is találunk, amely névváltás útján jött létre: *Nyék* > *Jászfalu* (2.), *Zsidópatak* > *Magyarfalu* (3.), *Egyed* ~ *Mindszent* > *Tótfalu* (39.). Az oklevelek datálása szerint 3 e típusba tartozó, népnévi előtagú helynév más névformákkal párhuzamosan születhetett meg: *Német* (4.) ~ *Németfalu* (3.), *Németfalu* (7.) ~ *Kapinémetfalu*, *Kunfalva* (2.) ~ *Kunfalu* (2.), egyetlen névbe került bele a *-falu* névelem névrészre cserélésével: *Oroszi* (1–2.) > *Oroszfalu* (11.).

KÁZMÉR a már korábban is említett monográfiájában megállapította, hogy a *falu* névformáns általában szilárdan őrzi alakját, s a *-falu* > *-falva* változást csak szórványosnak mondja (1970: 33). Az ómagyar kori településnevek között 66 *-falva* alakot mutató helynév esetében 33 elsődleges elnevezést láthatunk: e körben a *-falva* tehát arányaiban jóval gyakrabban jelent meg valamilyen változás következtében, mint ahogyan azt a *-falu* esetében fentebb megállapíthattuk. A változási folyamatok közül ebben a csoportban éppen a *-falu* > *-falva* bővülés látszik a legfontosabbnak, amelyben 20 település neve vett részt: *Tótfalu* (2.) > *Tótfalva* (1.), *Németfalu* (2.) > *Németfalva* (1.), *Oroszfalu* (12.) > *Oroszfalva* (5.) stb. Az előzőekben mondottak fényében látható tehát, hogy a birtokos személyjeles és az a nélkül álló földrajzi köznévi formák közül a *-falu* hajlamosabb a változásra (legalábbis népnévi első névrész esetén), a *-falva* viszont elsődleges név részeként nem vesz részt szerkezeti változásokban. A kiegészülés e típusban jóval ritkább, mint a *falu* utótagú neveknél, csupán 4 esetben láthatunk rá példát: *Kun* (2.) > *Kunfalva* (3.), *Marót* (7.) > *Marótfalva*, *Sváb* > *Svábfalva* stb. Névelem névrészre cserélésével 3 elnevezésben találkozhatunk, mindháromszor az *-i* képzőt váltotta fel a földrajzi köznév: *Németi* (26.) > *Németfalva* (8.), *Németi* (27.) > *Németfalva* (3.), *Oroszi* (1–2.) > *Oroszfalva* (1.). Ebben a névszerkezeti típusban 2 település neve névváltás eredményeképpen jött létre: *Szék* > *Székellyfalva* (3.), *Várad* > *Olaszfalva*. Más névalakkal párhuzamosan, egy időben adatolva jelenik meg 3 *-falva* utótaggal ellátott név: *Kunfalu* (3.) ~ *Kunfalva* (1.), *Tótfalu* (47.) ~ *Tótfalva* (11.), *Tótfalu* (54.) ~ *Tótfalva* (15.), ezek esetében az elsődleges forma nem állapítható meg. Egyetlen település neve pedig redukción ment keresztül: *Cigánymiklósfalva* > *Cigányfalva* (1.).

A *-falu/-falva* alaprészhöz kapcsolható, ám jóval ritkábban alkalmazott forma a *-falud*, amely az Erdélyi Fehér megyebeli *Tótfalud* egyetlen adatában jelenik

meg, amelyet azonban a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ-munka sajnos év nélkül és modernizált alakban közöl (é. n.: *Tótfalu* Adatok 24: 74). A *-falud* alak Árpád-kori legkorábbi adatolása Bihar megye *Kisfalud* településének nevében található a 13. század elején (+1214/1334: *Cusfoloud*, Gy. 1: 634). A *-falud* utótagú elnevezéseket legelőször KERTÉSZ MANÓ vonta vizsgálata alá (1939: 68), és kiemelten foglalkozott azokkal a nevekkal, amelyekben ez előtt az utótag előtt a *kis* melléknév áll, felvetve azt a problémát, hogy vajon van-e összefüggés a jelző és a *-d* névelem között? KERTÉSZ kérdésfeltevéseire választ keresve az ilyen típusú neveket is szemügyre vette összefoglaló munkájában KÁZMÉR, és megállapította, hogy a kérdéses képző elenyésző kivételtől eltekintve mindig a *Kisfalu* névalakhoz kapcsolódik (1970: 49–51). Én magam is foglalkoztam röviden a kérdéssel a Bihar megyei névanyag, a fentebb mondott legkorábbi előfordulású településnév vizsgálata kapcsán (2005), s az a véleményem alakult ki, hogy a képzőelem szerepe ebben a névcsoportban nem helynévképző, hanem kicsinyítő képzői funkció. A *falu* + *-d* 'falucska' jelentésű, s így ennek szemantikailag adekvát jelzője a *kis-*, amely a *falud* jelentését megerősíti.

Az ómagyar kori településnév-vizsgálatok során — legfőképpen persze a személynévi eredetre visszavezethető (*villa Martini* típusú) nevek kapcsán — gyakran felvetődő probléma, hogy a középkori okleveleinkben előforduló latin *terra*, *villa* stb. minősítések magyar nevek utótagjának fordításaként értékelhetők-e, tehát hogy a latin kifejezéseket a névtesthez tartozónak kell-e tekintenünk, s ha igen, hogyan rekonstruálhatók a magyar névalakban. Ezzel a problémával a népnévi eredetű településnevek kapcsán is találkozhatunk. Az ómagyar kori adatok azt mutatják, hogy a latin *villa* településnevek említésekor két típusban van jelen. Az egyikbe azokat a neveket sorolhatjuk, amelyeknek az ómagyar korból *-falu* utótagú magyar névalakját is ismerjük, sőt a többnyire első latin nyelvű említéseket követően a későbbi, akár máig élő névalakjuk is megőrizte ezt a formát: *Oláh-falu* (1.), *Oroszfalu* (2.), *Oroszfalu* (12.), *Svábfalva*, *Tótfalu* (1.), *Tótfalu* (5.). Ezek esetében azokat az említéseket, amelyekben a népnév a latin *villa* mellett szerepel, felvettem a kérdéses településnév adatsorába.

A másik csoportba tartozó településeket az ómagyar kor oklevelei viszont kizárólag latin nyelven említik: *Németfalu* (3.), *Olaszfalu* (1.), *Oroszfalu* (5.). Ezekben az esetekben az esetleges *-falu* köznévvvel történő névrekonstrukciót a *villa* használatának általános tulajdonságaival indokolhatjuk. A magyar oklevélírási gyakorlat általános jellegzetességének tarthatjuk, hogy a korszak *falu* ~ *falva* utótagú nevei mellett rendszeresen a *villa* minősítés olvasható (vö. TÓTH V. 2008: 189). Emellett az is kétségtelen, hogy a középkori magyarországi oklevélnyelvhasználatban a latin földrajzi köznevek közül egyedül a *villa* jelölt egyértelműen és folyamatosan falut: „A klasszikus latinságban előbb nem falut értettek alatta s csak az idők folyamán alakult ki ez a jelentése. Nálunk már kezdettől fogva falut

jelentett, s más jelentése nem is volt. Így a történeti források villája pontosan fedi a magyar falu fogalmát. Törvényeink szövegében nem is lehet a falunak más megjelölésével, mint a villával találkozni.” (SZABÓ I. 1966: 36).

Okleveleink latin nyelven említik a szepesi *Olaszfalu* (1.) és a szebeni *Oroszfalu* (5.) települések megnevezéseit is, ám a források megőrizték ezek német nyelvű neveit is *Wallendorf* és *Reussdörfchen* alakban. Ezek *dorf* ’falú’ és *dörfchen* ’falucska’ utótagjai nagy valószínűséggel jelezhetnek korabeli kétrészes, *-falu* utótagú magyar névhasználatot is, noha a későbbi *Szepesolaszi*, illetve *Oroszcsűr* névformák ezt közvetlenül nem támasztják alá.

3.2. *-telek, -telke*

A népnévi lexémák mellett összetett településnévben 57 elnevezésben szerepel a *-telek, -telke* földrajzi köznév.

A szóról JAKAB LÁSZLÓ írt figyelemre méltó tanulmányt, amelyben a lexémával kapcsolatos addigi kutatások eredményeinek az összefoglalóját adta, valamint eredetének, jelentésváltozásának és alakváltozatainak kimerítő elemzését végezte el (1957). A lexéma szerint három jelentéssel bírt: 1. ’földrész, földterület, birtok’, 2. ’kötél, szíj’, 3. ’trágya’. Az eltérő jelentéseket JAKAB RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1941) felvetése nyomán egy töből, a török *tāl-, tel-, til-* ’hasítani, lyukasztani’ igéből magyarázza. Ennek az igének egyes származékai a ’kihasított, kivágott’, ’távol, lévő, határozott tulajdont képező területrész’, valamint ’szelet’ jelentéssel bírnak. Az utóbbi, általánosabb ’szelet’ jelentésű török szó átvételével JAKAB szerint jól magyarázhatóak a m. *telek* lexéma jelentései. „A földterület is, a szíj is szelet, de az egyik összefüggő földterületből, a másik pedig bőrdarabból k i h a s í t o t t szeletet jelent.” (JAKAB 1957: 82). A későbbi, ’művelésre használt földterület’ jelentés kialakulása pedig arra vezethető vissza, hogy ezek a telkek mindig az emberi szálláshelyek körül voltak, s a kezdeti időkben állatokat is tartottak itt. Mindemellett még ma is használjuk a lexémát a ’házhoz tartozó földterület’ jelentésben is. A harmadik, ’trágya’ jelentés kialakulását pedig úgy tartja elképzelhetőnek JAKAB, hogy a területről, ahol az állatokat tartották nevezték el azt a dolgot, ami a területen volt: a trágyát (i. m. 84).

Másképp vélekedik a lexéma etimológiájáról a TESz., amely szerint a *telek* származékszó, amely a nomenverbum *tel-* alapszóból jött létre a *-k* névszóképzővel. Jelentései: 1. ’földterület’, 2. ’jószág, birtok, építkezésre is alkalmas kisebb földtulajdon’, 3. ’megművelt föld’, 4. ’trágyás legelőrész, trágyázott föld’, 5. ’műveletlen földterület, cserjés, bozótos hely’, 6. ’trágya’. A *telek* eredetileg valamivel (trágyával) tele lévő, telített földet jelentett, jelentéseiben tehát a földterület jellegére vonatkozó jelentés elsődlegesebb lehetett a birtoklásra utalóknál (TESz. *telek*¹). A szó török származtatását etimológiai szótárunk tévesnek ítéli. A köznév

legkorábbi előfordulását a 12. század elejéről adatolja: 1130–1140/XII–XIII. sz.: „a quo per medium ruris, quod dicitur *theluch*” (PRT. 8: 267).

Ezzel szemben RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ANDRÁS a magyar nyelv török eredetű jövevényszavait tárgyaló, az utóbbi időkben napvilágot látott munkájában RÁSONYI NAGY és JAKAB elgondolásához csatlakozva újra a *telek* lexéma török etimológiája mellett foglal állást. Véleményük szerint az eredeti szemantikai tartalmat inkább a török eredetű ’kötél, szíj’ lexéma képviseli, s ebből eredeztethető jelentéshasadással a ’földterület’ szemantikai tartalmú földrajzi köznév (WOT. *telek*¹, *telek*²).

Az ómagyar kori településnevekben a *-telek* és a *-telke* legkorábban a 13. század első felében, a Szatmár megyei Bőszörmény (1.) településnek a Bőszörménytelek (1.) (1238>1367/1388: *Bezermentelek*, p. ~ *Byzermentelek*, t., Németh 2008: 37) és a Bőszörménytelke (1.) (1238>1367/1388, 1406: *Bezermentheleke*, t., Németh 2008: 37, ZsO. 2/1: 5087) névalakjaiban jelenik meg. A jelölt és a jelöletlen birtokos jelzős forma közül a *-telek* szót tartalmazó népnévi helynevek körében az alapalakban lévő látszik elterjedtebbnek: 38 településnévben ilyen, 19 elnevezésben pedig birtokos személyjeles formában van jelen.

A korábbi szakirodalom a *-telek* utótagú nevek keletkezését többnyire a tatárjárás pusztításához kapcsolja (GYÖRFFY GY. 1961: 35–38, MEZŐ–NÉMETH 1972: 94), és ’elpusztult, egyházatlan falu’ jelentéssel értelmezi. KISS LAJOS a templom nélküli, mezőgazdasági termelést folytató falvak elnevezésének létrehozásában látja e földrajzi köznevet produktívnak (1997: 185). Egyes konkrét esetekben egyik vagy másik elképzelés igaz is lehet, máskor azonban az ’elpusztult falu’ megnevezésére vonatkozó magyarázatot a név kronológiája egyértelműen kizárja. Az 57 településnévből ugyanis 35-ről mutatható ki a primér jelleg, azaz hogy a település elsődleges neve ezzel a településnév-formánssal jött létre, tehát újonnan kialakult települést nevezett meg. A másodlagosan kialakult *-telek* utótagú nevek zömmel kiegészüléssel, pl. Bihar vm.: *Besenyő* (18.) > *Besenyőtelek* (1.), Keve vm.: *Bőszörmény* (4.) > *Bőszörménytelek* (3.); illetve az *-i*, valamint a *-d* névelem névrésze történő cseréjének eredményeként jöttek létre, pl. Bihar vm.: *Csehi* (10.) > *Csehtelek* (3.), Veszprém vm.: *Kálozd* (1.) > *Káloztelek* (2.). A helynévképzőt a *-telke* birtokos személyjeles forma is felválthatta, pl. Zágráb vm. *Csehi* (2.) > *Csehtelke* (2.), Veszprém vm. *Kálozd* (1.) > *Káloztelke* (2.). A másodlagos alakulású *-telke* formánssal álló településnevek legjellemzőbb típusváltása (6 esetben) a *-telek* utótag birtokos személyjellel történő bővülése, pl. Kolozs vm.: *Csehtelek* (2.) > *Csehtelke* (1.), Szatmár vm. *Tóttelek* (4.) > *Tóttelke* (2.). Az adatolás szerint párhuzamos névkeletkezéssel és névhasználattal számolhatunk a Szerém megyei *Székelytelek* (2.) ~ *Székelytelke* (1.), a Szatmár megyei *Bőszörmény* (1.) > *Bőszörménytelek* (1.) ~ *Bőszörménytelke* (1.), illetve a fent említett veszprémi *Kálozd* (1.) > *Káloztelek* (2.) ~ *Káloztelke* (2.) esetében.

3.3. -föld, -földe

A népnévi előtaggal álló összetett településnevekben szereplő ritkább földrajzi köznevek között a leggyakoribb a 8 elnevezésben megjelenő *-föld, -földe*. Etimológiai szótárunk 'megművelt mezőgazdasági terület' (TESz.) jelentésű főnévként tartja számon.

Az e földrajzi köznevet tartalmazó településnevek vizsgálata során azonnal szembeötlik, hogy az előzőekben tárgyalt második névrészbeli formánsokkal szemben itt az alakváltozatok közül a birtokos személyjellel ellátott *-földe* (6) a jellemzőbb. Adatai a 14. század eleje és a 15. század vége közötti időszakból valók, legkorábbi előfordulása a Vas megyei *Zsidófölde* (1323>1373/1405). A birtokviszony jelöltsége bizonyára összefüggésben van a tulajdonlás erőteljes hangsúlyozásának igényével is, de a névminták hatását is sejthetjük e formák megjelenése mögött. A földrajzi köznév alapalakban való előfordulásának csekély példáit a 14. század második fele és a 15. század eleje között láthatjuk. MEZŐ ANDRÁS véleménye szerint az ezt a névformánst tartalmazó településnevek többsége elpusztult falvakat jelölt (ahogyan általában a *-telek(e)*-ről is vélekedtek jó néhányan), s ezt a kronológiájukkal és a Dunától nyugatra való elhelyezkedésükkel látta bizonyíthatónak (1996: 245). A népnévhez kapcsolt formánssal született elnevezések száma bár nem jelentős, de a kronológiai és névföldrajzi sajátosságaik jellemzően megfelelnek a MEZŐ által is felvázolt képnek: a fent jelzett időhatáron túl egy Heves és egy Hont megyei település kivételével a Dunától nyugatra, Pest, Vas, Veszprém, Zala vármegyék területén való jelenlétük mutatható ki. Ebből azonban — úgy vélem — nem következik feltétlenül a MEZŐtől tett megállapítás.

Igen kevés névadat áll rendelkezésünkre az ide tartozó névformák változékonyságára vonatkozóan, legfőljebb azt említhetjük meg, hogy az ide tartozó 8 településnévből kettőnek, a Pest megyei *Nándorföld(e)* (1352/1352: *Nandurfelde*, PestReg. 659, 662; 1400: *Nandorfeld*, Adatok 15: 8) és a vasi *Zsidóföld(e)* (1323>1373/1405: *Sydofelde*, p., AnjouOkl. 8: 158/310; 1411: *Zsidóföld* [modernizált alak], ZsO. 3: 251) településnek van alapalakú és jelölt köznévvel álló névváltozata is, és mindkét esetben a személyjeles forma látszik egy fél évszázaddal korábbiak.

3.4. -vár, -vára

Népnévi előtagú összetett településnévben (9) a *-vár, -vára* névformáns szerepel, amelyek közül a népnevek mellett ugyancsak a birtokos személyraggal ellátott forma a gyakoribb (3 : 6). Az e főtaggal álló nevet viselő települések valamely vár körül jöttek létre, és korai mivoltukat jelzi a nevek oklevélbeli megjelenése is. A legkorábbi ilyen lexikális felépítésű név a 12. század végéről, Torda

vármegyéből adatolható *Szászvára* (1197: *Saxoniauara*, Adatok 29: 20 [itt: 1177 k.], Cs. 5: 702), amelynek azonban az általam fellelt öt előfordulásában az etnonima kivétel nélkül latin nyelvű megfelelőjével szerepel. Az időben ezt követő említés 1200 körülről *Oroszvár-é*, amelynek első adata szintén latin nyelven olvasható, s inkább még körülírásnak tekinthető, amelyben a főtagot is a latin formájában olvashatjuk ([1200 k. 950 k.-re]: *castrum constituere Ruthenis*, Gy. 4: 169). 1208-tól viszont már a magyar alakok folyamatos jelenlétét láthatjuk (1208/1359: *Wruswar*, t., Gy. 4: 169, F. 3/1: 63). Úgy tűnik, hogy a népnév + -vár ~ -vára névstruktúra — talán a várnevek gyakori latin nyelvű említése miatt — az oklevelekben a latin nyelvhasználatot mintegy vonzotta is: a Nyitra megyei *Zsidóvár* (1.) egyetlen adata is ezen a nyelven került az írásosságba (1248/1323: *castr. Judeorum*, *castr.*, Gy. 4: 493, F. 4/2: 459).

A -vár utótag legkésőbbi első előfordulását az ide tartozó nevekben a 14. század első feléből Zala megyében regisztrálhatjuk *Zsidóvára* nevében (1323>1348: *Sidouuara*, AnjouOkl. 7: 328/715, ZalaOkl. 1: 479).

Ezek az elnevezések egyetlen kivétellel — a Belső-Szolnok megyében fekvő *Kozárvár* kivételével — elsődleges névként születtek meg. *Kozárvár* névelőzménye a puszta népnévi *Kozár* (1.) volt (1205–1235: *Kozar*, t., Adatok 12: 10, HO. 6: 380, Kádár 4: 429, EH. 345), a földrajzi köznévi utótag tehát kiegyesülés eredményeképpen került bele a névbe (1249: *Kazawar*, t., EH. 345).

3.5. -város

Az öt összetett névben szereplő -város földrajzi köznév szemantikai tulajdonságából adódóan volt eleve alkalmas településnevek alkotására, hiszen a *váras* melléknévből, illetve a *váras hely* típusú jelzős szerkezetből jelentéstapadással jött létre (vö. TESz.). Az viszont jó eséllyel nem véletlen, hogy ez előtt a névformáns előtt a korai időszakban mely népnevek jelentek meg. A *német* és a *szász* az öt ide sorolható névből háromnak az előtagja, e két etnikumról pedig jól tudjuk, hogy a Kárpát-medencében a városok létrehozásában komoly szerepük volt, nagyban meghatározták a városiasodás és polgárosodás magyarországi folyamatát. A fentebb már elemzett -vár(a) és az itt tárgyalt -város etimológiai és településtörténeti szempontból tehát összefüggenek. A -vár(a) földrajzi köznévvel kapcsolatban érdemes ugyancsak megjegyeznünk, hogy településnévben többször szerepel a *szász* és a *zsidó* etnonimával összetételt alkotva. Figyelemre méltó ezen túl, hogy ezek az elnevezések elsődleges nevek, míg az *orosz* és a *tót* jelzővel ellátottak másodlagosan, névrészcsere (*Tóttata* > *Tótváros*), vagy legfeljebb párhuzamos névadás (*Oroszfalu* ~ *Oroszváros*) eredményei. Mindezek alapján úgy vélem, hogy ezekben az esetekben a népnév + -vár(a), illetve a népnév + -város szerkezet talán erőteljesebben jelezheti a település

lakosságának nagyobb valószínűséggel etnikai hovatartozását, a személynévi áttétel is kevésbé jöhet szóba.

A legkorábbi *-város* névformánssal álló *Szászváros* (1.) településnevünket a 13. század első feléből, Pozsony vármegyéből adatolhatjuk (1239: *Zas-Város*, F. 4/1: 150). A névrész népnév után álló legkésőbbi első előfordulását pedig a már említett Komárom megyei *Tótváros* elnevezésében láthatjuk a 15. század végén (1489: *iuxta partem ipsius opidi Thata Tothwaras dicta*, Cs. 3: 491). Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez a kései első előfordulás előre mutat a névformáns majdani karrierjére, napjainkig eleven névalkotó voltára.

3.6. *-ház(a)*, *-lak(a)*, *-ülés*, *-szállás*

Azon települést jelentő földrajzi köznevek esetében, amelyekkel az eredeti jelentése valamely konkrét 'épület, otthon, lakóhely'-féle volt, megfigyelhető — az eredendően bizonyára valós — birtoklást nyomatékosabban kifejező jelölt birtokos szerkezet többsége. Így a 'lakóhely, otthon, tartózkodási hely, település' (TESz.) jelentésű *-ház* földrajzi köznévnek is döntően a birtokos személyjeles *-háza* alakja élt a korabeli népnévi alapú településneveinkben (1 : 5). A legkorábbi ilyen névszerkezetet a Kolozs megyei *Tótháza* (1334: *Tothaza*, EH. 329) nevében láthatjuk, de ebbe a névtípusba sorolható *Székelyháza* (Maros-Torda vm.), *Tatárháza* (Szatmár), *Úzháza* és *Szászháza* (Bihar vm.) elnevezése is. A *-ház* utótagot a Szatmár megyében fekvő, egyetlen névalakkal adatolható település, *Tatárház* (1355: *Tatarhaz*, Németh 2008: 299, Zichy 2: 620) nevében láthatjuk. A finnugor eredetű lexéma földrajzi köznévként való megjelenését és megerősödését az 'épület' → 'település' jelentésfejlődés tette lehetővé.

Kiegyenlítettebbnek látszik a népnévi előtagú településnevek között egyébként nem gyakori *-lak* 'szálláshely, udvarhely, lakóhely, település' (TESz.) jelentésű köznév jelöletlen és jelölt formában való megjelenésének az aránya (3 : 4). A finnugor eredetű köznév a *ház*-hoz hasonló jelentésfejlődésen ment keresztül: 'épület' → 'település'. Jelöletlen alakot mutat a típusban elsőként adatolható Vas megyei *Tótlak* (1291: *Touthlak*, HO. 8: 311), valamint a 14. század második feléből származó *Tatárlak* Küküllő, illetve a 15. század első felében oklevélbe került Kőrös megyei *Magyarlak* elnevezése. A földrajzi köznév jelölt formájának legkorábbi előfordulása az Erdélyi Fehér megyében fekvő *Nándorlaka* (1311: *Nandurlaca*, AnjouOkl. 3: 24/36) nevében jelenik meg, s ezen kívül a Küküllő megyei *Tatárlaka*, a Bihar megyei *Marótlaka* (1.), valamint a Kolozs megyei *Marótlaka* (2.) elnevezésében is ez a formáns szerepel.

Szintén ebbe a szűkebb települést jelölő lexémacsoportba gondolom sorolhatónak a csupán birtokos személyjel nélkül előforduló *-ülés* (3 településnévben)

és szállás (1 településnévben) közneveket is. Az -ülés az ismeretlen eredetű *ül* igeinek -és névszóképzővel ellátott származéka (TESz.), első írásos adata helynévben fordul elő, s a 12. század elejéről származik (1145/1443: Budichhwlese, hn., F. 2: 124). Az ómagyar kori, népnévi előtaggal álló településnevekben a 14. század végén, a 15. század elején jelenik meg a Gömör megyei *Tótülés* (1.) (1399: *Thouthyleys*, Adatok 24: 6), az Arad megyei *Tótülés* (2.) (1413: *Toth Iles*, Adatok 24: 60), illetve a Sopron megyei *Magyarülés* (1420 k., 1499: Magyartelek al. nom. *Magyarewles*, pr., Cs. 3: 619, SoprOkl. 2: 56, Adatok 10: 7, ZsO. 7: 2332) nevében. A -szállás szavunk a *száll* ige -ás névszóképzős alakja. Érdekes, hogy a TESz. legkorábbi előfordulásaként személynevet idéz, a jelentésképződését pedig az 'az a hely, ahol valaki (átmenetileg) megszáll', majd 'település (többnyire egy személyé vagy egy családé)', illetve 'nomád nép települése, sátozóhelye' (kunoké, jászoké) módon írja le. A fenti lexémák 'település' jelentésének létrejöttét, településnév-formánssá alakulását tehát hasonló módon lehet elképzelni. A formáns egyetlen elnevezésben a 15. század első feléből adatolva a Fejér megyei *Tatárszállás* (1429: *Tazlarzallas*, Zichy 8: 385) nevében szerepel.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a birtoklás személyjellel történő kifejezése és az itt felsorolt köznevek eredeti funkciója alapján megalapozottan gondolhatunk az e földrajzi köznevek előtt álló etnonimáknak inkább a személynévi áttételen keresztül történő alkalmazására. Ezt az elgondolást támogatja emellett az is, hogy az ezekben a településnevekben megjelenő népelnevezések — az egyetlen *székely* kivételével — személynévként is használatosak voltak.

A birtokos személyjeles alakok többségükben eredeti nevek, egyetlen példát láthatunk bővülésre a szatmári *Tatárház* > *Tatárháza* esetében. A 12. század végén *Tatár* néven felbukkant települést a 14. század közepétől *Tatárház* ~ *Tatárháza*, illetve névrészcsere után *Tatárfalva* néven is említik. E település kapcsán pedig még egyéb információval is rendelkezünk a névadás motivációját illetően: „Névadója az a Tatár, akit a cégényi monostor határjáró-oklevele mint szomszédot említ (Szentpétery: Regesta 43–44. l.) és akinek utódai, a Tatárfalvi Tatárok, egy oklevél bizonyossága szerint a Gutkeled-nemzetség tagjai.” (MAKSAI 1940: 218). A névrészcsere jelenségét e körben szintén egyetlen település példázza: a bihari *Úzháza* ezen névformáját a település korábbi *Úzfalva* főtagjának lecserélése útján alkották meg a névhasználók.

3.7. -egyház, -monostora, -sok, -váraja, -vég

A további települést jelentő földrajzi köznevek már csak igen csekély mértékben vettek részt az ómagyar kori népnévi jelzős településnevek létrehozásában. Az

eredetileg építményt jelölő *-egyház* (4 névben) csak alapalakban (*Besenyőegyház*: 1434: *Bessenyeweghaz*, pr., Gy. 4: 510, Cs. 1: 25, PestReg. 1530; *Geregyegyház*: 1399: *Geregyghaz*, p., Cs. 2: 485, Zichy 5: 102; *Németegyház*: 1453: *Nemetheghaz*, pr., Gy. 2: 396; *Olaszegyház*: 1221/1550: *Vlozyghaz*, v., Gy. 1: 796), a *-monostora* (3 névben) azonban kizárólag birtokos személyjellel ellátva fordul elő az itt elemzett településnevekben (*Szászmonostora*: 1368: *Zazdmonostora*, Cs. 1: 179 ~ *Szászmonostora*: 1404: *Zaz Monostora*, p., Cs. 1: 179; *Tótmonostora*: 1406–1409: *Thothmonostra*, Cs. 2: 68, Adatok 24: 91, Milleker 252). Csupán 1-1 helynévi adatban van jelen a *-sok* (*Német-sok*: 1307: *Nemuthsuc* ~ *Nemutsuc*, AnjouOkl. 2: 84/1307), a *-váralja* (*Zsidóváralja*: 1478: *Sydowar Varalya*, castr., Cs. 2: 22, EH. 545, Milleker 155) és a *-vég* (*Oroszvég*: 1360: *Orozvig*, v., ComBeregh. 124) utótag. A korábban a pusztásodás tanújaként számon tartott *-egyház* adataink között négyből háromszor (*Németegyház* kivételével) látszik elsődleges névnek,²¹ míg két elnevezés után a latin *predium* fajtajelölő köznév szerepel (*Németegyház*, *Besenyőegyház*), ami esetleg falupusztásodásra is utalhat, ám ezekből az egyik egy névelem > névrészcserén átment másodlagos alakulású elnevezésben áll utótagként (*Németi* (24.) > *Németegyház*).

3.8. A névszerkezetek szemantikai típusai

A fentebb elemzett helynévtípus lexikális kapcsolódási lehetőségeit, azaz hogy az egyes népnevek mellett mely települést jelentő földrajzi köznevek jelennek meg, s ezáltal milyen szemantikai tartalmak fejeződnek ki a nevekben, a 3. táblázat²² mutatja. Ahogyan korábban már szó volt róla, a köznevek közül az alkalmazás gyakoriságát tekintve messze kitűnik a *-falu/-falva*, s már a második leggyakoribb *-telek/-telke* számaránya is jócskán elmarad ettől. Az etnonimák közül e lexémákhoz a *tót* kapcsolódik kiemelkedő arányban, nagyjából két és félszer annyi településnévben jelenik meg, mint az ezt követő *orosz* és *német*.

²¹ A Baranya vármegyei *Gereg(?)egyház* (1399: *Geregyghaz*, p., Cs. 2: 485, Zichy 5: 102) e csoportba tartozása azonban kérdéses.

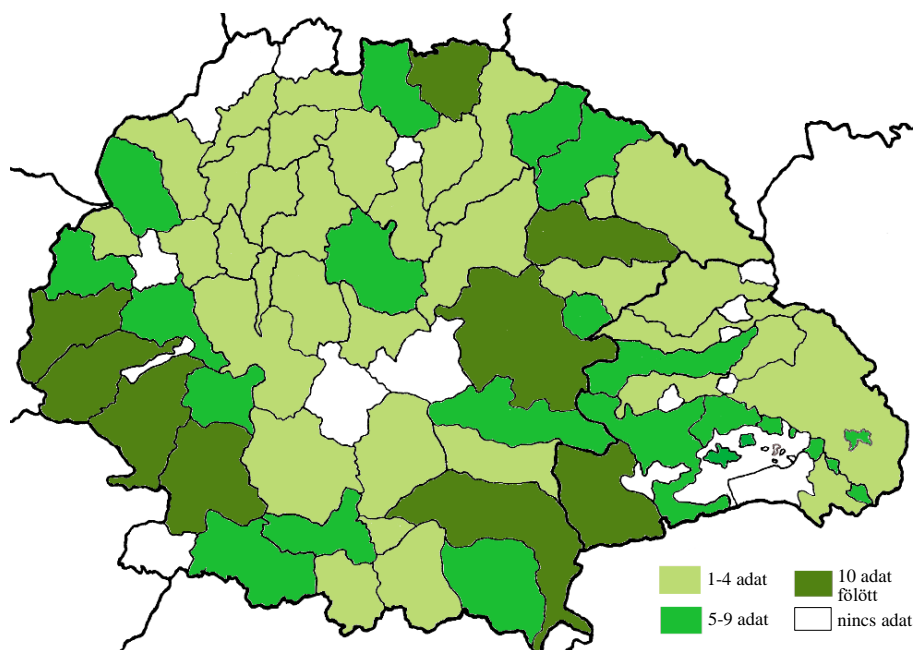
²² E táblázat összeállításának gyakorlati hasznát az is indokolja, hogy segítségével mindegyik altípusba tartozó minden egyes név könnyen visszakereshető az e munkám alapjául szolgáló korábbi könyvemből (RÁCZ A. 2011). Az utótagok tárgyalása kapcsán ugyanis érthető módon nem térhettem ki minden oda tartozó településnév bemutatására.

	egyház	falu	falva	falud	föld	földe	ház	háza	lak	laka	monostora	sok	szállás	telek	telke	ülés	vár	vára	váralja	város	vég	összesen
tót		62	16	1			1	1	1		1			7	4	2				1		96
orosz		23	6		1									4			1			1	1	37
német	1	22	8									1								1		33
magyar		5	4						1					3		1						14
olasz	1	9	1											2								13
szász		4	2				1				2						2			2		13
tatár			4				1	1	1	1			1	2	2							13
cseh		1			1									6	2		1					11
besenyő	1		2		2									4	1							10
kun		5	3												1							9
székely			3				1							2	2							8
zsidó					1	1											3	1	1			7
káliz			2											2	2							6
oláh		3												1	2							6
böszörmény														3	2							5
nándor					1	1			1					1	1							5
rác		4	1																			5
úz		1	2				1							1								5
jász		2	1																			3
lengyel			3																			3
marót			1						2													3
cigány			2																			2
komán			2																			2
török			1																			1
bolgár		1																				1
görög	1																					1
kazár																	1					1
sváb			1																			1
szerb			1																			1
bajor																						
horvát																						
korontál																						
kölpény																						
örmény																						
szerecseny																						
várkony																						
	4	142	66	1	2	6	1	5	3	4	3	1	1	38	19	3	6	3	1	5	1	315

3. táblázat. Népnévi előtagok és települést jelentő földrajzi köznévi utótagok kapcsolódása

3.9. A névtípus névföldrajza

A névtípus névföldrajzi képe a 7. térképen látható, amelyen két tömbösödési terület rajzolódik ki határozottan. Az egyiket a délnyugati határsáv szomszédos megyéi jelentik (Vas, Zala, Somogy, Baranya), a másik észak–déli irányban húzódik a Kárpát-medence keleti részén, csaknem összefüggő területen (Szatmár, Bihar, Hunyad, Temes). E leggyakoribb előfordulást mutató térségekkel szomszédos területeken — például Sopron, Veszprém, Tolna, illetve Ung, Bereg, Zaránd, Kolozs, Erdélyi Fehér, Krassó vármegyében — ugyancsak viszonylag sűrűn előfordulnak az e névtípusba tartozó településnevek.

7. térkép. A települést jelentő földrajzi köznévvvel alakult településnevek névföldrajza

4. A népnév jelzőként szerepel településnévben

Az e csoportban számon tartott elnevezések (319 db; 24%) vagy szintagmatikus szerkesztéssel, vagy kiegészülés eredményeként jöttek létre névdifferenciálódás útján. Utóbbi esetben egy már meglévő településnév szerkezetének, strukturális felépítésének megváltozása hozta létre az új névalakulatokat. Magával a differenciálódás jelenségével legújabbban BÖLCSKEI ANDREA foglalkozott kimerítő rész-

letességgel néhány éve napvilágot látott monográfiájában (2010), amelyben a differenciált, illetve korrelatív nevek kialakulásának kétféle motivációját határozza meg. Az egyik esetben az azonos motivációjú elnevezéseket érintő kiegészülési névtípusváltásról beszélhetünk, amely csupán a névalak változását jelenti oly módon, hogy a denotatív jelentést érintetlenül hagyja. A másik esetben településosztódás következménye a névváltozás, így az új, kiegészült névforma egy az eredetitől különböző denotátumot nevez meg (BÖLCSKEI 2010: 28–29). Az ilyenféle névadás oka mindig az egyértelmű identifikációra való törekvés, a hasonló elnevezésű objektumtól való világos megkülönböztetés gyakorlati igénye. Ebből a szempontból — BÖLCSKEI megfogalmazásában — „tulajdonképpen lényegtelen, hogy az eredeti azonosnevűség egyező névadó vonás jelenlétének vagy településosztódásnak köszönhet-e létét; sőt bizonyos értelemben az sem mérvadó, hogy ténylegesen vagy potenciálisan fennálló névazonosságot küszöbölt-e ki a jelzővel való névegyénítés: ha az azonos helységneveket ugyanaz a beszélő közösség használta, a lehorgonyzást biztosító egyénítő jelzők előbb vagy utóbb bizonyosan megjelentek.” (2010: 32).

Az ómagyar kori Magyarország településnevei között meglehetősen gyakori volt a névazonosság. Különösen szembetűnő lehetett ez bizonyos névtípusok körében: a törzsnevekből lett településnevek között számos *Megyer*, *Tarján*, *Nyék* stb. nevű helységről van tudomásunk, és a patrocíniumi helységnevek csoportjában is jó néhány (akár száznál is több) *Szentmiklós*, *Szentgyörgy*, *Szentmárton* stb. szerepelt. Amint azt az eddigiekben is láthattuk, jellemző volt ez a jelenség a népnévi településnevek körében is. Az azonos nevű, megkülönböztető jelző nélküli falvak esetében feltehető, hogy lakói vagy éppen a környező vidék lakossága a beszélt nyelvben alkalmazott valamilyen megkülönböztető névelemet, de az oklevélbeli említésükkor ez még „hivatalosan” nem szerepel. Használatuk eredményeképpen e névalakok azonban egy idő után jelzővel bővült formájukban olyannyira rögzülhettek a nyelvtudatban, hogy előbb-utóbb az oklevelek is ezt a megnevezést szerepeltették, tehát mint teljes jogú névformák kerültek be a hivatalos okiratokba. Elképzelhető persze az is, hogy az elkülönítés igénye a hivatalosságban, az oklevéladás kapcsán merül fel éppen a pontos azonosíthatóság végett, s az új, jelzővel bővült névforma az írásbeliségben jött létre, s innen került át idővel — ha a beszédhelyzet ezt megkövetelte — a szóbeliségbe is.

Ugyanakkor e nevek értékelésének további buktatói, bizonytalansági tényezők is vannak. Alapvető kérdés például az, hogy a magyarországi településhálózat kialakulása idején mit nevezhetünk egyáltalán falunak, e fogalom milyen települési egységet jelöl. SZABÓ ISTVÁN, a témakör talán legjobb ismerője, az ország településhálózatának létrejöttével, jellegével és alakulásának befolyásoló tényezőivel foglalkozó monográfiájában így határozza meg a fogalmat: „Valamely falu akkor jött létre, amikor egy kisebb-nagyobb közösség térbelileg elkülönülten

telepedett meg, s maga a település — mintegy a többi falutól való különvalósága és önállósága kifejezéseként — a falunév adásának szokásai szerint külön egyéni nevet kapott” (1966: 119). SZABÓ felfogása szerint tehát a névadás mozzanata nemcsak nyelvi tényező, hanem a falukeletkezés történeti tényének is definitív jegye, amelyben az egyedítés, a másoktól való elkülönítés szándéka meghatározó motívumként van jelen.

Azonban azzal is tisztában kell lennünk, hogy egyes olyan nevek, amelyek forrásainkban feltűnve önálló települések meglétét sugallják, a valóságban nem takartak ténylegesen önálló falut. Az ilyen, csupán névlegesen kettőződött — SZABÓ ISTVÁN által *ál falvaknak* nevezett — települések csak átmeneti ideig viselték jelzői névrészüket, s a későbbiekben egyetlen névforma, az eredeti alpnév alatt éltek tovább. Ezért, ha a nyelv- és településtörténet során olyan településekkel találkozunk, amelyek neve megkettőződve vagy többszöröződve jelentkezett, de később az eredeti (alap)nevet egyetlen falu vitte tovább, s a többi névvariáns nem fordul elő, mindig joggal gyanakodhatunk arra, hogy álfalvakkal állunk szemben.

Az ebben a fejezetben vizsgált elnevezések az alábbi három ok következtében jöhettek létre:

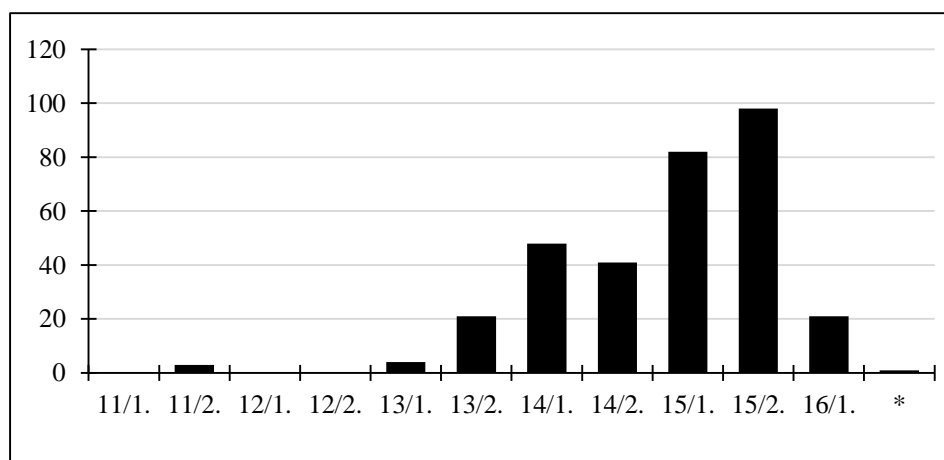
1. megkülönböztető jelzői előtaggal egy addig nem létező, *új onnan kialakult* település egyértelmű identifikációját fejezik ki; vagy
2. új névrészükkel a már addig is létező település életében beállt valamilyen *változás* jelzik (például a birtokos személyének megváltozását úgy, hogy a birtokosnak valamilyen módon egy etnikumhoz való kötődését kívánják hangsúlyozni; a település egyes részein újonnan kialakult etnikai többség kifejezése); vagy éppen
3. egy a településhez kapcsolható jellegzetesség, egyedi sajátosság névbéli jelzésével más azonos nevű településtől való egyértelmű *különvalóságát*, az itt vizsgált nevek esetében a lakosság etnikai összetételét érintő különbözőségét igyekeznek kifejezni. Ez utóbbi mozzanatnak akkor lett egyre nagyobb szerepe a névadásban, amikor a társadalom névismerete — valós mozgásterével, kapcsolatrendszerével összefüggésben — kibővült, szélesedett, s más, távolabb fekvő, azonos települések neve került a névtudatban egymás mellé (vö. INCZEFI 1965: 75, SZABÓ I. 1966: 135, BÖLCSKEI 2010: 239–248).

A településeknek új falvakra való bomlása a középkorban természetes folyamat volt. Ennek leggyakoribb oka az volt, hogy a birtok tulajdonosai, a birtokos család tagjai megosztottak rajta. Így két vagy több új falu is létrejöhetett: a falvak kettős vagy hármas, esetleg többszörös nevei jórészt így alakulhattak ki. A névváltozás másik oka az lehetett, hogy a falu egy részét eladományozták, eladták vagy elcserélték. Az ilyen esetekben nem zárható ki az sem, hogy a falu a valóságban továbbra is egyetlen települési egységet jelentett; általánosnak mondható

az olyan elhatárolás, amellyel a falut földrajzilag két vagy több részre osztották valamilyen megállapított határvonal mentén, de a település képe, valódi egysége megmaradt. Ezt a feltevést akkor tarthatjuk legvalószínűbbnek, ha a történelem folyamán a birtokviszonyok ismételt megváltozása, alakulása után a falut újra egyetlen — az eredeti — alapnévvel jelölték meg.

Magyarország korai történetében az ország egyébként is soknemzetiségű volt, s emellett a különböző telepítések, mellételepülések eredményeképpen olyan falvak jöttek létre, amelyeket nem magyar lakosság lakott. A korábban tárgyalt névtípusok áttekintése során láthattuk, hogy ezt a sajátosságot maga a népnévből alkotott alapnév, annak képzős vagy összetett formája is kifejezhette. Ugyanakkor a névdifferenciálódás eszköze is alkalmas lehetett ennek a szemantikai jegynek a településnévben történő megjelenítésére. Ilyen esetekben a környező magyar lakosság az ott élő népek nevének az alapnév előtt való jelzői használatával különítette el a települést. Sőt nem ritka az olyan eset sem, hogy egyetlen település nemzetiségek lakta kisebb részét is hasonlóképpen nevezték el.

A névtípus kronológiai sajátosságait vizsgálva a 3. diagramon azt látjuk, hogy e nevek karrierje a 14. század első felében kezd felívelni, számuk az ómagyar korban folyamatosan nő, fénykorukat pedig a 15. század második felében élik. Ennek a névstruktúrának a felívelő szakasza és a zenitje kronológiai tekintetben lényegében egybeesik a korábban már tárgyalt települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal álló nevekével. A kétrészes nevek új divatját erősíti mindkét névszerkezet. Megjegyzendő, hogy a 11. század második feléből való három adat hamis oklevélből származik (+1077–1095]>1347: *Zabraan Magyar, Toth Zabraan*, Gy. 1: 188, EH. 1154, DHA. 309; ?1082: *Touthvasonv.*, Cs. 3: 259, HO. 4: 5, DHA. 239).

3. diagram. Népnévi jelzővel álló településnevek kronológiája

Az ómagyar kor azon kétrészes településneveit, amelyeknek első névrészában etnonima szerepel, három altípusba sorolhatjuk. Az első csoportot azok a településnevek adják, amelyek bár differenciált nevek, de sajátos módon nem rendelkeznek hasonló struktúrájú névpárral. A második altípusba azok a nevek sorolhatók, amelyek mellett más etnonimával ellátott korrelatív elnevezés is használatban volt. A harmadik típust képviselő neveknek ugyancsak létezik névpárja, ám a korrelatív jelzőben más, nem népnévi lexémát találunk.

4.1. A településnévnek nincs névpárja

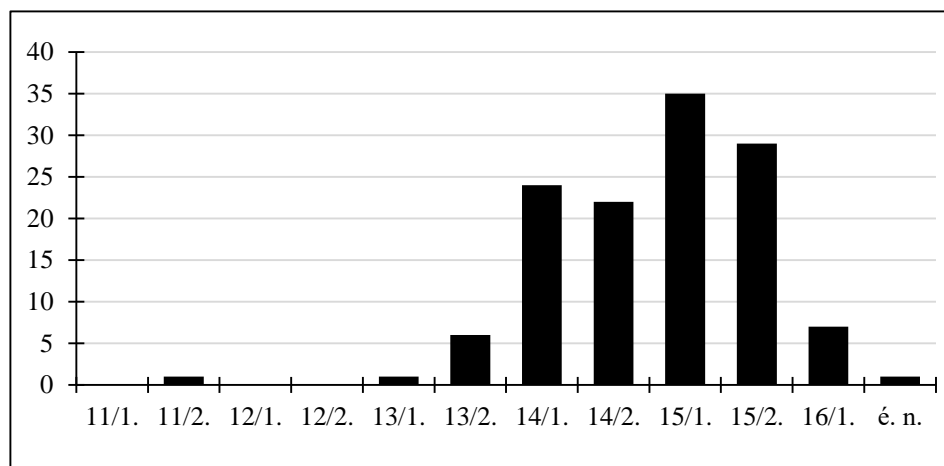
Azok az elnevezések, amelyek népnévi előtagot tartalmaznak, de névpárral nem rendelkeznek, a fő típus második legnépesebb csoportját adják, a népnévi jelzős nevek 40%-át teszik ki. Mellettük az esetek döntő többségében önállóan adatolható a főtagban szereplő névforma, amelyet a jelzős előtagú nevekhez képest vagy korábban használtak, vagy vele párhuzamosan is alkalmazták. A hasonló viszonyban álló névpárokat tipológiájában BÖLCSKEI alapnevet tartalmazó kéttagú korrelációnak nevezi (2010: 182)²³. Létrejöttüket kétféleképpen magyarázhatjuk: az anyatelepülésről kirajzó vagy a településen belül elkülönülő lakosság az alapnevet megőrzi, s az egyénítés, az eredeti településtől való megkülönböztetés céljával hozzák létre az újabb település vagy településrész jelzős névalakját. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy két eredendően önálló, ámde azonos nevű település világos megkülönböztetése a névadók célja, s a névadáskor vagy a névváltoztatás alkalmával megelégszenek csupán az egyik település nevének kiegészítésével, annak valamely jellemző tulajdonságát, esetünkben valamilyen módon (közvetlenül vagy közvetve) egy etnikumhoz való kötődését nevezve meg. A kétféle jelenség úgy különböztethető meg, hogy az anyatelepülés és a kirajzott település vagy elkülönült településrész földrajzilag közel, egymás mellett fekszenek, míg az eredetileg is önálló települések térben egymástól távolabb találhatók.

Az általam vizsgált névanyagban több település esetében is feltételezhető, hogy az alapnév a szomszédos település nevére vezethető vissza, így van ez például *Szászlehot*a vagy *Tótbörvely* és *Oláhsóspatak* esetében. A Szatmár megyei *Tótbörvely* kapcsán MAKSAI megjegyzi, hogy „Későn letelepülő szláv lakóinak eredete talán a szomszéd Börvelyen keresendő.” (1940: 222). A tordai *Oláhsóspatak* szomszédságában északkeletre egy másik *Sóspatak*, a későbbi Székelysópatak feküdt (forrásainkban korszakunkból erre a névalakra nincs adat), ez magyarázhatja az *oláh* jelzői névrészt. A 15. század első felében megjelent *Maróclakos* egyetlen adata talán csak oklevélnév lehet, s főtagjában a közeli *Lakos* neve van jelen. Igen figyelemre méltó a Kolozs vármegyei *Magyartótfalu*

²³ A korrelációtípusok megállapításakor használt alapfogalmak értelmezése és magyarázata, a típusok általános jellemzése BÖLCSKEI monográfiájában olvasható (2010: 180–202).

neve, hiszen két etnonima is szerepel benne: bizonyára az eredetileg *Tótfalu*-nak ismert település egyik utóbb elkülönült, zömmel magyar népesség által lakott része kaphatta az újabb népnévi jelzöt.

Ritkábban, de nem elhanyagolható mennyiségben vannak jelen e típusban azok az egyedül álló jelzős nevek, amelyek mellett az alapnév nem adatolható (*Magyarkalodva* < *Kalodva, *Németlugas* < *Lugas, *Oroszapáti* < *Apáti stb.) . Korábbi munkámban (RÁCZ A. 2011) ezekben az esetekben kivétel nélkül feltüntettem egy feltételezett alapnevet, amelyet *-gal jelöltem. Felvételüket névrendszertani okokkal magyarázhatjuk, hiszen a jelzős nevek létrejötte nélkülük aligha képzelhető el. Az írásosságban tapasztalható hiányukat a véletlen számlájára írhatjuk: olyan ügylet, amely az adott települést érintette, a korban nem volt, vagy az az oklevél, amelyben mégis szerepelt, nem maradt ránk.

4. diagram. *A népnévi előtagú, névpárral nem rendelkező nevek kronológiája*

Névföldrajzi tekintetben a három altípus közül ez mutatja az ország területén a legnagyobb szórtságot: 47 történelmi vármegyében vannak jelen az ide tartozó nevek, a legnagyobb arányban Kolozs (16) és Erdélyi Fehér (11) megyében mutathatóak ki, mellettük Doboka (6), Zala (5), illetve Temes (5) emelkedik még ki, az összes többi megyében 1-4 névalakkal számolhatunk.

Az altípus 4. diagramon ábrázolt kronológiai jellemzői belesimulnak a népnévi jelzöt tartalmazó településnév-típus általános kronológiai képébe (vö. 3. diagram).

4.2. A településnévnek népnévi jelzős párja van

Azok a településnevek, amelyeknek más népnévvvel álló párja is létezett, a fő típus legnépesebb csoportját alkotják, annak majd csak a felét, 48%-át teszik

ki. Ezek a névpárok vagy egyetlen település részeinek a lakosok jellemző etnikai tulajdonsága alapján történt elkülönülésekor születhettek meg, vagy újabb etnikai csoportok mellételepülésekor jöttek létre, esetlegesen éppen az azonos elnevezésű, egymáshoz közel fekvő települések megkülönböztetésének igénye hozta létre őket. Jól mutatja e folyamatokat az a leggyakoribbnak tűnő névreláció, amelyben az oklevelekből a népnévi jelzős településnévpárok tagjaiban szereplő közös alapnév önállóan is kimutatható. Ebben az esetben az alapnév az elsődleges névalakot tükrözi, amelyből a két különböző etnikumra utaló település(rész)név létrejött. Ilyen etnonimapárookra idézek az alábbiakban egy példát: *Apáca* > *Magyarapáca*, *Tótapáca*; *Bél* > *Magyarbél*, *Németbél*; *Berektye* > *Magyarberektye*, *Oláh-berektye*; *Bős* > *Magyarbős*, *Németbős*; *Kánya* > *Magyarkánya*, *Olaszkánya*; *Pad* > *Magyarpad*, *Szászpad*; *Görgő* > *Németgörgő*, *Tótgörgő*; *Rápolt* > *Oláhrápolt*, *Tótrápolt*; *Szentmiklós* > *Oláh-szentmiklós*, *Szászszenmiklós*. Településosztódás hozta létre a 14. század elején említett *Szépmező* két részének az *Oláhmező* vagy *Oláhszépmező*, illetve a *Szászszipmező* 15. században adatolható elnevezéseit. Utóbbi két névalak az etnikumjelölő lexémával történő kiegészülés, az első népnévi névforma pedig névelemcsere eredménye. E körben a *magyar* : *oláh* korreláció a leggyakoribb. BÖLCSKEI tipológiájában az ilyen típusú névkapcsolatokat a szabályos, nyitott, az alapnevet is tartalmazó háromtagú korrelációk között találjuk meg (2010: 191–192).

Néhány jelzős névpár mellett azonban nem tudunk adatolni alapnevet. Ezekben az esetekben azt kell feltételeznünk, hogy a jelenség csupán lejegyzési hiányt jelent, hiszen névrendszertani sajátosságok alapján állíthatjuk, hogy egy megkülönböztető funkcióban álló népnévi elnevezés feltételezi egy a főtagban álló településnévalak korábbi létezését vagy azonos időbeli, párhuzamos használatát. Így találkozunk például **Gyovád* alapnév nélkül a *Magyar-* és *Tótgovád*, **Illyék* nélkül a *Magyar-* és *Tótillyék*, **Szaggyú* nélkül a *Magyar-* és *Tótszaggyú* névpárokkal. Ezeket a szabályos, nyitott, alapnevet nem tartalmazó oppozíciók között tarthatjuk nyilván (BÖLCSKEI 2010: 187–189).

Az itt tárgyalt altípusban számolhatunk azokkal a névpárokkal, amelyek közül az egyik differenciált névformának vagy éppen az alapnévnek egy szinonim névalakját is megőrizte az írásbeliség. Nézzünk ezekre néhány példát! A tordai *Régen* egyik része *Magyar-*, másik része *Szászrégen* néven lett önálló településsé, majd az utóbbinak létrejött a *Nagyrégen* szinonim névalakja is. Hasonló jelenséget mutat a bihari *Remete*, amely a 15. század közepén *Magyar-* és *Oláhremete* nevű részekre szakadt, az utóbbinak pedig egy évszázad múlva a *Váncsaremete* névvaltozatát ismerjük meg. Az újabb elnevezések ezekben az esetekben névrészcserével jöttek létre.

A 14. század eleji Kolozs megyei *Sármás* település neve a 15. század elején kiegészüléssel *Ósármás* formában is adathozható, egy évszázad múltán pedig *Magyar-* és *Oláhsármás* településekről szerzünk tudomást az oklevelekből. Hasonló ehhez a Temes megyei *Bolyobár* névtörténete, hiszen szinonim neve a jelzői névrésszel kiegészült *Kisbolyobár*, amely később *Tót-* és *Magyarbolyobár* részekre tagolódott. Az Ugocsa vármegyében fekvő *Komját* település 14. század közepéről adathozható párhuzamos használatú névformája a *Komjátí*, a 15. század elején pedig *Magyar-* és *Oroszkomját* ikertelepülések jelennek meg a forrásokban. Ezekben az esetekben tehát az alapnevek rendelkeztek névváltozattal, s bár a források szerint e változatok korábbi alakulásúak a népnévi jelzős formáknál, mégis azt tapasztaljuk, hogy az etnonimák nem ezekhez az újabb alakváltozatokhoz, hanem az elsődleges alapnévhez kapcsolódtak.

A típuson belül arra is találunk példát, hogy az eredeti település három részre bomlott, s ezek közül kettő neve lett szemantikailag összefüggő, etnonimát tartalmazó, tehát szoros korrelációs viszonyban álló névforma, a harmadik rész névének megkülönböztető jelzője azonban teljesen más jelentéskörből való. Ezt tapasztaljuk a Szerém megyei, 11. századi adathozású *Buziás*-ból a 14. század első harmadában létrejött *Tót-*, *Magyar-* és *Kisbuziás* esetében.

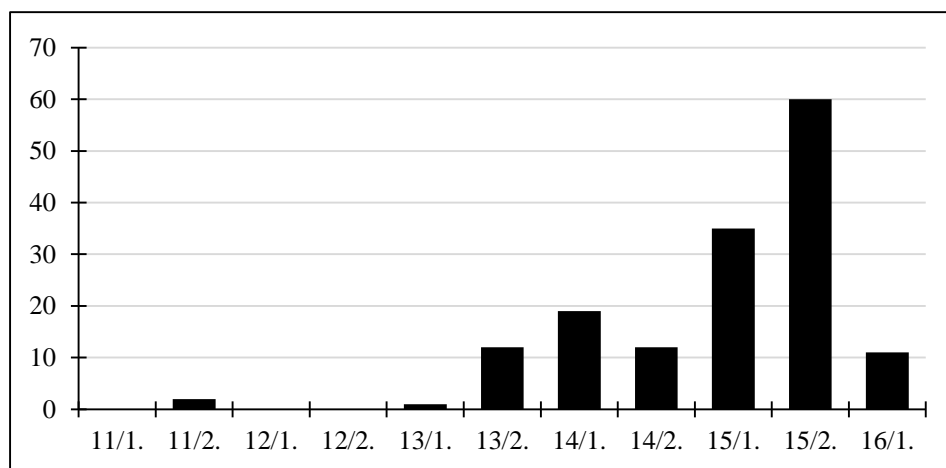
Speciális helyzetű, bonyolultabb településtörténeti viszonyokat tükröz a belsőszolnoki *Nemegye* esete. A 14. század második felében felbukkant település két részét *Magyarnemegye* és *Szásznemegye* néven említik. Hogy inkább egyetlen település részeiről lehet szó és nem két önálló településről, arra a két adatot összekapcsoló latin *alio nomine* kifejezés utalhat (bár tudjuk, hogy néha ez a latin kifejezés akár szomszédos települések neve között is előfordult). Az elkülönült településrészek egyikének századvégi szinonim neve volt a más jelentéskörhöz tartozó jelzőt tartalmazó *Alsónemegye*. A település *Magyarnemegye*, illetve *Szásznemegye* elnevezésével pedig a 16. század elején a közelben fekvő önálló települést megjelölő *Oláhnemegye* névforma áll korrelációban.

Az ide tartozó nevek között a legtöbb névváltozatot jelző, ennek következtében a legbonyolultabb névvizonyokat tükröző esetet a Torda megyei *Magyarpeterd* történetében láthatjuk. A 13. század második felében *Hasadát*, *Peterdhasadát*a majd *Peterd(i)* néven ismert település a 15. század elején *Magyarpeterd* és *Oláhpeterd* önálló részekre bomlik, két évtized múlva pedig a források már három Peterdről szólnak (1434: tres possessiones *Petherd*, Cs. 5: 725). A század végén jelenik meg ennek a harmadik önállóvá lett településnek a *Középsőoláhpeterd* és a *Középpeterd* névalakja. Ezzel egyidőben *Magyarpeterd*et *Alsópeterd*, *Oláhpeterd*et *Felsőoláhpeterd* és *Felsőpeterd* néven említik.

A fenti példákból is kitűnik, hogy az alapnévnek és az etnonimát jelölő jelzőpárral álló neveknek, illetve ezek névváltozatainak számos variációs lehetősége van. BÖLCSKEI ANDREA ezeket a típusokat négy- és többtagú, az alapnevet is

tartalmazó oppozícióknak (2010: 195–197), illetve sajátos korrelációknak nevezi (i. m. 200–202). Magam az adatbázis ide tartozó neveinek egyenkénti és még részletezőbb besorolását e helyütt nem teszem meg, mivel ez az általam vizsgált helynévi etnonimák vizsgálata szempontjából újabb eredményeket aligha hozna. Azonban talán a fenti példákból is kitűnik, hogy — kis túlzással — a névalakok összekapcsolódásának majd csak annyi variációs lehetőségével számolhatunk, ahány települést vizsgálunk.

A népnévi jelzővel alakult, népnévi névpárral is rendelkező településnevek kronológiai jellemzőit vizsgálva megállapítható, hogy e névtípus a 11. század végén elvétele jelentkezik, de az igazi fellendülést e nevek kialakulásában a 15. század hozza (lásd 5. diagram).

5. diagram. *A népnévi előtagú, népnévi névpárral rendelkező nevek kronológiája*

Az ómagyar kori Magyarország 30 megyéjében találkozhatunk azokkal a településekkel, amelyek nevében úgy van jelen népnévi előtag, hogy annak más népnévi előtaggal rendelkező párja is létezett. Ez azt mutatja, hogy az előző névtípushoz képest az e csoportba tartozó elnevezések elterjedtsége kisebb területre korlátozódik. Ugyanakkor mint láttuk, a főttípus három altípusa közül ez a legnépesebb, és emellett az is kiemelendő, hogy földrajzi megjelenésüket tekintve ez a csoport mutatja a legerőteljesebb tömbösödést, ami a keleti megyék területén rajzolódik ki: Kolozs (28), Torda (20), Temes (16), Bihar (9), Hunyad (9), Küküllő (7), Szatmár (6) és Erdélyi Fehér (5) megyékben. A többi vármegyében ötnél kevesebb ide kapcsolható példát lehet kimutatni. A névpárok jelzőiként leggyakrabban a *magyar* (64) és az *oláh* (44) etnonimák jelennek meg, de jelentősebb még a *tót* (19), a *német* (10) és a *szász* (9) névalkotó szerepe is. Csupán elvétele volt differenciáló elem ebben a csoportban az *olasz* (2), a *böszörmény* (1), az *orosz*

(1), és a *rác* (1). A leggyakoribb etnonimapár a *magyar* : *oláh* (37) és a *magyar* : *tót* (13). Három etnonima is kapcsolódik a *Szancsal* (*magyar, oláh, böszörmény*), a *Bóz* (*magyar, oláh, tót*) és a *Nemegye* (*magyar, oláh, szász*) alapnevekhez.

4.3. A településnévnek nem népnévi jelzős párja van

A népnévi jelzővel álló településnevek harmadik, és egyben legkevésbé jellemző típusát az a 41 elnevezés adja, amelyben a névpárok között az alapnév mellett egy vagy több, más szemantikai mezőbe tartozó jelzővel létrehozott névalak is adatható. Ezek a jelzők maguk is állhatnak szemantikai párban. Bizonyos esetekben az egyes névváltozatok denotátuma a források közlése vagy a térképek tanúsága alapján azonosítható, a szorosabban összekapcsolható névalakok világosan láthatók, az esetek jó részében azonban nemigen derül ki, hogy az etnonimával egyenített névforma a névváltozatok közül melyik névalak szinonimája lehetett. Az alábbiakban lássunk néhány példát!

A leggyakrabban az *alsó-/felső-* és a *kis-* differenciáló névrész szerepel a névalakokban. Egyik tipikus példája az efféle névalakulásnak a Bihar vármegyében fekvő *Magyarfenes* névtörténete. A 13. század végéről adatható eredeti *Fenes* település a 15. század végén *Magyarfenes*, a következő század közepén *Alsó-*, illetve *Felsőfenes* ikertelepülésekre vált szét. JAKÓ megállapítja, hogy a „középkori oklevelek minden esetben határozottan megmondják, hogy lakói magyarok voltak” (J. 241). Ugyanakkor véleménye szerint a *magyar* jelző megjelenése román mellételepedésre mutat, ám a továbbra is meghatározó, esetleg újra kizárólagossá vált magyar többséget jelzi az *alsó* és *felső* előtag használata (i. h.). Ehhez hasonló a Hunyad megyei *Magyarbós* névtörténete: a 15. század végén megjelenő *Bós* település részeit a 16. század első harmadában *Alsó-* és *Felsőbós* néven említették, s ezek egyikének lehetett szinonim neve a *Magyarbós*.

A 14. század elején felbukkanó dobokai *Szászberéte Beréte* alapneve mellett a településnek egy további szinonim névalakja is létezett, a *Szekérberéte*. A 14. század közepi kettéválásának lett eredménye az *Alsó-* és *Felsőberéte* névalakoknak az írásosságban való megjelenése. A 13. század második felében ír egy oklevél a Küküllőben fekvő *Teremi* településről, ám a 15. század elején már két Teremiről olvashatunk. Egy újabb forrás pedig szinte ezzel egyidőben *Alsó-*, *Felső-* és *Oláhteremi* részeket említ. Talán az első két, szorosabban összetartozó rész összefoglaló neveként jöhetett létre a 16. század elején a *Nagyteremi* elnevezés.

A zalai *Dörög*d település a 13. században bukkan fel. A következő évszázadban megjelenik az oklevelekben legkorábban latin alakban szereplő *Al(só)dörög*d és ikertelepülése *Fel(ső)dörög*d, a 15. század közepéről pedig a *Kisdörög*d névforma is adatható. A forrásokból nem világos, hogy az utóbbi névalak a két település egyikének szinonim elnevezése-e, avagy a kettő összefoglaló neveként

értelmezendő. A népnévi jelzővel szereplő *Oláhdörög*d a településhez kapcsolható legkésőbbi megjelenésü elnevezés, denotátuma bizonytalanak tűnik, mint ahogy a Balaton vidékén az *oláh* ~ *Oláh* jelző értelmezése is.

A jellemzően szemantikai párban előforduló differenciáló jelzők között lehet említeni a *kis* és *nagy* lexémát. A Vas megyei *Mákva* település a 14. század első harmadában *Kismákva* és *Nagymákva* részre vált szét, a század közepén pedig megjelenik a *Németmákva* névalak is, amelynek denotátuma azonban nem azonosítható pontosan. A 14. század közepén Kraszna megyében felbukkanó *Goroszló* települést a 15. század második felében *Magyargoroszló* és *Goroszlófalva* néven ismerték. Két részét *Nagygoroszló* és *Kisgoroszló* elnevezéssel említik. Forrásainkban a kolozsi *Cég* a 14. század első felében jelenik meg, amikor *Kiscég* és *Nagycég* is önálló településként tűnik fel. A 16. század elejéről adatolható először az *Alsócég* névforma, amely a települések földrajzi elhelyezkedését figyelembe véve talán a délebbi fekvésű *Kiscég* szinonim elnevezése lehetett. Az először a 15. század kezdetén megjelenő *Oláhcég* denotátuma pontosabban nem határozható meg.

A fentebb említett szabályos oppozíciós párok mellett csonka megfelelésekkel is találkozhatunk olyan esetekben, amikor a névhasználó közösség a szemantikailag összetartozó jelzőpár egyikével nem hozott létre helynevet. A Bereg megyei *Kerepecke* települést párhuzamosan ismerték *Kiskerepec* és *Oláhkerepec* néven is. A jelzőkkel történő differenciálást a településtől délnyugatra fekvő másik, e település alapnevével megegyező elnevezésű *Kerepec* település megléte indokolta. Azaz az ehhez hasonló esetekben tulajdonképpen arról van szó, hogy a differenciált névvel (is) jelölt településen kívül egy az alapnevével azonos névvel jelölt másik település is létezett. Így az egyik település differenciáló jelzővel kiegészített névalakja áll szemben a másik település alapnevével, az egyértelmű identifikáláshoz pedig ez is elég.

Kissé más a helyzet a Veszprém megyében említett *Tótréde* település esetében. Az oklevelek a 13. század második felében megjelenő helyet a 14. század végén *Réde*, a 15. század végén pedig *Kisréde* néven is feltüntetik. A település nagyságára utaló jelzőt a kissé délebbre fekvő *Nagyréde* magyarázza, amelynek azonban etnikumjelölő megkülönböztető jelzős névváltozatáról nem szólnak az oklevelek. Az oppozíciót az előző példához képest tehát nem az alapnév és az egyéb szemantikai jelzős név megfelelése fejezi ki, hanem különböző szemantikai körből származó jelzőpárok. Az etnonimával álló névalaknak viszont itt sem jött létre korrelatív párja.

Figyelemre méltó a Szepes vármegyében a 13. század végén felbukkanó *Olasz* (4.) településnek a 14. század második feléből adatolható *Magyarolasz* névalakja, hiszen benne két etnonima kapcsolódik össze. Az elnevezés az e településtől délre fekvő másik falu, *Nagyolasz* azonos időben megjelenő differenciált

névalakjával áll korrelációban. A névalkotást minden bizonnyal a település lakosságának etnikai képében bekövetkezett változás motiválhatta: a korábban jellemző *olasz*, azaz a 'nyugati újlatin nyelven beszélő' népesség száma csökkenhetett, a magyarság döntő többségbe kerülhetett, s az ezt kifejező etnikumjelölőt használták fel a névadók a délebbre fekvő településtől való egyértelmű megkülönböztetésre. Megjegyzendő, hogy névanyagunkban a hasonló szemantikai felépítésű településnév igen ritka. Látszólag ugyanezt a szemantikai viszonyt mutatja a Közép-Szolnok megyei *Horvát* (3.) településnek a 16. század elejéről adathozható *Csehhorvát* névváltozata, azonban meglátásom szerint ennek differenciáló névrésze nem közvetlenül az etnonimára megy vissza, hanem inkább a településtől nyugatra fekvő *Cseh* település közelségére utalhatott, tehát a viszonyított helyzet kifejezésére szolgált. A *Csehhorvát* névalakot így nem is ebbe, hanem az 1. névszerkezeti típusba tartozónak kell tekintenünk. Az abaúji *Horvátnémeti* települést forrásaink *Al(só)német(i)*, *Felnémet(i)* ~ *Kisnémet*, *Középnémet(i)* településekkel említik együtt, s minden bizonnyal a fenti települések közelében felelt, és elnevezését a tőlük való egyértelmű elkülönítés igénye hívhatta életre. Ugyanakkor nem mellékes, hogy csupán egyetlen adatát ismerjük, és a továbbéléséről sem tudunk, így akár alkalmi, oklevélnév is lehet. A településnév a főtag-*i* morféma-ja okán a 2. névszerkezeti típusba sorolható.²⁴

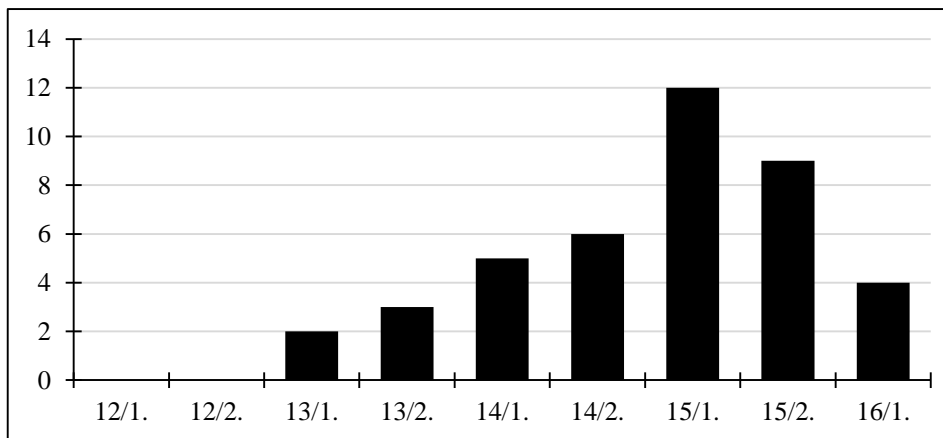
A településnév-differenciálódás során jellemzően előforduló, ám az itt vizsgált típuson belül csupán elszórtan megjelenő differenciáló névrész a népnévi jelzős névalakok mellett a *három* (*Németkál*, *Háromkál*, *Kál*); az *új* (*Németkányó*, *Újkányó*, *Németújkányó*, *Kányó*); és a *hosszú* (*Tótlóvász*, *Nagylovász*, *Hosszúlovász(i)*, *Lovászi*).

Az ide tartozó nevek körében névrészcsere is megfigyelhető, amelynek során az etnikumra utaló differenciáló névrészt személynév váltott fel. Ilyen például a Belső-Szolnokban fekvő, a 15. század elejéről idézhető *Magyarláros*, amelynek a 13. század végétől adatolt *Láros* alapneve mellett a 14. század első harmadában *Józsefláros* névváltozata is használatban volt. A 13. század végén Sopron vármegyében felbukkant *Cenk* települést *Tótcenk* néven is ismerték, amelynek az északabbi, önállóvá lett részét a 14. század közepén *Dánielcenke* néven említik. A két település közül az egyik szinonim elnevezése volt a 15. század eleji *Vámoscenk*.

A névtípusban leggyakrabban a *tót* (14) és az *oláh* (10) etnonimával álló településnevek vannak jelen. Rajtuk kívül a *német* (7), a *magyar* (6), a *szász* (3) és az *úz* (1) tűnik fel nem etnikumjelölő jelzős településnévi oppozícióban.

²⁴ Az ómagyar kori településnévi anyag negyedik és egyben utolsó két etnonimát tartalmazó név-egyede a kolozsi *Magyartótfalu*, amelynek problémáját a 4.1. típusnál tárgyaltam.

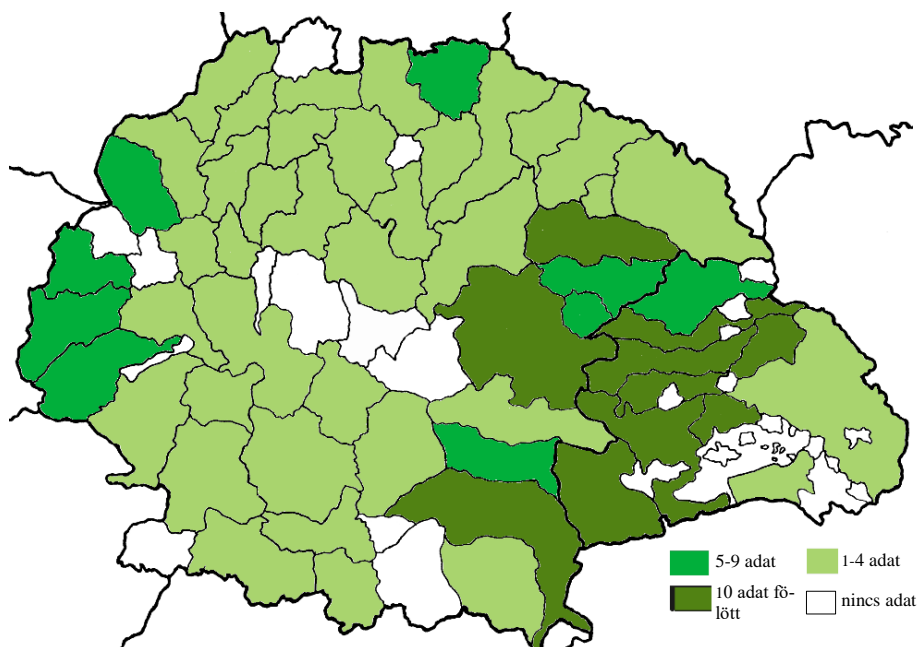
A 6. diagram által mutatott kronológiai jellemzőket elemezve azt mondhatjuk, hogy az itt elemzett alkategóriába tartozó neveknek éppen a fele a 15. században adatolható először, s ez lényegében megegyezik a két másik, korábban tárgyalt altípus kulminációs időszakával. Az altípusba sorolható nevek számát tekintve ez a legkisebb csoport, a névalakok az ország területén 28 megyében elszórtan találhatók meg: közülük 5 adattal Kolozs vármegye jár az élen. Az azonban megállapítható, hogy e névalakok is jellemzőbben az ország keleti területének megyéiben fekvő települések névváltozatai.

6. diagram. *A népnévi előtagú, nem népnévi névpárral rendelkező nevek kronológiája*

A népnévi jelzővel álló településnevek névföldrajzi elemzése azt mutatja (lásd a 8. térképet), hogy ezek az elnevezések világosan kirajzolódó tömbösödést a keleti és a nyugati országrészen mutatnak. Legnagyobb számban Kolozs (49), Torda (25), Temes (21), Erdélyi Fehér (18), Bihar (13) és Hunyad (12) vármegye területén fordulnak elő. Jelentősebb arányban vannak jelen még az e tömbhöz földrajzilag közvetlenül köthető részekén északról: Doboka (10), Kraszna (6), Szolnok (17), Szatmár (10), keletről: Küküllő (10) vármegyékben. Az utóbbiakhoz közelebb álló számban mutathatók ki ilyen szerkezetű nevek az ország nyugati határvidékén fekvő Zala (7), Vas (6), Sopron (6) és Pozsony (6) vármegyékből is. Ezeken kívül — Sáros megye kivételével — az ország területén csak kis számban nagyon elszórtan fordulnak elő hasonló struktúrát mutató elnevezések. A keleti területeken döntően az *oláh*, *magyar*, *szász* és *tót* etnonimák töltik be a jelző szerepét, a nyugati határrészen a *német*, kisebb mértékben mellette a *magyar*, és még kevesebb *tót* népnév van jelen az első névrészekben. Úgy gondolom, hogy a sűrű előfordulást mutató vidékek esetében bátran beszélhetünk arról, hogy a kérdéses nevek a keleti és nyugati területek etnikai jellemzőit hűen tükrözik vissza,

hiszen bár tudjuk, hogy az etnonimák nem feltétlenül a lakosok népi hovatartozását jelzik, de ezeken a területeken korszakunkban a történettudomány által is igazoltan éltek a nevek előtagjában jelzett népcsoportok.

8. térkép. A népnévi jelzővel álló településnevek névföldrajza

5. A népnév nem települést jelentő földrajzi köznévvél szerepel település neveként

Az etnonimát tartalmazó ómagyar kori településnevek között szerkezetüket tekintve összességében azok az elnevezések a legritkábbak, amelyekben a népnév az első névrész szerepét tölti be, míg a hozzá kapcsolódó főtag földrajzi köznévvé ugyan, ámde nem a településjelölők sorába tartozik. E nevek aránya a népnevet tartalmazó településnevek között mindössze 3% (39 névalak). Az elnevezések létrejöttét egyfelől metonímiával magyarázhatjuk: egy hely elnevezését valamely szűkebb vagy tágabb értelemben vett, de végső soron etnikumhoz köthető, etnonimával kifejezhető tulajdonsága motiválja, s az így létrejött kétrészes mikro-nevek a közelükben kialakuló településnek válnak a nevévé, azaz metonimikus úton egyrészes településnévvé lesznek. A településnévben megjelenő földrajzi köznevek így az elnevezés elsődleges denotátumára utalnak, annak a helyfajtaját nevezik meg.

Másfelől azonban az ilyenféle mikronév > településnév metonimikus változás nem jelent kizárólagos névalakulási lehetőséget. J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnevekről írott monográfiájában arra a kérdésre válaszolva, hogy „miről ismerjük meg a tulajdonneveket?” megállapítja, hogy „Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződések a *n é v f o r m á n s o k* szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglévők mintájára új neveket alkothat” (1979: 19). Tehát ezek megléte kifejezi egy nyelvi elem tulajdonnévi státusát, és amikor a névhasználók új tulajdonnevet kívánnak alkotni, akkor a névformánsokat hívják segítségül. A formánsok között abban a tekintetben különbséget lehet tenni, hogy milyen típusú tulajdonnév létrehozására alkalmasak. Lényegében minden helynévfajtánál megtalálhatjuk a jellemzően vagy éppen kizárólagosan alkalmazott formánsokat, így léteznek kifejezetten településnevet alkotó morféimák is (*fal*u ~ *falva*, *ház(a)*, *lak(a)*, *ülése* stb.), ugyanakkor azt is tapasztalhatjuk, hogy elsődleges szemantikai tartalmuknál fogva közvetlenül nem településre utaló földrajzi köznév is tölthet be településnevet alkotó nyelvi funkciót. Ezzel a kérdéskörrel több munkájában foglalkozott TÓTH VALÉRIA is, aki a szokásosan településnév-alkotó *fal*u ~ *falva*, *ülése*, *szállás(a)*, *lak(a)*, *ház(a)* stb. formánsok rövid értékelése mellett magát a fent leírt jelenséget a korábban ilyen funkcióban számon nem tartott *fő*, illetve *hida* középpontba állításával tárgyalta, és érvelt e lexémák településnév-formáns mivolta mellett (2006, 2008: 182–198). A kérdéses morféimák településnév-alkotó formánssá alakulásának folyamatát úgy képzelhetjük el, hogy az első *fő*, *híd(a)*, *egyház(a)*, *monostor(a)*, *vár(a)* stb. utótagú elnevezések valóban mikronevekként jöttek létre forrást, hidat, templomot, monostort, várat stb. megnevezve, majd metonímiával lettek településnévvé. Amikor azonban már szélesebb körben elterjedtek a hasonló struktúrájú településnevek, és a névalkotók megszokták, hogy ezek a morféimák is szerepelhetnek településnevekben, az új falunevek létrehozásában analogikusan, a névrendszerben már meglévő számos hasonló elnevezés mintájára kezdték őket közvetlenül is településnevek megalkotására használni, s itt már nem kell számolnunk a metonímia folyamatával.

Népnévi elemmel összekapcsolva településnevekben a következő földrajzi köznevek jelennek meg: *mező* (6), *fő*, *szeg* (3-3), *patak/a* (2/3), *fa/fája* (2/1), *rév* (2), *áj*, *berek*, *havasa*, *hegye*, *híd/hida*, *jó*, *kereke/i*, *kút*, *sziget*, *tó*, *tő*, *víz*, *völgy/e*, *völgyfő* (1-1). Látható, hogy a zömük elsődleges jelentésük alapján mint helyfajta természeteti képződményt jelöl meg, egyértelműen mesterséges építményt megnevező lexémák közül csak a *híd(a)* és esetleg a *rév*, illetve (ha nem a 'forrás' jelentésben használták) a *kút* jelenik meg neveinkben. Az alábbiakban azokat a településneveket veszem sorra, amelyeknél forrásaink alapján következtethetünk a névadás motivációjára s ezzel együtt a névalkotás nyelvi módjára: így ezek

alapján valószínűsíthető egyfelől a metonimikus vagy másfelől éppen a modell-hatáson alapuló analogikus közvetlen névadás.

A településnév-formánsok között is számon tartható *-fő* három település neve közül legkorábban a Bodrog megyei, a Duna közelében lévő *Besenyő* (2.) település *Besenyőfő* (*1338/1439) névváltoztatában bukkan fel. A tolnai *Csehő* (1419) ugyancsak víz, a Kapos mellett fekszik. A Bihar megyei *Tatáropatakfő* (1360) ugyan bizonytalanul sorolható a népnevet tartalmazó település-elnevezések közé, de utótagja, illetve eredeti kétrészes előtagja egyértelmű. Az előtag jelzi, hogy ez a település is víz, a *Tatáros-* vagy *Tatros-patak* közelében található. Láthatjuk, hogy egyik esetben sem a víz forrásáról van szó, de közös a települések vízközei helyzete, s ez a tulajdonságuk is motiválhatta a korabeli névadást. Ugyanakkor e névalakok első megjelenése a korai és a kései ómagyar kor határáról, illetve az azt követő időszakból idézhető, így ekkor már akár feltételezhetjük is a *-fő* településnév-formánssá válását, ilyen funkcióban való használatát.

Zsidóhavasa máramarosi helyéről BÉLAY VILMOS így ír: „Szász unokáinak csak egyszer említett, meghatározhatatlan helyű havasi pásztorszállása [...]” (1943: 221). A *-havas* földrajzi köznév tehát, úgy tűnik, itt már nem az eredeti ’felület, ahol a többenél tovább megmarad a hó’, ’havasi legelő’ (vö. FKnt. *havas*) jelentésében szerepel, hanem sokkal inkább településnév-alkotó formánsnak tekinthető, amely a pásztorok szállását nevezte meg.

A *-patak(a)* öt település hat településnév-alakjában van jelen, amelyek közül kettő áll birtokos személyjel nélkül. E nevek közül *Szászpatak* a Nagy-Küküllő közelében, *Zsidópatak(a)* a Tárca folyó, *Oláhpataka* a Sajó partján fekszik, nevüket bizonyára az e vizekbe ömlő kisebb patakokról kapták, amelyek nevét azonban nem őrizték meg a források. *Kománpataka* település lokális viszonyairól annyit tudunk, hogy Krassó vm. középső részén, a Krassótól nyugatra fekvő Székás vidékén feketett, s ugyanúgy csak közelítőleg lokalizálható a Bereg megyei *Románpataka*. A *-pataka* utótagú településnevekről azonban nehéz elképzelni, hogy ne valós víznévről vonódtak volna át településnévvé.

A *-rév* utótag egy Bodrog megyei és egy Bács megyei *Tatárrév* nevű település nevében van jelen. Közülük az utóbbi a Mosztonga patak mellett fekszik, esetében tehát adódik a metonimikus névalakulás feltételezése. A bodrogi település közelében azonban nem tudunk vízfolyásról, ezért itt akár az analogikus névkeletkezéssel is számolhatunk.

Az egyetlen *-sziget* földrajzi köznévvel álló mosoni *Besenyősziget* a Duna közelében fekszik, ez magyarázhatja a névadást, s engedi meg a metonímia feltételezését.

Etnikumjelölő előtag után a *-tó* utótag annak a Csongrád vármegyei *Nándortó*-nak az elnevezésében szerepel, amelynek motivációjáról GYÖRFFY a következőket írja: „A megye területén két hely volt, amely bolgárokról (nándorokról)

kapta nevét: Nándord füzes Alpár mellett északra és Nándor tó Csany határában. [...] Nem lehet biztosan eldönteni, melyikkel azonosítható a Tisza-parti Nándord birtok, ill. Nándor halastó.” (Gy. 1: 898).

Ugyancsak egyedülálló a -víz földrajzi köznév a Máramaros megyei *Oroszvíz* nevében, amelyről az ómagyar korból csupán egyetlen adat maradt fenn. BÉLAY megyemonográfiájában magyarázza a névadást: „Az Oroszvíz (Ruszkova) patak mellett települt a XIV. sz. közepén. [...] Eredetileg rutén lakossága elrománosodott.” (1943: 188). A metonimikus névadás tehát ez esetben nagyon valószínű.

A Kolozs megyei *Oroszfája*²⁵ (1297: *Vruzfaya*, Gy. 3: 365, Cs. 5: 390, EH. 709) településnek egy fél évszázaddal később *Oroszfa* (1343: *Orozfa*, AnjouOkl. 27: 194/278, AO. 4: 327–328) névalakja is adatolható. Az utótag birtokos személyjeles alakja alapján egyértelmű azonban, hogy itt a növényt jelentő *fa*, és nem a *falu*-hoz kapcsolható *fa* szerepel a névben (vö. FNESz. *Oroszfája* is), hiszen annak ilyen toldalékolt alakja nem létezik neveinkben. Ennek fényében a településnévnek ebben a típusban, a nem települést jelentő földrajzi köznévi utótagot tartalmazó nevek között van a helye. Ugyanez igaz az Abaúj megyei *Szászfa* (1273>1372/1377: *Zazfa*, t., p., v., Gy. 1: 143, Adatok 29: 8, RegArp. 2/2–3: 2415) település elnevezésére is, bár e név etimológiájában ilyen objektív morfológiai fogódzóm nincs, megfontolandó kiindulópontként a FNESz. (*Szászfa*) névmagyarázatára és a KÁZMÉR munka *fa* utótagra vonatkozó adattárából való hiányzására tudok támaszkodni. Ezek mellett pedig ugyancsak inkább a korpuszból való kizárást indokolhatja az is, hogy egyéb hasonló, népnév + (települést jelentő földrajzi köznév értelmű) *fa* struktúrájú névről korszakunkban nincs tudomásom.

A többi altípushoz képest is feltűnő az a jelenség, hogy az ide tartozó nevek legnagyobb részének nincs szinonim névalakja. Ezek között azonban több típust is el lehet különíteni. Az egyik változatot azok a névpárok jelentik, amelyekben az újabb névformát csupán birtokos személyjellel történő bővülés vagy e morféma redukciója hozta létre. Ilyen a Pozsega vármegyében fekvő, a 15. század első harmadában megjelenő *Románvölgye*, amelynek *Románvölgy* névváltozata négy évtized múlva adatolható egy redukciós névalakulási folyamat eredményeképpen. Éppen ellenkező irányú nyelvi változás, bővülés hozta létre a bihari *Székelyhid* településnek az első, 13. század végi adatolását követően a 14. század első harmadában felbukkanó *Székelyhida* névformáját. A sárosi *Zsidópatak* települést a legkorábbi, 13. század közepi adatolását követően *Zsidópataka* néven is megemlézték a következő század első felében. Az előző két településhez képest azonban e falunak még két másik nevét is ismerjük, mégpedig a 14. század elejéről a redukcióval alakult *Zsidó* (2.), és a 15. század első harmadából névcserével

---

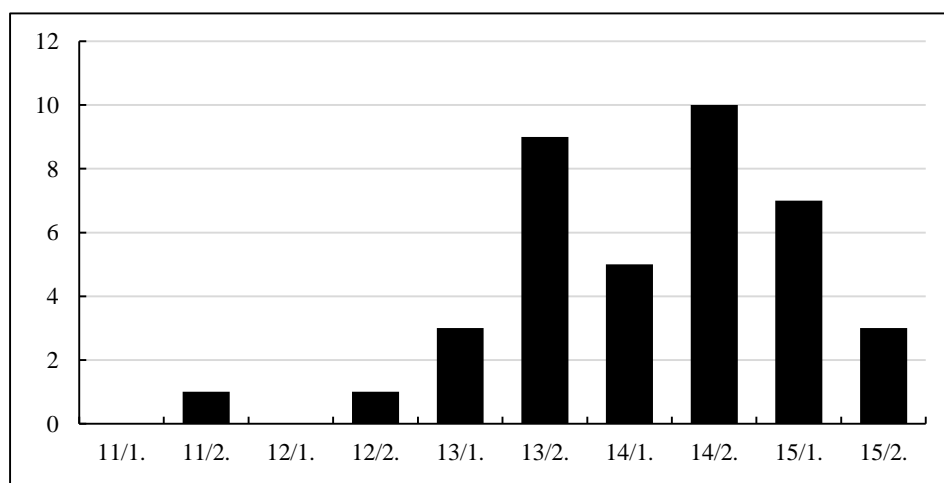
²⁵ Ezen a helyen kell szóvá tennem, hogy a névkorpuszban (RÁCZ A. 2011) *Oroszfája* és *Szászfa* tévesen a települést jelentő földrajzi közneveket tartalmazó településnevek között szerepel.

létrejött *Magyarfalu* (3.) névformát. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ munka a *Zsidó* névadatot bizonytalanul mondja e településre vonatkozóznak (Adatok 31: 1).

Névelem cseréje települést jelentő földrajzi köznévi névrészre figyelhető meg a máramarosi *Oroszvíz* XIV. század végi két elnevezése viszonylatában, hiszen az előbbi névalak első előfordulása után mintegy két évtizeddel a település megjelölésére már az *Oroszfalu* (6.) névalakot használták. A település 15. század eleji *Ruszka* és *Ruszkova* névváltozatai pedig szláv névhasználók jelenlétére engednek következtetni.

A belső-szolnoki, a 14. század első harmadában *Semesnye* néven ismert települést a század vége felé lakossága alapján *Oroszmező*-ként említik. Ebben az esetben a névváltás jelenségével állunk szemben. Ugyanezt a névrendszertani folyamatot konstatálhatjuk a bihari *Tótkereke* kapcsán is, hiszen forrásaink a településről — a 15. század első harmadában adatolható korai előfordulása után közel egy évszázaddal — *Boldogasszonytelek(e)* néven írnak.

Két település nem települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal álló névváltozatának pusztai népnévi szinonimája van: *Zsidóhavasa* ~ *Zsidó* (3.) (Máramaros vm.), *Besenyőfő* ~ *Besenyő* (2.) (Bodrog vm.). Pusztai népnévi és képzős névforma adatolható a *Nándor(di)* ~ *Nándortó* (Csongrád vm.) település korai névtörténetében abban az esetben, ha mindegyik név valóban települést jelölt. Talán itt a helye a korábban már említett *Csehivölgyfő*-nek is (Kraszna vm.), amelyről forrásaink elsőként *Csehi* (5.) néven tesznek említést a 13. század közepén, és lényegében ezzel egyidőben a *Csehtelek* (1.) névváltozat is bekerült az írásos-ságba. A *Csehivölgyfő* egy évszázad múlva bukkan fel, de bizonytalan, hogy egyáltalán a települést nevezi-e meg.

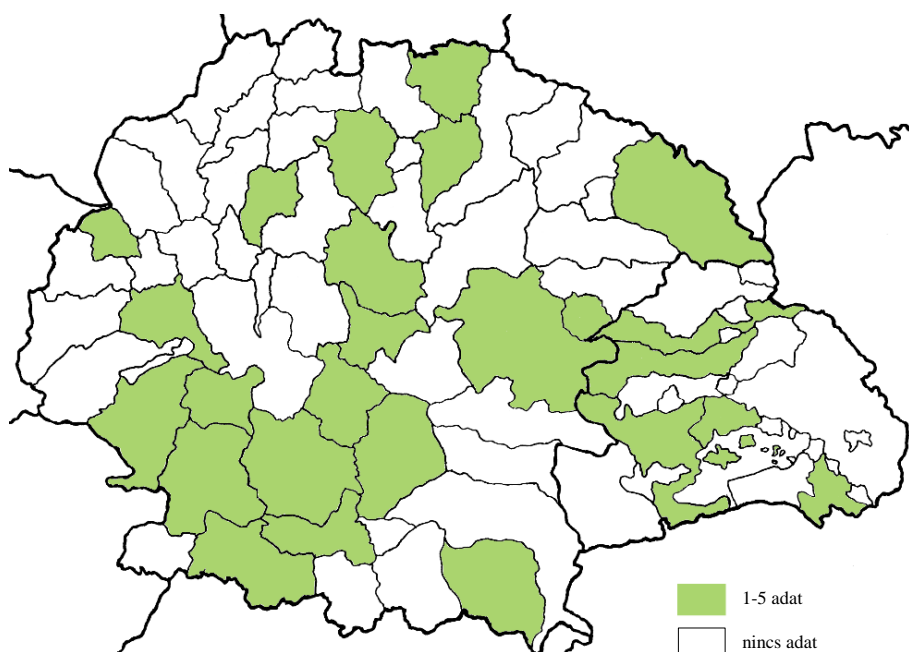

7. diagram. A nem települést jelentő földrajzi köznévvvel álló elnevezések kronológiája

A névalakok kialakulásának kronológiai tulajdonságait vizsgálva azt látjuk (7. diagram), hogy a típus névegyedeinek létrejöttében a 13. és a 14. század második fele, valamint a következő század első fele tűnik ki, de a kevés számú adat miatt úgy gondolom, ebből messzemenő következtetés nemigen vonható le.

A településeknek a korabeli Magyarország területén való elhelyezkedését vizsgálva csak azt tudjuk megállapítani, hogy a meglehetősen kevés név a Kárpát-medencében szétszórtan bukkan fel (9. térkép), s alig van olyan megye, ahol a nevek közül egynél többet is tudunk regisztrálni.

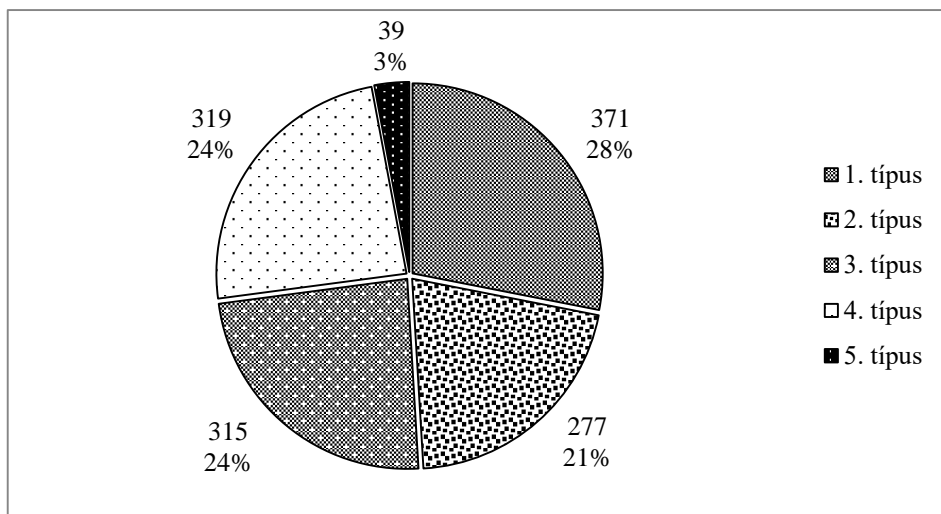

9. térkép. *A nem települést jelentő földrajzi köznévvvel álló településnevek névföldrajza*

6. Összegzés

A népnévi eredetű településneveket öt fő szerkezeti típusba sorolhatjuk, amelyeket az előzőekben külön-külön részletes vizsgálat alá vontam. Úgy gondolom azonban, hogy néhány, egyes részleteit érintően korábban már tárgyalt témát a névtípus egésze szempontjából is érdemes összefoglaló jelleggel áttekinteni.

1. Az egyes névszerkezeti típusok számarányai között az utolsó, nem földrajzi köznévi utótagot tartalmazó struktúrától eltekintve nincs igazán jelentős különbség.

8. diagram. A névszerkezeti típusok aránya

A 8. diagram jól mutatja, hogy a népnév az ómagyar korban legnagyobb arányban (28%) az alapalakjában szerepel településnevekben (1. szerkezeti típus). Az ide sorolható elnevezések egyaránt lehetnek egy- vagy kétrészesek is, hiszen láttuk, hogy az etnonima egyfelől minden névformáns nélkül is válhatott egyrészes településnévvé, másfelől azonban ezek az eredetileg egyrészes nevek az idők során jelzői előtaggal is kiegészülhettek oly módon, hogy maguk az összetett településnév második névrészeiben, a főtagban változatlan formában szerepelnek. Így jöttek létre az e kategória névgyedeinek számát gyarapító kétrészes elnevezések. E mögött a névtípus mögött számukat tekintve (24%) nem sokkal maradnak el az olyan kétrészes elnevezések, amelyekben az első névrészbeli etnonimát egy települést jelentő földrajzi köznév követ (3. szerkezeti típus). Az alkalmazott településjelölő földrajzi köznemek közül leggyakrabban a *falu* ~ *falva* és a *telek* ~ *telke* — leginkább ezeknek a birtokos személyjel nélküli alakja — fordul elő. A gyakorisági sorban a harmadik helyen (24%) azok a nevek állnak, amelyekben a népnév jelzőként szerepel (4. szerkezeti típus). Az etnonimát tartalmazó nevek egyötöde (21%) helynévképzővel, morfológiai szerkesztés útján jött létre (2. szerkezeti típus). Az említett négy struktúrát mutató névalakokhoz képest jócskán elmarad azoknak a településneveknek a száma (3%), amelyek előtagjában etnonima, utótagjában nem települést jelentő földrajzi köznév áll (5. szerkezeti típus).

2. Az ómagyar korban az etnonimákkal megalkotott településnevekben 37 népnév szerepel. Közülük néhány feltűnő gyakorisággal van jelen, a számarányukat és az egyes névtípusok létrehozásában vállalt szerepüket a 4. táblázat mutatja. Összességében igen jelentős számban adathozhatóak a *tót, német, magyar, oláh, orosz, besenyő, szász, cseh, olasz, székely, horvát* és a *marót* etnonimákat tartalmazó településnevek. Közülük a leggyakoribb három népnév az összes településnév 38%-ában szerepel, a leggyakoribb 12 pedig a nevek több mint négy ötöd részében. A népneveknek az egyes névtípusokban való megjelenése egymástól különbözik, és ez a tulajdonságuk, illetve a hozzájuk köthető kronológiai sajátosságuk nagyban függ attól, hogy a magyarság az adott etnonima által jelölt idegen népességgel mikor ismerkedett meg, mikor jelent meg az a Kárpát-medencében, mikor alkottak jelentősebb arányú lakosságot, tartós volt-e a jelenlétük az ország területén, vagy hamar beolvadás lett a sorsuk.

Fentebb már megállapítottuk, hogy az 1-4. helynévszerkezeti típusba tartozó településnevek között számukat tekintve jelentős különbség nincs. Azonban ha az egyes névtípusokat külön-külön vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy bennük a népnevek változatos módon vannak jelen. Az 1. típusban 13 népnév (*besenyő, szász, tót, cseh, székely, horvát, német, orosz, böszörmény, várkony, kazár, lengyel, magyar*), a 2. típusban 7 etnonima (*német, cseh, orosz, tót, olasz, magyar, horvát*), a 3. típusban 9 népnév (*tót, orosz, német, magyar, olasz, tatár, szász, cseh, besenyő*) jelenik meg számottevő esetben. Az egyébként szintén nagyszámú nevet tartalmazó 4. típusban azonban már csupán 5 etnonima szerepel jelentősebb számban jelzői funkcióban (*magyar, oláh, tót, német, szász*). Az 5. típusban pedig hasonló megterheltséget mutató népnevet nem is találunk.

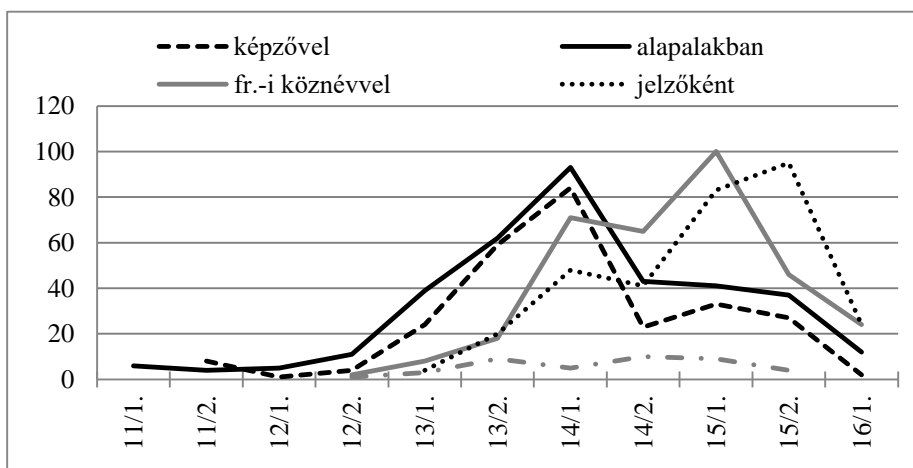
Másfelől az etnonimák névszerkezetek szerinti hiányára is érdemes egy pillantást vetnünk. Az 1. típus névegyedeinek létrehozásában a 37 népnévi lexémából csupán 2 nem vett részt, a 2. típus esetén 14 hiányzó etnonimát látunk. A 3. típus településneveiből 8 népnév hiányzik, a 4. típusban szereplő helynevekben pedig 19 etnonima nem jelenik meg. Az 5. típusba sorolt elnevezések névalkotói között pedig 21 népnév nem szerepel. Az 1. típusban megfigyelhető igen nagy változottság jól mutatja, hogy a magyar nyelvben a legtermészetesebb módon válhatott metonimikus úton népnévből településnév: ezen a téren semmiféle korlátozást nem tapasztalhatunk a névalkotásban. A felhasznált népnevek száma a 2. típusban kisebb, ennek okát a korábban hangoztatott kronológiai okokon túl leginkább morfológiai tényezőkben kereshetjük. A 3. típus megjelenése a településnevek körében a kétrészes nevek térhódítását mutatja: a korszakban ismert népnevek megjelenését itt semmi nem korlátozta. A 4. típus létrehozásában az etnonimáknak már csak egy jóval szűkebb körét találjuk meg. Ennek oka nagy valószínűséggel abban keresendő, hogy a kétrészes nevek az egyrészeseknél később lettek gyakorivá, s e korban a belső vagy külső etnikai migráció — s így ennek a nevekben való kifejezése — néhány nagyobb létszámú népcsoporthoz köthető.

	1. típus	2. típus	3. típus	4. típus	5. típus	összes névelőfordulás
<i>tót</i>	27	31	96	56	3	213
<i>német</i>	16	80	33	29	1	159
<i>magyar</i>	10	16	14	87	1	128
<i>oláh</i>	1	1	6	84	2	94
<i>orosz</i>	15	31	37	5	4	92
<i>besenyő</i>	64	4	10	3	3	84
<i>szász</i>	33	7	13	26	4	83
<i>cseh</i>	22	34	11		3	70
<i>olasz</i>	9	22	13	5		49
<i>székely</i>	21		8	6	5	40
<i>marót</i>	29	2	3	1		35
<i>horvát</i>	17	15			2	34
<i>böszörmény</i>	13		5	1		19
<i>lengyel</i>	11	5	3			19
<i>tatár</i>	2	2	13		3	20
<i>nándor</i>	8	3	5	1	1	18
<i>káliz</i>	8	3	6			17
<i>kun</i>	3	1	9	4		17
<i>úz</i>	2	7	5	3		17
<i>zsidó</i>	3	4	7		3	17
<i>kazár</i>	11	3	1			15
<i>várkony</i>	12	3				15
<i>jász</i>	4	1	3	3		11
<i>rác</i>	1		5	2		8
<i>török</i>	5	2	1			8
<i>cigány</i>	4		2	1		7
<i>bolgár</i>	2		1	2	1	6
<i>szerecseny</i>	6					6
<i>komán</i>			2		2	4
<i>bajor</i>	3					3
<i>korontál</i>	3					3
<i>görög</i>			1		1	2
<i>kölpény</i>	2					2
<i>sváb</i>	1		1			2
<i>szerb</i>	1		1			2
<i>örmény</i>	1					1
<i>polyák</i>	1					1
	371	277	315	319	39	1321

4. táblázat. Az etnonimák előfordulása az egyes névszerkezeti típusokban

3. A fentiekből kitűnik, hogy az adott szemantikai típuson belül a nyelvhasználók a helynevek alkotásában rendelkezésükre álló nyelvi lehetőségeket meglehetősen kiegyensúlyozottan használták fel: a metonimikus úton keletkezett (puszta népnévi), a morfológiai szerkesztéssel (helynévképzéssel) és az összetétel két formájával (a népnév főtag, illetve bővítményrész a helynévben) létrehozott nevek aránya szinte megegyezik a vizsgált korban.

Az egyes típusok kronológiájában azonban jóval nagyobb eltérések mutatkoznak. A nevek kronológiai értékelésének problémája az, hogy az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak egészen kivételes esetben eshet egybe keletkezésük időpontjával. Minthogy azonban nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát, csakis az adatolásukra hagyatkozhatunk. A nevek első lejegyzésének esetlegessége azonban nyilvánvalóan minden egyes nevet érint, ezért az egyes névtípusok relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások is szépen kirajzolják. (Lásd ehhez a 9. diagramot.).

9. diagram. Az egyes szerkezeti típusok relatív kronológiája a népnévi településnevek körében

Az ómagyar korban nincs olyan időszak, amikor a metonímiát ne alkalmazták volna településnevek megalkotásában, de jól látható, hogy a népnévből formáns nélkül alakult típus névegyedei a legnagyobb arányban a 14. század első felében idézhetők az oklevelekből.

Az etnonimából morfológiai úton, helynévképző formánssal történő névalkotási mód ugyancsak az ómagyar kor egész időszaka alatt hozott létre településnevet, de használatának kiemelkedő csúcsidezőszaka névadataink szerint a 13. század második fele és a 14. század első fele közötti időintervallumra esik.

Az olyan strukturális felépítésű nevek népszerűsége, amelyekben a népnévi előtagot egy települést jelentő földrajzi köznév követi, a 14. századtól nő látványosan, s egészen a 15. század második feléig jelentős csoportként vannak jelen az etnonimákat tartalmazó településnevek sorában.

A népnév jelzőként már meglévő településnevek mellett, új névformát alkotva igazán termékenyen csak valamivel még később, a 15. századtól vesz részt a településnevek alkotásában.

Azoknak a településneveknek a száma, amelyekben az etnonimát nem települést jelentő földrajzi köznév követ, annyira elhanyagolható, hogy létrejöttük kronológiai jellemzőiről nem is igen lehet és érdemes általánosító megállapításokat tenni.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az egyes névalkotási módok közül a metonimikus és a morfológikus névalkotás korábbi, mint az összetétellel történő névalkotási forma, e tekintetben a népnévi eredetű településnevek a helynevek általános kronológiai sajátosságaitól nem különböznek lényegesen.

Etnonimák alkalmazásával a magyarság tehát már a kezdetektől hozott létre településneveket, a számuk látványosan azonban a 13. századtól kezd emelkedni. Népszerűségük csúcsát — elsősorban az egyrészes nevek gyakorisága miatt — a 14. század első felében érik el. A 14. század második felétől a kétrészes nevek kezdenek dominánssá válni, ezek keletkezésének fő időszaka a 15. századra esik. Mindebben szerepe lehet természetesen az oklevélíró gyakorlat korai hiányának és későbbi fokozatos terjedésének, de a Kárpát-medence és benne a magyarság korai történetének is. A honfoglaláskor ide érkező magyarság egyrészt helyben is talált idegen népességet, másrészt velük is érkeztek egyéb népelemek. Majd a történelem során a legkülönbözőbb okokból történt betelepülések és betelepítések is növelték a nem magyar etnikumú lakosság számát. Nem lehet továbbá figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy néhány évszázad alatt kialakult és — a visszatérő pusztítások ellenére is — szilárdná vált a Magyar Királyság településszerkezete. Ez azt jelenti, hogy egyre kisebb számban jöttek létre új települések, így új településnevekre sem igen volt szükség. Részben mutatja ezt a görbéknek a 15. század utáni ereszkedése is. Ez a tényező pedig a helynévadásban, így a településnév-adásban is nyilvánvalóan nyomot hagyott.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351.
- ACSÁDY IGNÁC 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720–21*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal Kiadványai. Új folyam 12.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ, *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1–2*. Acta Historica Szegediensis 44., 48. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1973–1974.
- AnjouOkl. = KRISTÓ GYULA szerk., *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta 1–*. Budapest–Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.
- AO. = *Anjoukori okmánytár 1–6*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. 7. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV, *Árpád-kori új okmánytár 1–12*. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- Bakács = BAKÁCS ISTVÁN, *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.
- BÁLINT CSANÁD 2006. Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. *Századok* 140: 277–347.
- BALLAGI MÓR 1873. *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmének körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is 1–2*. Pest, Franklin Társaság. Első kiadás: 1873. Hasonmás kiadás: 1998. Budapest, Nap Kiadó.
- Bánffy = VARJÚ ELEMÉR–IVÁNYI BÉLA szerk., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez 1–2*. Budapest, 1908–1928.
- BÁRCZI GÉZA 1937. A középkori vallon–magyar érintkezésekhez. *Századok* 71: 399–416.
- BÁRCZI GÉZA 1938. *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *Magyar történeti szóalaktan 2. A magyar szóképzés története*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- BÉLAY VILMOS 1943. *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1950. -ka, -ke képzős helységneveink kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 46: 143–145.
- BENKŐ LORÁND 1991. A „budapesti iskolá”-ról. *Magyar Nyelv* 87: 1–14.
- BENKŐ LORÁND 1998a. A szlávok népnévei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 58–75.
- BENKŐ LORÁND 1998b. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 111–121.
- BENKŐ LORÁND 1998c. *Kézd*. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 148–150.
- BENKŐ LORÁND 1999. Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül. *Magyar Nyelv* 95: 25–40.
- BENKŐ LORÁND 2002. A *székely* néprépszó név ómagyar történetéhez. *Magyar Nyelv* 98: 257–265.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Zombor és Ladány*. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnék a múlt nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 181–186.
- BENKŐ LORÁND 2004. Az *ómagyar* kori -j, -aj/-ej helységnévképző. *Magyar Nyelv* 100: 406–419.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- BesztSzj. = *Besztercei szójegyzék. 1395 k.* Kiadva: FINÁLY HENRIK 1892. *A besztercei szószeret*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BINDORFFER GYÖRGYI 2001. A magyarországi németek hazaképe. *Barátság* 8/2: 3151–3153.
- BÓNA ISTVÁN 1987a. Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. 271–896. In: KÖPECZI BÉLA főszerk., *Erdély története három kötetben 1–3*. Második kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 107–234.
- BÓNA ISTVÁN 1987b. A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: SZÉKELY GYÖRGY főszerk., *Magyarország története. 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 265–373.
- BorsOkl. = SUGÁR ISTVÁN 1980. *Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. 1245–1521*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- BORSÁK ISTVÁN 1998. *Tacitus összes művei*. Jegyzetek ZSOLT ANGÉLA. Szeged, Szukits.

- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Bunyitay = BUNYITAY VINCE, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig 1–3*. Nagyvárad, 1883–1884.
- ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 4. München, Finnisch-Ugrisches Seminar, 1975.
- ComBeregh. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bereghiensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 15. München, Finnisch-Ugrisches Seminar, 1983.
- ComBih. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bihariensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 20. München, Finnisch-Ugrisches Seminar, 1986.
- ComHont. = NEHRING, KARL, *Comitatus Hontensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 9. München, Finnisch-Ugrisches Seminar, 1978.
- ComSirm. = HELLER, GEORG–NEHRING, KARL, *Comitatus Sirmiensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 1. München, Finnisch-Ugrisches Seminar, 1973.
- ComSzath. = HELLER, GEORG, *Comitatus Szathmariensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 14. München, Finnisch-Ugrisches Seminar, 1981.
- ComZagrab. = HELLER, GEORG, *Comitatus Zagradiensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 11/1–2. München, Finnisch-Ugrisches Seminar, 1980.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- Csáky = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez 1/1–2. *A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. 1. Oklevéltár*. Budapest, 1919.
- CZEGLÉDY KÁROLY 1970. Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtani konferencia. Budapest 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 254–259.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest, 1862–1874.
- DEÉR JÓZSEF 1943. A románság eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 94–110.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima 1. 1000–1131*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DÓHOVICS BAZIL 1835/2003. Kijegyzése azon szóknak, mellyek hason hangzatuak, v[agy] értékenyűek is mind a’ magyar, mind az orosz nyelvben. Kézirat. 1835. Kiadva: ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Й.–САК, Ю.–ШКЕРНБЕРГ, Я., Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень. Ужгород, МПП „Гражда”. (Faksimile.)
- EH. = SZABÓ M. ATTILA, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára 1–2*. Csíkszereda, Pro-print, 2003.

- ÉKsz. = PUSZTAI FERENC főszerk., *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.
- ENGEL PÁL 2001. *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk., *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1997.
- F. = FEJÉR GYÖRGY, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–11*. Buda, 1829–1844.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1987. A középkori *Cigány* helynevek és személynevek. *Névtani Értesítő* 12: 5–17.
- FEKETE NAGY ANTAL 1934. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest.
- FINÁLY HENRIK 1884. *A latin nyelv szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FODOR ISTVÁN 1980. *Verecke híres útján*. Második kiadás. Budapest, Gondolat.
- N. FODOR JÁNOS 2012. Megjegyzések népnévi eredetű tulajdonneveinkről. *Névtani Értesítő* 34: 179–191.
- FÖLDES LÁSZLÓ 1971. A telek ’földterület’ jelentéstörténete. *Magyar Nyelv* 67: 418–431.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FUTAKY ISTVÁN 2001. *Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez*. Budapest, Universitas Könyvkiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1939/1990. Besenyők és magyarok. In: GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarság keleti elemei*. Budapest, Gondolat. 94–191.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1948/1990. A kun és a komán népnév eredetének kérdéséhez. In: GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarság keleti elemei*. Budapest, Gondolat. 200–219.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig 1. *Századok* 92: 12–87.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958/1990. A csatlakozott népek. In: GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarság keleti elemei*. Budapest, Gondolat. 43–79.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958/2002. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Ötödik kiadás. Budapest, Gondolat.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1961. A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: GYÖRFFY LAJOS szerk., *Emlékkönyv a türkevei múzeum fennállásának 10. évfordulójára*. Túrkeve, Túrkevei Múzeum.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1976. Etimológia és településtörténet: In: BENKŐ LORÁND–K. SAL ÉVA szerk., *Az etimológia elmélete és módszere*. Nyelvtudományi Értekezések 89. Budapest, Akadémiai Kiadó. 106–110.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1981/1990. A járszáság betelepülése. In: GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarság keleti elemei*. Budapest, Gondolat. 312–315.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1983/1990. A kabar kérdés. In: GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarság keleti elemei*. Budapest, Gondolat. 83–93.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1987. A kalandozások kora. In: SZÉKELY GYÖRGY főszerk., *Magyarország története 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 651–716.
- GYÖRFFY GYÖRGY 2000. *István király és műve*. Harmadik, bővített, javított kiadás. Budapest, Balassi Kiadó.
- GYÖRFFY ISTVÁN 1915/1942. Dél Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedszáz év óta. In: GYÖRFFY ISTVÁN, *Magyar nép — magyar föld*. Budapest, Turul. 359–392.
- HA 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HO. = *Hazai okmánytár 1–5*. NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. 6–8. IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006. A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa. Helynévtörténeti tanulmányok 2*: 67–82.
- HOKI. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. szerk., *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 1879.
- HÓMAN BÁLINT 1985/2001. *Ősemberek, ősmagyarok*. Szentendre, Kairosz.
- INCZEFI GÉZA 1965. A földrajzi nevek differenciálódásáról. *Magyar Nyelv* 61: 75–80.
- IORDAN, IORGU 1963. *Toponimia românească*. București, Editura Academiei Române.
- J. = JAKÓ ZSIGMOND *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, 1940.
- JAKAB LÁSZLÓ 1957. Telek. *Magyar Nyelvjárások* 4: 81–86.

- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kádár = KÁDÁR JÓZSEF, *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. Deés, 1901–1905.
- Károlyi = GÉRESI KÁLMÁN, *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1–5. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Budapest, Franklin Társulat. 1882–1897.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68: 33–39, 67–77.
- KIEFER FERENC 1998. A szóképzés. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 222–261.
- KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA 2000. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: KIEFER FERENC szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 165–214.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2006. Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 129–157.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–450. Újraközlése: In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1999. 104–116.
- KISS LAJOS 1997. Korai magyar helységnévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–187. Újraközlése: In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1999. 133–140.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI-ik században. In: SERÉDI JUSZTIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1939. Az esztergomi káptalan 1156-i dézsmajegyzékének helységei. *Századok* 73: 167–187.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok 1–2*. Budapest, Athenaeum. 111–313.

- KNIEZSA ISTVÁN 1944. *A párhuzamos helynévadás*. Budapest, Magyar Történettudományi Intézet.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949. Az *-i* helynévképző a magyarban. *Magyar Nyelv* 45: 100–107.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1–2*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. 1958*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 19–26.
- KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL 1975. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- KRESZNERICS FERENC 1831. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal 1–2*. Buda.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis 55. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.
- KRISTÓ GYULA 1987. A korai feudalizmus. 1116–1241. In: SZÉKELY GYÖRGY főszerk., *Magyarország története 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1007–1415.
- KRISTÓ GYULA 1996. *A székelyek eredetéről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2003a. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2003b. A székely népnév első vokálisának milyenségéről. *Magyar Nyelv* 99: 468–470.
- KURZE, FRIDERICUS 1890. *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*. Hannoverae. URL: [http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb00000772_meta:titlePage.html?sort=score&order=desc&context=regionis_abbatis_prumiensis_chronicon_cum_continuatione_Treverensi&divisionTitle_str={Scriptores\[Geschichtsschreiber\]}&subDivisionTitle_str={Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi}&hl=false&person_str={Kurze, Friedrich}&fulltext=regionis_abbatis_prumiensis_chronicon_cum_continuatione_Treverensi&sortIndex=010:070:0050:010:00:00. \(2016. 05. 05.\)](http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb00000772_meta:titlePage.html?sort=score&order=desc&context=regionis_abbatis_prumiensis_chronicon_cum_continuatione_Treverensi&divisionTitle_str={Scriptores[Geschichtsschreiber]}&subDivisionTitle_str={Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi}&hl=false&person_str={Kurze, Friedrich}&fulltext=regionis_abbatis_prumiensis_chronicon_cum_continuatione_Treverensi&sortIndex=010:070:0050:010:00:00. (2016. 05. 05.))
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LIPSZKY, JOANNES 1808. *Repertorium locorum Hungariae etc. 1–2*. Budae.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1943. Erdély népei a középkorban. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 314–440.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1947. A Csallóköz településtörténeti vázlata. *Századok* 81: 109–135.

- MAKKAI LÁSZLÓ 1987. Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: KÖPECZI BÉLA főszerk., *Erdély története 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 235–408.
- MAKSAI FERENC 1940. *A középkori Szatmár megye*. Budapest.
- MaMűL. = KÖSZEGHY PÉTER főszerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon 1–14*. Budapest, Balassi Kiadó, 2003–2014.
- MELICH JÁNOS 1925. Adalékok a kicsinyítő -n > -m képző történetéhez. *Magyar Nyelv* 21: 126–127.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár megyei Tanács VB.
- Milleker = MILLEKER BÓDOG, *Délmagyarország középkori földrajza*. Temesvár, Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat, 1915.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOLLAY KÁROLY 1989a. A német-magyar nyelvi érintkezések. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- MOLLAY KÁROLY 1989b. Névtani tanulások a „Baranya megye földrajzi nevei” c. kötetből. *Baranyai Művelődés* 1989/3: 15–19.
- MOÓR ELEMÉR 1936. Magyar helynévtípusok. *Népünk és nyelvünk* 8: 110–117.
- MVV = SZIKLAY JÁNOS–BOROVSKY SAMU szerk., *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság, 1896–1914.
- NAGY GÉZA 1910. A magyar nemzetségek. *Turul* 28: 18–32, 52–65.
- NÉMETH GYULA 1930/1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH GYULA 1942. A kunok neve és eredete. *Századok* 76: 166–178.
- NÉMETH ISTVÁN 1936. *Les colonies francaises de la Hongrie*. Études francaises 15. Szeged, L’Institut Francais de L’Université de Szeged.
- Németh 1997 = NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- NéprLex. = ORTUTAY GYULA főszerk. *Magyar néprajzi lexikon 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982.
- OrmSz. = KERESZTES KÁLMÁN szerk., *Ormánysági Szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952.
- ORTVAY TIVADAR 1887. *Monumenta Vaticana Hungariae 1/1*. Budapest.

- OSVÁTH GÁBOR 2003. Ország- és népnevek problémái a kultúraközi kommunikációban. *Külkereskedelmi Főiskolai Füzetek* 12: 55–69.
- PAIS DEZSŐ 1914. „Sok” mint falunév-képző. *Magyar Nyelv* 10: 255–259.
- PAIS DEZSŐ 1934. Györffy Istvánnak. *Magyar Nyelv* 30: 126–128.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708. *Dictionarium Latino-Hungaricum, succum & medullam purioris Latinitatis, ejúsque genuznam in Lingvam Hungaricam conversionem, ad mentem & sensum proprium scriptorum Classicorum, exhibens: Indefesso XV. Annorum labore, subcisivis ab ordinariis negotiis, temporibus collectum, & in hoc Corpus coactum*. Leutschoviae, 1708. (Következik külön címlappal: *Dictio-narium Hungarico-Latinum, olim magnâ curâ à Clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum; Nunc vero revisum, & aliquot vocabulorum, in Molnariano desideratorum, millibus Latinè redditis locupletatum*. Leutschoviae, 1708.) Újabb kiadások: Nagyszombat, 1762. Szeben és Pozsony, 1767, 1772, 1801.
- PestReg. = BAKÁCS ISTVÁN 1982. *Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437*. Budapest, Pest Megyei Levéltár.
- PESTY FRIGYES 1888. *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti te-kintetben I*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- POPOVICS TIBOR MIKLÓS 2005. Adatok a ruszin etnonim értelmezéséhez. *Változó Világ* 8. URL: <http://www.valtozovilag.hu/t365/tux0516.htm>.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest, Pannonhalmi Szent Benedek-rend, 1912–1916.
- RÁCZ ANITA 2002. Mássalhangzó-torlódások ómagyar kori helyneveinkben. In: GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA szerk., *Köszöntő kötet B. Gergely Pi-roska tiszteletére*. Miskolc, Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tan-széke. 155–159.
- RÁCZ ANITA 2003. Újra az ómagyar helynevek mássalhangzó-torlódásairól. *Magyar Nyelvjárások* 41: 497–508.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2006. Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 9–29.
- RÁCZ ANITA 2007a. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007b. A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHASZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI.*

- Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai.* Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarásztudományi Társaság. 45–55.
- RÁCZ ANITA 2008a. Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alakí változásairól. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 230–240.
- RÁCZ ANITA 2008b. Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 46: 103–124.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvél alakult régi településneveink történetéhez.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1931. „A honfoglaló magyarság kialakulása”-hoz. *Magyar Nyelv* 27: 314–316.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1941–1943. Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 280–306.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1923–1943. 2/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 4/4. Szerk. BORSA IVÁN. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- RÉVÉSZ IMRE 1853. *Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye.* É. KISS SÁNDOR bevezetőjével 1981. Magyar Névtani Dolgozatok 21. Budapest, ELTE Magyar Nyelvészeti Munkacsoport Névkutató Munkaközössége.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIII–XVII. század.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- RMGl. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk., *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1978. *A nyelvrokonság: kalandozások a történeti nyelvtudományban.* Budapest, Gondolat.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1982. A kazár népnévről. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 349–380.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1983. Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 85: 126–133.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép: bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Budapest, Balassi Kiadó.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1997. A néppé válás az újabb kutatások tükrében. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA–KOVÁCS LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és néprajz.* Budapest, Balassi Kiadó. 23–32.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SoprOkl. = NAGY IMRE szerk., *Sopron vármegye története. Oklevéltár 1–2.* Sopron, 1889–1891.

- SZABADOS GYÖRGY 2013. Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben. *Acta Historica* 135: 3–24.
- SZABADOS GYÖRGY 2015. Mítoszok és történetek Álmosról és Árpádról. In: HUBBES LÁSZLÓ–POVEDÁK ISTVÁN szerk., *Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport.
- SZABÓ ISTVÁN 1941/1990. *A magyarság életrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ T. ATTILA 1940. A magyar helynévadás történetéhez. *Magyar Nyelv* 36: 127–129.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár 1–2*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935–1936.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–258.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1611. *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum: summa diligentia collectum, adauctum et nunc recens excusum, in quo & propria nominapro studiosis orthographiae Graece sunt expressa, & appellativis synonyma Graeca passim inspersa sunt non pauca: vocibusvero positione & diphthongis carentibus, subjecti sunt versus veterum poetarum, quantitates syllabarum indicantes*. Hanoviae.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1621. *Dictionarium Ungarico–Latinum innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latine redditis, cui inspersa sunt usitatiora proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis*. Heidelberg.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1708. *Dictionarium Ungarico–Latino–Germanicum, innumeris vocibus ungaricis Formulisque loquendi Latine redditis, Nunc quarta vice locupletatum. Cui inspersa sunt usitatiora Proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis: Quae omnia sub initiali, vel praecipua Adagionis Ungaricae voce facile reperiuntur*. Noriberg.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *Magyar Nyelv* 106: 295–307, 385–396.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2015. Görög szerzetesek Tihanyban. In: KARLINSZKY BALÁZS szerk., *Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében*. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai. Veszprém, Veszprémi Érsekség, 2015. 291–305.
- SzO. = *Székelý oklevéltár 1–7*. Szerk. SZABÓ KÁROLY, később SZÁDECZKY LAJOS. Kolozsvár, Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága, 1872–1898. 8. Szerk. BARABÁS SAMU. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1934.

- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Sztáray = NAGY GYULA szerk., *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára 1–2*. Budapest, 1887–1889.
- SZÜCS JENŐ 1997. *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, Balassi Kiadó–JATE–Osiris.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TNyt. = BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1991–1995.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2006. A *-hida* utótagú településnevekről. In: MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum. 282–287.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- ÚCSnT. = HAJDÚ MIHÁLY, *Újmagyarkori családneveink tára. XVIII–XXI. század. 1. Adatok*. Budapest, szerzői kiadás, 2012.
- VÁSÁRY ISTVÁN 2003. *A régi Belső-Ázsia története*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Balassi Kiadó.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ ford. 2004. Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, Osiris.
- WOLFRAM, HERWIG 2004. Origo et religio. *Aetas* 19: 5–21.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.
- VRH. = K. FÁBIÁN ILONA, *A Váradi Regestrum helynevei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1997.
- ZalaOkI. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk., *Zala vármegye története. Oklevéltár 1–2*. Budapest, 1886–1890.
- Zichy = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk., *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára 1–12*. Pest, majd Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 1871–1931.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2007. Szélfegyverek az „Etimológiai szótár”-hoz. *Magyar Nyelv* 103: 208–223.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár 1–7*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. 8–9. Szerk. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2003–2004. 10. Szerk. C. TÓTH NORBERT. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2007. 11. Szerk. C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2009.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.

19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez*. Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)*. Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei*. Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZÖKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.